

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРІЯ 7 УКРАЇНИ

КЛАС

УДК [94(477):373.5](075)
ББК (63.3(0)4(4Укр)+266.3)я721
Г51

Рецензенти

Г. Г. Яковенко, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
Т. В. Ніколаєва, учитель-методист спеціалізованої школи I—III ступенів № 119 Харківської міської ради Харківської області

Гісем О. В.

Г51 Історія України : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Видавництво «Ранок», 2015. — 240 с. : іл.

ISBN

Підручник містить обов'язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості й поняття. До методичного апарату входять фрагменти історичних джерел та запитання до них, додаткова інформація, а також різноманітні завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Карти, схеми та ілюстрації підручника допоможуть краще засвоїти основні факти й поняття курсу.

На базі підручника створено навчально-методичний комплект «Історія України. 7 клас», до складу якого входять методичний посібник для вчителя та комплексний зошит для контролю знань.

Підручник містить посилання на сайт «Електронний освітній ресурс», де розміщено цікаву інформацію до параграфів, фрагменти історичних джерел, навчальні відеоматеріали і тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання.

УДК [94(477):373.5](075)
ББК (63.3(0)4(4Укр)+266.3)я721

Запрошуємо до діалогу щодо підручника:
pidruchnik-2015@ranok.com.ua

ISBN

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2014
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

Юні друзі!

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події, що відбувалися на українських землях у період середньовічної історії.

На сторінках підручника перед вашими очима постануть хоробрі князі, мудрі діячі церкви і талановиті майстри. У вас буде можливість зазирнути за завісу часу й спробувати зрозуміти дії та вчинки людей, які жили задовго до вашого народження. Дізнавшись про їхній внесок у події українського Середньовіччя, ви зможете перекоонатися, як багато вони зробили для своєї Батьківщини. Це дозволить вам зрозуміти, що в цей складний і далекий час закладалися підвалини майбутньої незалежної України.

Отже, запрошуємо вас до цікавої і захоплюючої подорожі шляхами середньовічної України. Нехай вашим путівником у ній стане цей підручник.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в п'ять розділів, кожний із яких містить від чотирьох до шести параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Із минулого року ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Під-

■ Варяги під стінами Константинополя

■ Хрещення князя Володимира.
Художник В. Васнецов

■ Читання народу «Руської правди». Художник О. Ківшенко

ручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, що подані наприкінці цієї книги.

Важливу роль для розуміння подій мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, схеми та карти. Працюючи з параграфом, необхідно уважно прочитати вміщені до нього документи і відповіді на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Наведені схеми розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості й наслідки. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання. Відповівши на них, ви зможете перевірити себе та переконатися, чи правильно ви запам'ятали зміст і хронологію подій, характер діяльності історичних постатей, зрозуміли значення нових понять і термінів тощо.

Закінчивши навчальний розділ, ви маєте можливість систематизувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до розділу дозволять вам здійснити самоперевірку рівня знань за його матеріалом.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на позначки, розміщені на його сторінках:

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

➤ **«Запитання та завдання на повторення»**

Запитання та завдання цієї рубрики на початку параграфа допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

«Документи розповідають»

Тут наведені фрагменти історичних джерел, які слід уважно прочитати та відповісти на запитання.

«Цікаві факти»

У цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії»

Під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів та їхній внесок в історію.

«Терміни та поняття»

Тут ви знайдете тлумачення нових понять і термінів.

Висновки

У цій рубриці наведені основні положення вивченого матеріалу.

«Запам'ятайте дати»

Ця рубрика, що розміщена після висновків, містить дати історичних подій, які необхідно запам'ятати.

Під цією рубрикою розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете на сайті «Електронний освітній ресурс» за адресою: interactive.ranok.com.ua

Запитання і завдання

Наведені тут запитання допоможуть вам перевірити, що ви запам'ятали з тексту параграфа, а також осмислити прочитане.

- ✦ Завдання, що мають таку позначку, спрямовані на формування вмінь працювати з історичною картою, складати плани, таблиці, історичні портрети діячів тощо.
- ★ Під такою позначкою вміщено проблемні завдання для дискусій. Вони виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання.

§ 1. Вступ до середньовічної історії України

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: що таке історія України як наука та навчальний предмет; якими є джерела вивчення середньовічної історії України; що будете вивчати в курсі середньовічної історії України; як працювати з підручником; що таке «історія», «історичний факт», «історична подія», «історія України», «періодизація», «історичні джерела», «літопис».

- 1. Що таке історія? 2. Що вивчає наука історія? 3. Який період всесвітньої історії та історії України ви вивчали в минулому році? Назвіть його хронологічні межі. 4. Які події стародавньої історії України вам запам'яталися найбільше?

1 **Історія України як наука і навчальний предмет.** Закінчилися літні канікули і розпочався новий навчальний рік. У 7 класі ви продовжите вивчення систематичного курсу історії,— як всесвітньої, так і історії України.

Слово «історія», як ви вже знаєте, давньогрецького походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про греко-перські війни.

Історичні факти — дійсні, невивагані випадки, які відбувалися насправді.

Учених, які досліджують те, що відбувалося в минулому людських спільнот, називають істориками. В основу їхньої цікавої, але й дуже складної праці покладені дослідження історичних фактів та історичних подій.

Історія України є невід'ємною складовою всесвітньої історії. Це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського народу, його боротьбу за державну незалежність та пов'язані з нею подвиги, драми, тріумфи і трагедії.

Історичні події — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Історична наука не стоїть на місці. Завдяки новим відкриттям вона оновлює й поглиблює наші знання про історичні події. На основі досліджень учених-істориків створено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

■ Ювелірні прикраси часів Київської Русі

■ Дослідження будівлі часів Київської Русі

2

Періодизація історії України. Джерела вивчення середньовічної історії України.

Історію людства, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на певні періоди. Періодизація історії України в цілому відповідає всесвітній історії, але має певні особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Отже, історію України вчені поділяють на такі періоди:

- ▶ **стародавня історія:** найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів;
- ▶ **середньовічна історія:** розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян і до кінця XV ст.;
- ▶ **нова історія:** характеризує розвиток українських земель у XVI—XIX ст.;
- ▶ **новітня історія:** знайомить із подіями від початку XX ст. і до сьогодення.

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками історичних джерел, що розповідають про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують декілька типів історичних джерел, серед яких основними є **речові, писемні, усні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи**. Кожне окреме джерело відображає лише певний бік минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації.

Історична періодизація — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країни та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Історичні джерела — усе, що було створене в процесі діяльності людини й збереглося до наших днів, дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, то історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Унаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише шляхом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел.

■ Типи історичних джерел

Речові джерела	Залишки матеріальної культури минулого: будівлі, культові споруди, знаряддя праці, предмети побуту, зброя, прикраси тощо
Писемні джерела	Літописи, документи, договори, укази, хроніки тощо
Усні джерела	Легенди, билини, перекази, казки, пісні тощо
Мовні джерела	Відомості з історії розвитку мови
Етнографічні джерела	Результати досліджень побуту та звичаїв народів
Фото- та кіно-документи	З'явилися у другій половині XIX ст. і відображають етапи розвитку суспільства

! **Висновки.** Людям необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого вони не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.

► В Україні в минулому відбувалися процеси, схожі на ті, що й в інших частинах Європи та світу. Тому історію України, як і всесвітню історію, поділяють на стародавній, середньовічний, новий і новітній періоди.

► Довідатися про різні події минулого можна лише поєднуючи інформацію, отриману з різних історичних джерел.

? **Запитання і завдання**

1. Як перекладається слово «історія»? 2. Що таке історичні факти та історичні події? 3. Що вивчає і досліджує історія України? 4. На які періоди поділяється історія України? 5. Що таке історичні джерела? Які існують типи історичних джерел? 6. За якими типами історичних джерел вивчають середньовічну історію України?

★ 7. У чому полягає зв'язок між історією України як наукою і навчальним предметом? 8. Що вивчає середньовічна історія України?

★ 9. Зверніть увагу на висновки до параграфа. Поясніть їхній зміст, наводячи факти з підручника. (Надалі таку вправу можна виконувати після кожного параграфа з метою самоперевірки знань.)

РОЗДІЛ І. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

§ 2. Східні слов'яни у VI—IX ст.

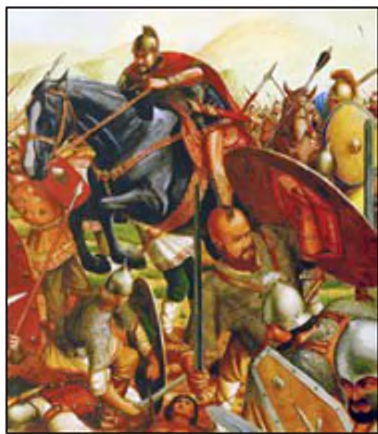
✓ Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як відбувалося розселення слов'ян на заключному етапі Великого переселення народів; як описувати за картою розселення східних, західних і південних слов'ян, а також східнослов'янських племен — предків українців; про сусідів східнослов'янських племен; особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст.; що таке «Велике розселення слов'ян», «Балканські війни», «союзи племен», «етнічні процеси», «держави», «літопис».

Велике розселення слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі в V—VII ст.

- 1. Що таке Велике переселення народів? Коли і як воно розпочалося? 2. Як відбувалося розселення слов'ян під час Великого переселення народів? 3. Що вам відомо про витоки українського народу?

1 Слов'яни під час Великого переселення народів. Як ви вже знаєте, Велике переселення народів спричинило значні зміни на карті Європи. Складовою цього процесу стало Велике розселення слов'ян.

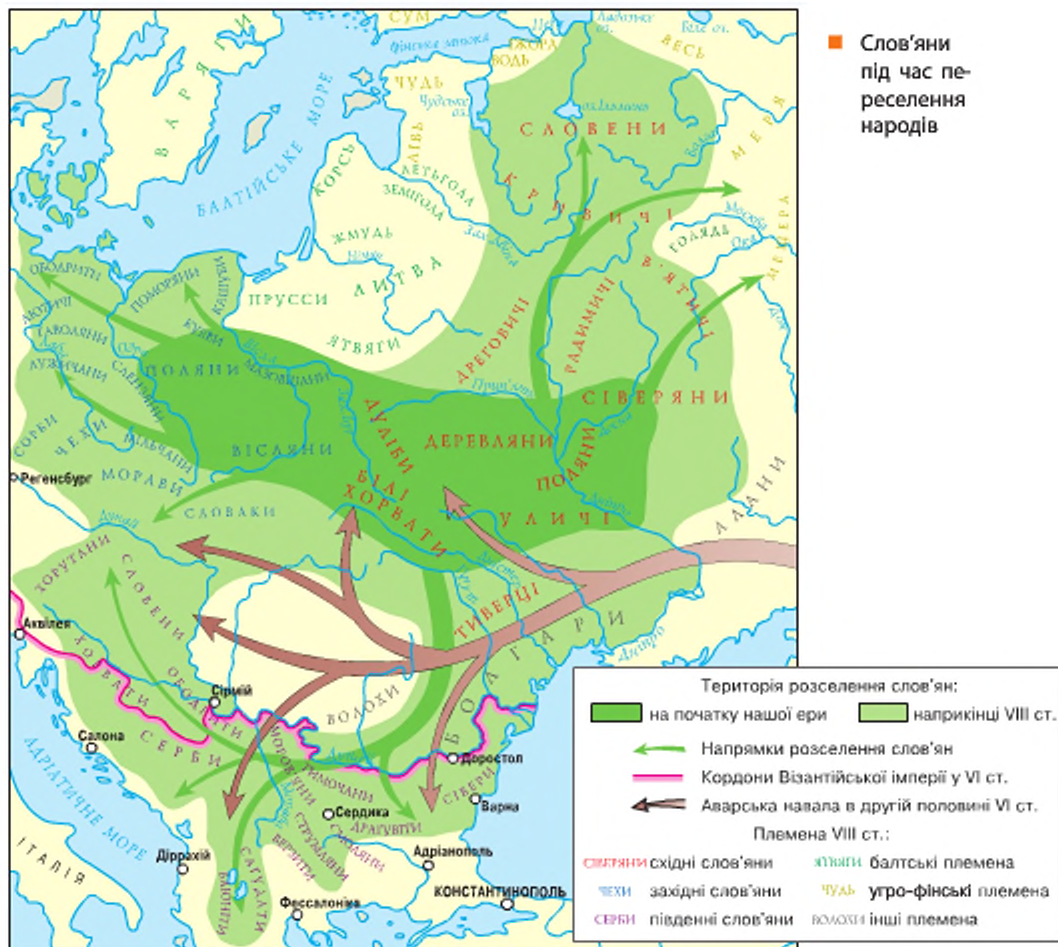
На заключному етапі Великого переселення народів у VI—VII ст. головну роль у переселенських потоках почали відігравати слов'янські племена **антів** і **склавинів**. Із межиріччя Дніпра і Вісли вони рушили до Подунав'я. Звідти ці племена стали здійснювати регулярні напади на Константинополь та візантійські володіння на Балканах, які дістали назву **Балканських війн**. Після перших успішних походів слов'яни почали залишатися за Дунаєм, а на кінець VII ст. майже повністю оволоділи Балканським півостровом.

■ Битва слов'ян із візантійцями.
Художник Ю. Лазарев

Під час Великого розселення слов'ян одна їх частина залишилася на Балканському півострові, а друга рушила вгору за течією Дунаю і зайняла землі поряд з Ельбою (Лабою). Там вона зустрілася ще з одним переселенським потоком слов'янських племен, який прямував із межиріччя Вісли та Одери (Одри) на захід. На межі VI—VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі, що належали балтським та угро-фінським племенам.

■ Слов'яни в бою. Картина-реконструкція

■ Переселення слов'ян. Сучасний малюнок

Розселення слов'ян відбувалося в складних умовах. У другій половині VI ст. важким ударом для них стала боротьба з кочовими племенами аварів, які з Азії спочатку переселилися до Північного Причорномор'я, а потім — на територію сучасної Угорщини, де й заснували свою державу — **Аварський каганат**. Тривалі аваро-слов'янські війни призвели до підкорення аварами склавинів, знесилення, а потім розпаду антського об'єднання племен. Із 602 р. анти в історичних джерелах не згадуються. Назва «склавини» використовувалася досить часто стосовно племен, які в VII—IX ст. заселяли територію сучасної України. Вважають, що саме термін «склавини» з часом трансформувався у «слов'яни».

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян, які поділяють на східних, західних і південних.

2 Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України. У VIII ст. у східних слов'ян виникають союзи племен, про які повідомляє в літописі «Повість минулих літ» чернець Нестор.

Нестор (? — після 1111) — чернець Києво-Печерського монастиря. Упорядник «Повісті минулих (временних) літ» — найдавнішого серед літописів, що збереглися до наших днів. Назву отримав за своїм вступним реченням: «Ось повісті временних літ, звідки пішла Руська земля...» Значення «Повісті...» для дослідників полягає в тому, що вона є головним, а в багатьох випадках і єдиним джерелом з історії східних слов'ян та Київської Русі. Нестор-літописець зміг пов'язати давньоруську історію зі всесвітньою, проголосив важливу роль Русі у світовому історичному процесі.

■ Нестор-літописець.
Скульптор М. Анто-
кольський

■ Перша сторінка «По-
вісті минулих літ»

Територію сучасної України, за повідомленням Нестора-літописця, заселяли сім союзів племен — **деревлани, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) і білі хорвати**. Саме їх вважають предками українців. На землях, які зараз входять до складу Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени й в'ятичі. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східних слов'ян. Так, **деревлани** займали землі південного басейну річок Прип'ять, Горинь, західного берега Дніпра і північного басейну Тетерева. Поляни жили на захід від середнього Дніпра, між його притоками Тетеревом на півночі та Россю на півдні. Сіверяни займали території на схід від середньої течії Дніпра, басейн нижньої течії Десни, Сули, Псла і Ворскли до верхів'їв Сіверського Дінця. Тиверці жили у нижній течії річок Дністер і Прут, що досягала узбережжя Чорного моря. Волиняни (дуліби) розселялися на землях на північ від верхньої течії Дністра, у басейні Західного Бугу, на південь від верхів'їв Прип'яті. Уличі займали землі, розташовані між річками Оріль, Дніпро, Самара та в лісостеповій частині Південного Бугу. Білі хорвати жили у Верхній Наддністрянщині на захід від річки Збруч, межиріччя Верхнього Прута і Дністра, Північній Буковині, Прикарпатті й частині Закарпаття.

Особливу увагу серед інших східнослов'янських союзів племен Нестор-літописець приділяв полянам. За літописом, від них походили перші київські князі-брати Кий, Щек і Хорив, за яких почалося будівництво Києва. Це місто дістало назву на честь старшого з братів — Кня.

«Повість минулих літ» про заснування Києва

Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами... І були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоривицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужні мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві.

Як, за повідомленням Нестора-літописця, виник Київ?

■ Поселення східних слов'ян (VIII—IX ст.). Реконструкція

■ Пам'ятник засновникам Києва. Скульптор В. Бородай

3 **Господарство та спосіб життя східнослов'янських племен.** Основним заняттям слов'ян було землеробство. Найдавнішим способом вирощування зернових культур у лісовій зоні було підсічне землеробство. Селяни спалювали повалені вітром на окремих ділянках лісу сухі дерева і таким чином проводили підготовку землі під посіви. Згодом — спалювали спеціально зрубані дерева. Нерідко перед вирубуванням лісу дерева підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному положенні. Тоді їх валили і спалювали. Попіл був добривом і розпушував ґрунт. Після трьох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни мали постійні місця проживання. Селилися вони на берегах річок, де були гарні луки і добрі ґрунти для обробітки. Ранні слов'яни використовували тут **перелогову систему** обробітки ґрунтів. Поле обробляли і засівали до того часу, поки ці землі давали хороші врожаї. Коли ж врожаї падали, поле залишалося для «відпочинку», а інше використовувалося. У той час вільних земель було багато і слов'яни завжди мали добрі врожаї. Вирощували пшеницю, просо і ячмінь. Археологічні знахідки того часу розповідають, що у слов'ян уже був залізний серп, мотики, кістяна і дерев'яна соха з металевим наконечником.

Слов'яни займалися й **скотарством**. Вони розводили корів, овець, кіз, коней, свиней. Також полювали на хутрових звірів — хутро було цінним товаром, займалися рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), у лісах збирали гриби і ягоди.

Союзи племен — об'єднання кількох племен, які за певних умов давали початок державній організації.

Літопис — хронологічний послідовний запис історичних подій, зроблений їхнім сучасником.

■ Гори Старокиївська і Дитинка (Київ). Сучасний вигляд

Поступово у слов'ян значного розвитку набувають **ремесла**. Найбільш поширеними було ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство і ткацтво.

Свої житла слов'яни будували переважно з дерева, заглиблюючи їх наполовину в землю. Такі будинки були більш надійними й теплими. Посередині хати розташовували піч — для обігріву житла і приготування їжі. Над відкритим вогнищем підвішували казан. Неподалік будинку обов'язково розміщувалася яма-льох, де слов'яни зберігали зерно та інші продукти.

Слов'яни жили первісною сусідською общиною. Існували великі патріархальні сім'ї, які вміщували декілька поколінь. Вони вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Общини родичів жили в близьких поселеннях, що називалися «гніздами». Група таких «гнізд» об'єднувалася у плем'я. Із них утворювалися **союзи племен**.

Давні слов'яни мали свої релігійні вірування. Їхня релігія має назву **язичництво**. Слов'яни обожнювали незрозумілі їм сили природи. Вони мали свій поховальний обряд, в основу якого була покладена віра у потойбічне життя. Померлих спалювали і ховали у спеціальних ямах. До могил складали речі померлого, знаряддя праці, посуд, їжу, інколи зброю.

Крім цього, у давніх слов'ян існувала віра в різних духів.

Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історичу VI ст. Прокопію Кесарійському. Він писав, що слов'яни вважають «володарем усього» одного з богів — творця блискавок **Перуна**. Йому приносили в жертву биків та інших тварин. Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: **Велес, Дажьбог, Стрибог, Род, Макош** та ін. Слов'яни поклонялися також духам природи — джерелам, горам, лісам, полям тощо)

та іншим божествам, готували їм пожертви і під час жертвоприношень ворожили. Місця поклоніння богам, де встановлювалися їхні ідоли, називаються капищами. До наших днів зберігся Збруцький ідол.

4 **Сусіди східнослов'янських племен.** Сусідами східних слов'ян на півночі, північному заході та північному сході були угро-фінські та балтські племена. Поступово ці спільноти розчинялися в слов'янському середовищі. Землі на захід від східнослов'янських теренів заселяли західні слов'яни. У західних слов'ян на території сучасної Польщі виникло декілька союзів племен (поляни, вісляни, мазовшани та ін.). Союзи західнослов'янських племен словаків, моравів, чехів та інших на початку IX ст. утворили Великоморавську державу, до складу якої входила частина Закарпаття, заселена білими хорватами.

i На півдні, південному сході та сході жили тюркські племена болгар і хозар. Племена болгар наприкінці VI ст. утворили в Приазов'ї свою державу Велика Болгарія. У середині VII ст. вона була знищена хозарами. Тоді частина болгар переселилася на середню Волгу, де заснувала нову державу — **Волзьку Булгарію** (її територія загалом збігається з межами сучасної республіки Татарстан у складі Російської Федерації).

■ Збруцький ідол

Інша частина болгарських племен, очолювана ханом Аспарухом, переселилася на Дунай і спільно з місцевими слов'янськими союзами племен створила державу під назвою **Перше Болгарське царство**. Його поява започаткувала історію сучасної європейської держави Болгарії.

На завойованих землях хозари в середині VII ст. утворили державу **Хозарський каганат**. У VIII ст. вони підкорили східнослов'янські союзи племен поляни, сіверян, радимичів та в'ятичів і примусили їх сплачувати данину.

Важливе значення для розвитку східних слов'ян мало те, що через їхні землі пролягав один із важливих торговельних шляхів середньовічного світу «із варягів у греки», який поєднував Балтійське і Чорне моря.

У «Повісті минулих літ» наведено розповідь про данину полян хозарам. Після смерті Кия, Щека і Хорива, як зауважує Нестор, поляни зазнавали утисків від навколишніх племен. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісі на горах і сказали: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм від кожної родини по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вам дали?», і вони показали мечі, і мовили старці хозарські: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічною зброєю, себто шаблями, а сих зброя обоюдогостра, себто мечі. Ці будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це справдилося, стверджує Нестор, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повелінням.

Варягами (від візантійського слова «варанги» — найманці) слов'яни називали предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У Західній Європі їх називали **норманами** (північними людьми). Ці жорстокі й відважні шукачі пригод наймалися служити візантійському імператорові або засновували торговельні поселення на слов'янських землях, накопичували в них товари — мед, віск, хутро і рабів, а потім везли продавати їх грекам до Візантії.

5

Етнічні й державотворчі процеси у східних слов'ян у VIII—IX ст.

Тривалий час після завершення розселення у східних, західних і південних слов'ян зберігалось багато спільного в етнічній сфері. Зокрема, деякі дослідники вважають, що досить довго була зрозумілою для всіх слов'ян єдина слов'янська мова. Одночасно із цим, переселяючись, як правило, на вже заселені землі, слов'яни потрапляли під вплив місцевої людності. У VIII—IX ст. як у східних, так і в інших груп слов'ян поступово виникали і поглиблювалися етнічні відмінності між віддаленими

Державотворчі процеси — процеси, що пов'язані з виникненням у певних народів держави — системи влади, за якої порядок у суспільстві підтримується за допомогою спеціальних організацій і людей — армії, чиновників, наглядців тощо.

ми союзами племен і головним слов'янським осередком на його історичній прабатьківщині між Дніпром та Віслою.

У VIII—IX ст. у східних слов'ян набирають сили державотворчі процеси. У результаті об'єднання окремих союзів племен виникають нові утворення — **племінні князіння**. Кожне з них мало власну територію. Сучасні вчені вважають, що ці об'єднання містили елементи державності.

ми союзами племен і головним слов'янським осередком на його історичній прабатьківщині між Дніпром та Віслою.

■ Торг у країні східних слов'ян. Художник С. Іванов

■ Заморські гості. Художник М. Реріх

За свідченням арабських авторів, на східнослов'янських землях існували три об'єднання: Куявія (землі полян із Києвом), Славія (землі ільменських словенів) та Артанія (Ростово-Суздальська земля, а можливо, Причорноморські або Приазовські землі).

Вважається, що племінне князівство полян у Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, довкола якого зростала східнослов'янська державність.

Етнічні процеси — процеси, що характеризують особливості розвитку (національно-культурні, мовні тощо) якого-небудь народу.

І Висновки. Унаслідок розселення слов'ян у VI—VII ст. на великій території Європи виникли три групи слов'янських племен: східна, західна і південна.

► Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) і білих хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважаються предками українців.

► В етнічному розвитку східних слов'ян визначальною залишлася спільна спадщина історичної прабатьківщини.

► У VIII—IX ст. у результаті розгортання об'єднавчих процесів у східних слов'ян з'являються племінні князівства.

V—VII ст.
VIII—IX ст.

Велике розселення слов'ян.
виникнення у східних слов'ян племінних князівств.

Запитання і завдання

1. Де розташовувалася прабатьківщина слов'ян? 2. Як відбувалася боротьба слов'ян з аварами? 3. Назвіть союзи племен східних слов'ян — предків українців. 4. Що таке літопис? 5. Які східнослов'янські союзи племен сплачували данину хозарам? 6. Охарактеризуйте Велике розселення слов'ян та його результати. 7. Використовуючи історичну карту, розкажіть про розселення східнослов'янських племен. 8. Що ви знаєте про сусідів східнослов'янських племен?
- ★ 9. Складіть простий план до розповіді за темою «Особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст.».
- ★ 10. Візантійський імператор Константин Багрянородний (912—959) писав: «Зі слов'янилася вся наша земля і стала варварською». Поясніть, що він мав на увазі. 11. Користуючись додатковою літературою, підготуйте повідомлення про Нестора-літописця. 12. Розгляньте зображення реконструкції поселення східних слов'ян (с. 13). Які можна виділити основні елементи поселення? Чому слов'яни будували укріплені городища?

§ 3. Київська держава за перших князів

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про розвиток Київського князівства за князя Аскольда; про розвиток Київської Русі за правління князів Олега та Ігоря; про походження назви «Русь»; що таке «печеніги», «полюддя».

- 1. Якими були основні напрямки Великого розселення слов'ян? Покажіть їх на карті. 2. Що таке союзи племен? Назвіть і покажіть на карті східнослов'янські союзи племен. 3. Хто такі варяги?

1 Київське князівство Аскольда. На основі полянського племінного князівства в Середньому Подніпров'ї близько середини IX ст. сформувалося Київське князівство. За своєю територією воно було досить невеликим і охоплювало здебільшого полянські землі навколо Києва. У літописі його називають «Руською землею», а його правителями — князів Аскольда та Діра. Вони вважаються представниками династії Києвичів, що походила від легендарного Кия. Арабські автори стверджували, що Дір княжив перед Аскольдом, був «першим зі слов'янських царів», володів великими містами й багатьма населеними країнами». Правив він, імовірно, від 30—50-х рр. IX ст. Проте в літописі Аскольда і Діра завжди згадують разом: вони «княжили в Києві й володіли полями і були ратними (воювали) з деревлянами й уличами».

■ Прибуття Аскольда і Діра до Константинополя. Мініатюра із літопису

■ Убивство Аскольда й утвердження Олега в Києві. Мініатюра із літопису

Князь Аскольд (? — 882) уславився своїми війсьними походами проти Візантії у 860, 866 та 874 рр. Справжнім жахом для візантійців став світанок 18 червня 860 р., коли вони побачили 200 лодій (човнів) руського флоту князя Аскольда під стінами Константинополя. Русичі взяли місто в облогу, візантійський імператор був змушений погодитися на укладення з ними угоди і сплату данини. Так уперше Київське князівство сповістило середньовічний світ про своє існування, розпочало боротьбу з Візантією за першість на Чорному морі та перетворення його на «Руське море».

З ім'ям князя Аскольда пов'язана перша спроба хрещення Русі. За повідомленнями візантійських авторів, у 60-х рр. IX ст. він хрестився сам і спробував охрестити своїх підданих. Існує думка, що це викликало невдоволення язичницької знаті, і вона почала готувати змову, щоб усунути Аскольда від влади.

2 Утвердження династії Рюриковичів. Правління Олега. У той час коли в Середньому Подніпров'ї розвивалося і міцніло Київське князівство, на півночі східнослов'янського світу єдності не було. За повідомленням Нестора-літописця, у 862 р. ільменські словени і кривичі запросили варязького вождя Рюрика з дружиною княжити і володіти ними.

Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор, яким опікувався воєвода Олег. У 882 р., зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Припускають, що

■ Князь Рюрик. Художник Б. Куккук

■ Аскольдова могила
(Київ). Сучасний вигляд

його запросила туди місцева знать, невдоволена розпочатою князем Аскольдом християнізацією. Прибувши до Києва, Олег заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які пливають до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князеві. Коли на берег вийшов Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, із допомогою знаті захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій династія Києвичів припинила своє існування й утвердилася нова династія Рюриковичів. Відбулося об'єднання східнослов'янських Півночі і Півдня, розпочалося перетворення Київського князівства на об'єднану Давньоруську державу — Київську Русь. Своїм стольним градом, «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

Князь Олег (? — бл. 912), імовірно, правив у 882—912 рр. Вважається, що він був варягом, який прийшов разом із Рюриком зі Скандинавії. Олег князував на Русі від імені сина Рюрика Ігоря. У літописах його називають як повновладним київським князем, так і лише воеводою Ігоря. Послідовно і наполегливо він підкорював східнослов'янські племінні союзи і князівства, сприяючи перетворенню Київської Русі на централізовану державу. Обставини смерті Олега остаточно не з'ясовані. За свідченням Нестора-літописця, князь помер після 911 р. від укусу гадюки, за іншою версією — загинув у поході на Каспій.

■ Князь Олег

Олег затверджував свою владу силою меча. За повідомленням літописця, 885 р. він обклав даниною полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями й уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він звільнив перед цим від сплати данини хозарам.

Князь Олег правив Київською Руссю одиосібно, зосередивши всю владу у своїх руках. Він спирався на допомогу варязької дружини, яка виконувала доручення князя, чинила суд на місцях і збирала данину. Варяги здійснювали збір данини в найпримітивнішій і насильницькій формі, яка мала назву **полюддя**.

■ Традиційний шлях полюддя

■ Полюддя. Художник К. Лебедєв

Візантійський імператор Константин VII Багрянородний про збирання данини на Русі

Коли настає листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що йменується *кружлянням*, а саме — у Славині (союзи племен) деревлян, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є даниками росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, знову повертаються до Києва. Зібравши данину, варяги плвли до Константинополя її продавати.

На підставі документа і наведеної картосхеми поясніть, чому збирання данини називали «кружлянням».

У 907 та 911 рр. Олег здійснив успішні походи на Візантію.

Необхідність у воєнних походах проти візантійців для нього, як і для інших руських князів, обумовлювалася тим, що Константинополь був для них головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини. У 911 р. Олег знову послав своїх воїнів до стін Константинополя (у слов'янських літописах — Царгорода), оскільки візантійці порушували укладену раніше угоду. За новою угодою сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини (убивства, бійки, крадіжки), зобов'язувалися повертати полонених і втікачів та надавати допомогу торговельним судам.

Полюддя — збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

■ Олег прибиває свій щит на воротах Константинополя

■ Прощання Олега з конем. Художник В. Васнецов

Розповідаючи про похід Олега на Константинополь, Нестор-літописець стверджує, що в ньому брали участь 80 тис. воїнів на двох тисячах човнів. Діставшись околиць Константинополя, Олег наказав прикріпити до лодій колеса. Коли повів погожий вітер, човни суходолом рушили до стін міста з того боку, де їх ніхто не чекав. Приголомшені раптовою появою війська русичів, візантійці запропонували їм укласти мирну угоду. Відповідно до цього договору, Візантія гарантувала руським купцям сприятливі умови для торгівлі, сплачувала викуп, обіцяла давати щорічну данину Києву та іншим руським містам. На знак своєї перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя.

Правління князя Ігоря. Після смерті Олега князувати на Русі почав син Рюрика — Ігор.

Князь Ігор (? — 945) продовжував справу свого попередника, наполегливо згуртовуючи східних слов'ян у єдину державу. На відміну від Олега, він діяв жорстокіше і відвертіше, зміцнюючи центральну владу. Завдяки широкомасштабним воєнним походам південний напрямок у його зовнішній політиці набув пріоритетного значення. Загинув Ігор під час повстання деревлян.

Князь Ігор розпочав своє правління боротьбою з деревлянами й уличами, які вийшли з покори Києву. Вогнем і мечем перемігши повсталіх, Ігор наклав на них значно більшу, ніж раніше, данину. Після цього уличі залишили Середнє Подніпров'я і переселилися в межириччя Дністра і Південного Бугу.

У 915 р. біля кордонів Київської Русі вперше з'явилися нові кочівники — печеніги. Ігорю вдалося укласти з ними мирну угоду. Проте невдовзі вона була порушена через Візантію, яка підштовхува-

ла печенігів до нападів на Русь. Ігор, як і його попередники, воював із Візантією. У 941 р. він організував грандіозний похід проти неї, як пише літописець, залучивши 10 тис. лодій. Проте цей похід завершився поразкою: візантійці спалили флот русичів «грецьким вогнем».

«Грецький вогонь» — таємна зброя візантійців. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали з бронзових труб або наливали в мушлі й кидали їх із катапульта на ворожі судна. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що всі її складники дотепер невідомі. Імовірно, вона містила смоли, сірку, селітру і нафту. «Грецький вогонь» не можна було загасити, він горів навіть на воді.

Через три роки, зібравши ще більші сили, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці відкупилися даниною, більшою за ту, яку отримав від них раніше князь Олег, та уклали нову угоду, яка підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії. У 944 р. Ігор також здійснив похід на Закавказзя проти войовничих горців, які були союзниками візантійців. Унаслідок перемоги русичам вдалося оволодіти багатими містами Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернутися додому.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Уралом та Дунаєм.

Утримання великої дружини і здійснення далеких походів потребували значних ресурсів. Мабуть, саме це спонукало Ігоря спробувати, у супереччя традиції, удруге додатково зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Очолювані князем Малом деревляни восени 945 р. розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя. «Якщо внадиться вовк до овець,— пояснювали вони свій вчинок,— то повинось по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». Смерть Ігоря знаменувала завершення початкового етапу становлення Київської Русі.

4 Походження назви «Русь». У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець під 852 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля». Цю назву він використовував стосовно Київського князівства. Тривалий час дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших давньоруських джерелах вона використовувалася в різних значеннях. Уперше назва «Русь» у письмових джерелах згадується під 839 р. при описі прибуття посольства русів до Константинополя.

За останніми дослідженнями, багато істориків схиляються до думки, що слово «русь» фінського або скандинавського походження

■ Руський флот біля Візантії

■ Варяги. Художник В. Васнецов

і ним спочатку називали тих варягів, які становили дружину давньоруських князів. Поступово ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» став поширюватися на всіх князівських дружинників взагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому розумінні «Руською землею» були, насамперед, полянські землі в Середньому Подніпров'ї.

Коли після смерті Рюрика Олег захопив полянський Київ і проголосив його столицею єдиної держави, то її стали називати Руссю. Із того часу назва «Русь» або «Руська земля» стала використовуватися в широкому розумінні для позначення всієї території, яку заселяли східні слов'яни. Згодом історики стали називати цю державу Київська Русь, щоб акцентувати на провідній ролі Києва в державі.

«Повість минулих літ» про запрошення варягів на Русь

У рік 859. Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів...

У рік 862 р. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо собі князя, який би володів нами...» Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так називали варягів — русь. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами. І вибралося троє з родами своїми, і з собою всю узяти русь».

1. Знайдіть і покажіть на карті місця розселення племен, про які йдеться в літописі. 2. Як Нестор-літописець пояснює значення назви «Русь»? 3. Як, за повідомленням літописця, варяги стали князувати на східнослов'янських землях?

Хоча перші відомі історикам князі Київської Русі були за походженням скандинавами і в їхніх дружинах було чимало варягів, це не стало вирішальним чинником у формуванні східнослов'янської державності. Її виникнення передусім спричинили внутрішні державотворчі процеси в самому слов'янському світі.

Висновки. За правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту і міжнародного визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.

► Князь Олег об'єднав Північну Русь із Південною в єдину державу, здійснював збирання східнослов'янських земель навколо Києва.

► Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над східнослов'янськими князівствами. При цьому для подальшого розвитку держави виникла потреба впорядкувати питання щодо розмірів і порядку збирання данини.

► «Руссю» спочатку називали варягів, потім землі полян, а згодом — східнослов'янську державу Київська Русь.

860 р.	перший похід русичів на Константинополь (Царгород) на чолі з князем Аскольдом.
882 р.	загибель князя Аскольда. Захоплення князівської влади в Києві Олегом. Виникнення держави Київська Русь.

Запитання і завдання

1. Коли сформувалося Київське князівство? 2. Як у літописах називали Київське князівство? 3. Яке місто князь Олег оголосив своїм «стольним градом»? 4. Коли печеніги вперше з'явилися біля кордонів Русі? 5. Як загинув князь Ігор? 6. Охарактеризуйте розвиток Київського князівства за правління Аскольда. 7. Порівняйте діяльність князів Олега та Ігоря. Визначте спільне і відмінне. 8. Як дослідники пояснюють походження назви «Русь»? 9. Розгляньте картину художника К. Лебедева «Полюддя» (с. 21). Що збирали князі з підвладних племен під час полюддя? Чому їх цікавили саме ці продукти?

✚ 10. Розпочніть складання таблиці «Князі Київської Русі» у зошиті.

Князь, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Значення діяльності

★ 11. Користуючись додатковою літературою, підготуйте повідомлення про життя і діяльність князів Олега та Ігоря.

§ 4. Київська Русь за князювання Ольги та Святослава

✓ Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про діяльність княгині Ольги; про воєнні походи князя Святослава; про значення діяльності княгині Ольги і князя Святослава для розвитку Київської держави; що таке «реформи», «Балканські походи».

- 1. Яких заходів для зміцнення центральної влади вжив князь Олег? 2. Якою була політика перших князів Київської держави стосовно Візантії? 3. Назвіть східнослов'янські союзи племен, які сплачували данину хозарам.

1 Княгиня Ольга, її внутрішньополітичні реформи. Після загибелі князя Ігоря його єдиний відомий із літопису син Святослав був ще дитиною, і тому київський престол у 945 р. посіла його дружина Ольга. Вона правила Руссю до 964 р., коли передала владу своєму змужнілому синові.

Княгиню Ольгу (бл. 910—969) літописець називав «мудрішою за всіх людей», характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку й одночасно далекоглядну, холоднокровну та досить жорстоку правительку. Вважають, що вона була не лише дружиною князя, а й його мудрою помічницею у справах, за відсутності Ігоря брала на себе всі турботи з управління державою. Посівши київський престол, багато зробила для зміцнення Київської Русі.

■ Княгиня Ольга

Своє правління Ольга розпочала з придушення деревлянського повстання. Деревляни після вбивства Ігоря відправили до Києва послів із пропозицією княгині стати дружиною деревлянського князя Мала. Ольга поступово розправила зі знатними мужами князівського роду, боярами та купцями, а згодом привела в покору народ деревлянський. Загибель Ігоря гостро поставила питання реформування системи державного управління на Русі й зокрема порядку стягування данини.

Q Згідно з літописом, перше посольство Ольга живцем спалила в човні, друге — у лазні. Третя помста своєю жорстокістю перевершила попередні: під приводом справити поминки за своїм чоловіком княгиня влаштувала бенкет, а потім звеліла «посікти п'ять тисяч» п'яних деревлян. Після цього вона протягом року тримала в облозі місто деревлян Іскоростень, а потім спалила його.

■ Знищення Іскоростеня

■ Свята рівноапостольна княгиня Ольга вступає в храм Святої Софії (Константинополь). Художник І. Машков

і

Ольга впорядкувала полюддя. Було чітко окреслено землі, із яких через певні проміжки часу стягувалася визначена данина. За княжою казною було закріплено «ловища» — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Установлювалися «уроки» й «оброки», які мали виконувати підлеглі в розмірах, що не позбавляли їх засобів до існування. Запровадженням «установ» було, імовірно, упорядковано адміністративні й судові дії на місцях княжих дружинників. Влаштувалися також «становища» й княжі «погости» — місця зберігання зібраної данини та осередки центральної влади.

За князювання Ольги розбудовувався й прикрашався її «стольний град». У Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був двоповерховий кам'яний палац, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

2

Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги. Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу дипломатії перед війною.

У 946 р. (за іншими даними — 957 р.) вона відвідала Константинополь. Це були перші в історії відвідини столиці Візантії руським посольством, яке очолювала правителька Київської держави. Княгиня, імовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

За повідомленням літописця, у Константинополі Ольга прийняла християнство. Крім того, була досягнута домовленість, що руські дружини служитимуть імператору, і Візантія за це сплачуватиме данину Русі. Виконуючи домовленості, Ольга надсилала руських воїнів, допомагаючи Візантії у війні з арабами 961 р., у боротьбі з норманами і болгарами. Княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 р. вона відправила своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи — з проханням надати єпископа для хрещення Русі. Через деякий час до Києва прибула християнська місія, очолювана ченцем **Адальбертом**. Вона діяла на Русі протягом 961—962 рр., проте через протидію язичницької знаті під загрозою фізичної розправи члени місії змушені були рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

Імовірно, ця невдача послабила позиції Ольги, і влада перейшла до її сина Святослава, який був прихильником язичництва.

3 **Князь Святослав. Похід проти Хозарського каганату.** Святослав, син Ігоря та Ольги, посів київський престол досить пізно — у 964 р., у віці близько 30 років. Недовге князювання Святослава було періодом майже безперервних битв і воєнних походів.

Князь Святослав (бл. 931—972) улавився насамперед як відважний воїн і талановитий полководець. Ставши самостійним правителем, Святослав здійснив декілька походів із метою зміцнення Київської Русі й примусив сусідні держави зважати на її інтереси. Нестор-літописець із великою любов'ю розповідав про князя, порівнюючи його за хоробрістю із гепардом. Войовничість Святослава відповідала духу епохи, коли середньовічні правителі силою зброї формували території своїх держав. За роки свого порівняно нетривалого правління він пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспію й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

На відміну від Ольги, Святослав був язичником. Намовляння матері охреститися він категорично відкидав, пояснюючи це тим, що з цього буде сміятися вся князівська дружина.

У 964—966 рр. Святослав розгорнув боротьбу проти Хозарського каганату. Він підкорив східнослов'янський племянний союз в'ятичів, який мешкав на річці Ока і сплачував данину хозарам. Святослав також звільнив від хозарської залежності та примусив сплачувати данину Києву неслов'янські племена мерю, мурому, мещеру, черемисів,

■ Взяття Хозарської фортеці Ітиль князем Святославом. Художник В. Киреев

■ Фортеця Саркел (Біла Вежа). Реконструкція

мордву, буртасів і волзьких булгар. Після цього війська князя спустилися Волгою до її гирла, де був центр Хозарського каганату, і, завдавши поразки хозарам, захопили їхню столицю — місто Ітиль. Він також підкорив і обклав даниною племена аланів, або ясів (предків осетинів), та адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву — Тмутаракань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

«Повість минулих літ» про князя Святослава і його боротьбу з хозарами

У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І послав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас їти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 965. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли наспроти з князем своїм... І зступилися війська битися, і сталася битва меж ними, і одолів Святослав хозар і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У рік 966. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

1. Які факти, названі літописцем, свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава? 2. Знайдіть на карті наведені в літописі назви народів, країн, міст тощо і прослідкуйте напрями воєнних походів Святослава в 964—966 рр.

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами в 964—966 рр. стало послаблення і занепад Хозарського каганату. Це сприяло ліквідації хозарської загрози для Київської Русі та водночас відкрило шлях до її кордонів новим кочовикам зі Сходу, насамперед печенігам.

4 Балканські походи. Скористатися військовим талантом Святослава вирішили візантійці, звернувшись до нього по допомогу у боротьбі проти болгар. У 968 р. князь із 60-тисячним військом вирушив у свій Перший Балканський похід до Болгарії. Він розбив під

■ Київська Русь за правління Ольги та Святослава

Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів, княжуючи тут, у місті Переяславці. Налякані відмовою Святослава залишити завойовану Болгарію і його намірами перенести до Подунав'я столицю своєї держави, візантійці підбурили до нападу на Київ печенігів.

У 968 р. печенізька орда взяла в облогу Київ. Святослав спішно повернувся додому й відігнав печенігів від свого «стольного града».

Для того щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав залишив своїм намісником у Києві старшого сина Ярополка, у деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав свого позашлюбного сина від деревлянської княгині Малупі Володимира.

У 969 р. Святослав вирушив у Другий Болгарський похід, що став останнім. Цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Князеві довелося воювати не лише з болгарами, а й із візантійцями. У 971 р. сили візантійців, які значно переважали, обложили Святослава з його військом у болгарському місті Доростол. Однак візантійцям так і не вдалося здобути місто. Русичі неодноразово виходили з Доростола й біля його стін билися з ворогом. Відтак візантійцям довелося погодитися на укладення мирної угоди зі Святославом. За її умовами візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю і навіть забезпечували його харчами на зворотний шлях. Проте Святославу довелося дати зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Візантійський історик Лев Диякон, який сам бачив Святослава, залишив опис його зовнішності: «На вигляд він був таким: середній за зріст, не надто високий, не надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, із рівним носом, із голоною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших».

Підписавши мир із візантійцями, Святослав залишив Болгарію і вирушив на Русь. Навесні 972 р. він із невеликою дружиною біля дніпровських порогів потрапив у засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши його золотом. На ній начебто був напис: «Чужого бажаючи, своє втратив».

■ Зустріч Святослава з візантійським імператором Цимісієм на березі Дунаю. Художник К. Лебедев

■ Останній бій Святослава.
Художник А. Клименко

- Висновки.** Внутрішньополітичні заходи княгині Ольги сприяли об'єднанню східнослов'янських племен у єдину державу. У зовнішньополітичній діяльності княгиня Ольга визначила нові підходи, віддаючи перевагу мирним засобам перед воєнними.
- У своїй державотворчій діяльності князь Святослав приділяв увагу активній зовнішній політиці, яка мала переважно завойовницьку спрямованість.
  - Численні війни Святослава призвели до виснаження Русі; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.
  - Зі смертю Святослава в історії Київської Русі завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше завойованих земель і розбудові держави.

946 р.
(або 957 р.)
964—966 рр.
968 р.
969—971 рр.

відвідини Константинополя (Царгорода) руським посольством, яке очолювала княгиня Ольга.
похід Святослава проти Хозарського каганату.
Перший Балканський похід князя Святослава.
Другий Балканський похід князя Святослава.

Запитання і завдання

1. Коли розпочалося князювання Ольги? 2. Яке місто було «стольним градом» деревлянської землі? 3. Коли відбулися перші в історії відвідини руським посольством на чолі з княгинею Ольгою Константинополя? 4. Назвіть племена й народи, які підкорив Святослав і примусив сплатувати данину. 5. Якими були результати Першого Балканського походу? 6. Чим завершився Другий Балканський похід? 7. Що таке реформи? Які реформи здійснила на Русі княгиня Ольга? 8. Охарактеризуйте зовнішньополітичну діяльність княгині Ольги та її значення для Русі. 9. Розкажіть про походи Святослава проти хозарів та на Балкани. Якими були їхні наслідки? 10. Порівняйте політику Ольги та Святослава. Визначте спільне і відмінне. 11. Розгляньте малюнок «Знищення Іскоростеня» (с. 27). Яку хитрість застосувала княгиня Ольга для розправи над деревлянами? Чому вона вдалася до такої жорстокості?
- ✚ 12. Продовжте складання таблиці «Князі Київської Русі» (див. § 3, с. 25).
- ★ 13. Український історик Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики.

§ 5. Суспільно-політичний устрій та господарське життя Київської Русі в IX—X ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про систему правління і склад населення Київської Русі; яким було життя людей на селі; про особливості розвитку руських міст і міського життя; що таке «дружинна держава», «бояри», «старці», «гради».

- 1. Якими були характерні риси суспільного і господарського життя давніх слов'ян? 2. Що таке союзи племен і племінні князіння? 3. Коли у східних слов'ян виникають племінні князіння? 4. Як відбувалося стягування данини на Русі за перших князів?

Склад населення і система управління Київською Руссю. За формою правління Київську Русь IX—X ст. історики визначають як «дружинну державу». У її основі була досить проста система управління, яка сформувалася на основі дружини київських князів. Дружина не була лише військом великого князя київського. Старші дружинники ставали радниками князя, утворювали апарат управління, чинили від його імені суд на місцях і стягували данину.

■ Дружинники

Із «Повісті минулих літ» дослідники отримали багато інформації про панівні верстви населення Русі в IX—X ст. Зокрема, розповідаючи про похід Олега на Константинополь 907 р. та умови русько-візантійської угоди 911 р., він повідомляє, що, крім великого князя київського, на Русі були князі та «світлі бояри». Більшість істориків вважають, що це місцеві східнослов'янські племінні князі й вожді, яких підкорили київські князі.

Князі у своєму правлінні спиралися на племінні ради старійшин, яких літописець називає «старцями». Із розповіді Нестора-літописця про події 945 р. можна дізнатися, що деревлянський князь Мал приймав рішення про переговори з київською княгинею Ольгою, попередньо порадившись зі старійшинами землі.

«Повість минулих літ» про боротьбу князя Олега з візантійцями

У рік 907. Пішов Олег на греків, Ігоря zostавивши в Києві... І зажадав Олег давати щорічну данину на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, на Переяславль, і Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городях сиділи князі, під Олегом суцї (залежні від Олега).

У рік 912. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, мужі від народу руського — Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рунав, Гуди, Руальд, Карп, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр до вас... цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була між християнами і Руссю, за бажання наших князів і за їхнім велінням, і від усіх, що є під рукою його, Олега, суцїх русів...»

- ❓ 1. Яким титулом називає літописець князя Олега? 2. Про які панівні верстви, що існували на Русі, крім великого князя руського, згадується в літописі? 3. Які міста існували на Русі на початку X ст., за повідомленням Нестора? Знайдіть їх на карті.

Спочатку данину на користь Києва збирали зі східних слов'ян у формі **полюддя**. Приблизно в другій половині X ст. воно втратило своє значення. У містах і землях з'явилися намісники великого князя київського. Це зробило непотрібними щорічні князівські об'їзди

■ Житло східних слов'ян. Художник С. Іванов

■ Язичницьке капище слов'ян.
Художник М. Реріх

земель. Відтепер намісники збирали данину і передавали її до Києва. Данину, як стверджує Нестор-літописець, збирали на Русі від окремого будинку — «диму». Більшість населення Київської Русі, яке обкладалося даниною, становили вільні селяни, або «люди» і ремісники. Існував також нечисленний прошарок залежних людей, або «челядинів».

2 Життя людей у селі. У IX—X ст. більшість населених пунктів Київської Русі становили села. Їхні жителі займалися землеробством, присадибним тваринництвом та промислами (мисливством, рибальством, бортництвом тощо).

Археологічні дослідження дозволили історикам дізнатися про те, який вигляд мали сільські поселення на Русі. Вони розташовувалися в місцевості зі сприятливими для ведення сільського господарства природними умовами. Це були неукріплені поселення з 30—50 селянських садиб, які розміщувалися довільно, без дотримання якого-небудь плану.

До складу селянської садиби входили житлові та господарські будівлі. Їхні господарі вели власне самостійне господарство, маючи для цього практично все необхідне. Розміри житла дозволяють висловити припущення, що селянська сім'я складалася, як правило, із шести осіб. Крім садиби, сім'ї належали предмети домашнього вжитку, худоба, знаряддя для обробітки землі й збирання врожаю.

Селянські господарства одного або декількох сусідніх сіл об'єднувалися в сільську територіальну общину, яку називали «верв» або «мир». Члени общини були пов'язані круговою порукою, разом відповідали за сплату данини і скоєні на її території злочини.

Мешканці окремих общин не мали міцних зв'язків і жили відокремлено. За свідченнями літописця, для укладання шлюбів влаштовувалися спеціальні «ігрища між селами». Місцями для зустрічей представників окремих общин найчастіше ставали **погости**. Тут відбувалися релігійні свята, періодичні торги, збирання данини тощо.

У житті східних слов'ян землеробство відігравало важливу роль і користувалося особливою повагою. Недарма свою основну зернову культуру вони називали «житом», від дієслова «жити». Давні язичницькі обряди і весь цикл річних язичницьких свят східних слов'ян відображав глибоко вкорінену традицію вважати обробіток землі джерелом свого існування.

У IX—X ст., як засвідчують дані археології, на Русі вже існувала велика кількість розчищених від лісу орних земель та була досить значною густота населення.

Міста і міське життя. Виникнення найдавніших поселень міського типу на Русі історики відносять до третьої чверті I тис., коли в середовищі східних слов'ян розгорталися етнічні й державотворчі процеси. У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець називає східнослов'янські поселення «градами». Зокрема, розповідаючи про уличів, тиверців, він пише, що «сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть гради їх і до сьогодні».

На думку дослідників, східнослов'янські гради були адміністративними й релігійними центрами союзів племен, фортецями в прикордонних районах. Їхні залишки археологи знаходили в Києві, Чернігові, селі Зимне поблизу міста Володимира-Волинського, селі Пастирське на Черкащині та інших місцях.

■ Давньоруські прикраси

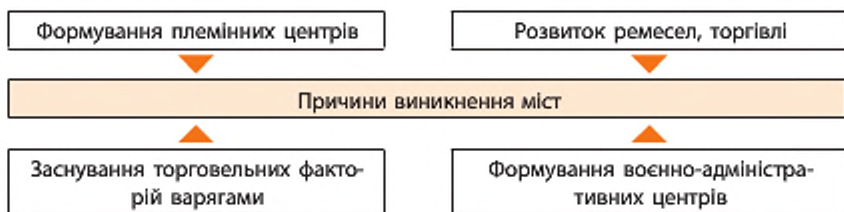
У IX — першій половині X ст. в Київській Русі, за повідомленням літописця, існувало 16 міст: Київ, Новгород, Ростов, Полоцьк, Ладога, Білоозеро, Муром, Ізборськ, Смоленськ, Любеч, Псков, Чернігів, Переяслав, Пересечен, Вишгород, Іскоростень.

Більшість міст Русі починалися із замків-фортець. Під їхніми стінами селилися ремісники і купці, а в межах стін перебували князі й воєнні дружини, які в разі потреби могли захистити місто від ворогів. Варяги називали Київську Русь IX—X ст. «країною міст (замків)», або «Гардарики».

■ Слов'янське житло. Реконструкція (у розрізі)

Міста були центрами розвитку ремісничого виробництва і торгівлі. Проте їхні мешканці на Русі, як і в містах тогочасної Європи, поєднували заняття ремеслом і торгівлею із сільськогосподарським виробництвом.

Населення міст Русі було неоднорідним за своїм складом. Як правило, воно поділялося на міську знать і міські низи. До першої групи населення належали князі, бояри, жерці, князівські дружинники, багаті купці й заможні ремісники. Другу групу складали міщани, бідні ремісники, дрібні торговці й челядь.

Центром міста на Русі був добре укріплений замок — дитинець. Навколо розташовувався торговельно-ремісничий посад. У разі небезпеки його мешканці шукали захисту в дитинці. У княжому місті всі вулиці вели до дитинця, в інших містах — на дороги, що вели до сусідніх міст та на пристань. Доріг було тоді дуже мало, користувалися переважно річковими шляхами.

Висновки. У IX—X ст. на Русі встановилася форма правління державою, за якої головною фігурою був князь, що керував країною за допомогою своєї дружини.

У складі населення Київської Русі в IX—X ст. сформувалася папівна верства, до якої належали великий князь київський, племінні князі, бояри і князівські дружинники.

► Переважна більшість населення Київської Русі жила в селах і займалася сільським господарством.

► Міста Київської Русі були важливими соціально-економічними, політичними і культурними центрами країни. Вони були осередками ремесла, торгівлі, державної влади й управління.

? Запитання і завдання

1. Що таке «дружинна держава»?
2. Назвіть представників панівних верств населення Русі в IX—X ст.
3. У IX—X ст. більшість населених пунктів Київської Русі становили села чи міста?
4. Що таке верв?
5. Що таке «гради»?
6. Які міста, за повідомленням літописця, існували на Русі в IX — першій половині X ст.?
7. Охарактеризуйте склад населення і систему управління Київської Русі.
8. Розкажіть про життя людей на селі.
9. Як відбувався розвиток руських міст у IX—X ст.?
10. Поясніть, як ви розумієте висновки до параграфа.
11. У вигляді двох простих планів запишіть особливості життя людей у селах і містах Русі в IX—X ст.

Практичне заняття «Князь Святослав та його походи»

- ✓ **Мета:** охарактеризувати зовнішньополітичну діяльність князя Святослава; вдосконалювати вміння аналізувати історичні джерела.

Хід роботи

1. Опрацюйте запропоновані фрагменти історичних джерел.
2. *Робота в групах.* Доберіть до карт відповідні цитати з історичних джерел, які ілюструють зображені події.
3. Як характеризують князя та які його вислови: «Іду на ви!», «Мертві сорому не ймуть!»
4. Розташуйте у хронологічній послідовності події, зображені в уривках джерел, поставивши відповідний порядковий номер у зазначених місцях.
5. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Історичні джерела

1. «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми,— то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, а я перед вами піду. Якщо моя голова ляже,— тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо»»
2. «Прийшов [князь] у Переяславець. І послав до греків послів, говорячи: «Хочу йти на вас»... І пішов до Царгорода, розоряючи міста. І дали йому данину... І повернувся він у Переяславець...»
3. «Вважаю, що ти не забув про поразку батька твого... який, порушивши клятвений договір, приплив до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах кораблів, а до Кімерійського Боспору повернувся лише з десятком човнів, сам став передвісником своєї біди. Не згадую я вже про його жалюгідну долю...»
4. «Рушив... [він] на Дунай на болгар, і в битві переміг... [він] болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків... Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована».
5. «І хоча послали болгари вість цісареві, що йде русь на Царгород, вони прийшли і стали спустошити землю. І грабували вони по узбережжю Понту, багато ж і святих церков вони вогнем віддали, і майна чимало взяли...»
6. «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів він хозар і город їхній столицю Итиль, і город Білу Вежу взяв. І ясів він переміг, і касогів, і прийшов до Києва».
7. «Якщо не укладемо мир і дізнаються, що нас мало, то прийдуть і обложать нас у місті. А Руська земля далеко, печеніги з нами воюють, і хто нам тоді допоможе? Укладемо ж мир, адже вони вже взяли на себе зобов'язання платити нам данину — цього з нас і вистачить. Якщо ж перестануть платити нам данину, то знову, зібравши безліч воїнів, підемо з Русі на Царгород».
8. «...Імператор [візантійський] згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істру в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Князь переїздив через ріку в скіфському човні і, сидючи за веслом, грів разом з іншими без ніякої різниці...»

Узагальнення за розділом «Виникнення та становлення Київської Русі»

1. Поясніть значення понять і термінів: Велике розселення слов'ян, князь, дружина, літопис, Русь, імперія, полюддя, данина.
2. Заповніть таблицю «Внутрішня і зовнішня політика княгині Ольги» у зошиті. Зробіть висновки.

Внутрішня політика	Зовнішня політика

3. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) Знайдіть і покажіть на карті території розселення східнослов'янських племенних союзів та їхніх сусідів у VIII—IX ст.;
  - 2) визначте територію Київської Русі за князування Олега і Святослава
  - 3) покажіть напрямки походів перших київських князів.
4. Підготуйте історичний портрет Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги або Святослава (на вибір).
5. Установіть хронологічну послідовність правління київських князів і назвіть роки їх правління. Яким, на вашу думку, був головний внесок кожного з великих київських князів у розбудову державності Київської Русі?
6. Які чинники найбільшою мірою вплинули на становлення Київської Русі?
7. Якою є роль Києва у становленні Київської Русі? Чому саме Київ став центром державотворення східних слов'ян?
8. Назвіть факти, які свідчать про зростання могутності й міжнародного авторитету Київської Русі в IX—X ст.
9. Яку роль в історії східних слов'ян відіграло створення власної держави Київської Русі?
10. Розкрийте значення «Повісті минулих літ» як історичного джерела про життя східних слов'ян у IX—X ст. Наведіть приклади того, що можна вважати літописними легендами та історичними фактами.
11. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику князів Київської Русі в IX—X ст. Визначте її значення та наслідки.

Тематичне оцінювання за розділом «Виникнення та становлення Київської Русі»

1. Центром якого союзу племен був Київ?
А полян
Б сіверян
В деревлян
Г дулібів
2. Щорічний похід князя з метою збирання данини з підвладних племен називався
А полюддя
Б урок
В становище
Г віче
3. Кого з названих осіб князі Київської Русі вважали родоначальником своєї династії?
А Кия
Б Аскольда
В Рюрика
Г Олега
4. У якому році відбулось об'єднання північних і південних руських земель князем Олегом?
А 860 р.
Б 882 р.
В 911 р.
Г 988 р.
5. Який із київських князів першим прийняв хрещення?
А Кий
Б Аскольд
В Дір
Г Олег
6. Що стало приводом до повстання деревлян у 945 р.?
А повторне збирання данини київським князем Ігорем
Б усунення від влади Святославом княгині Ольги
В насильницький збір війська київським князем для походу на Константинополь
Г встановлення у Києві влади династії Рюриковичів
7. Походи київського князя Святослава в Болгарію призвели до конфлікту Русі
А з Хозарським каганатом
Б з Візантійською імперією
В з племенами половців
Г зі Священною Римською імперією
8. Яким було головне заняття східнослов'янських племен?
А землеробство
Б торгівля
В скотарство
Г ремесло

9. Зображений середньовічний малюнок можна використати як ілюстрацію до літописної розповіді про поразку походу на Константинополь київського князя

А Аскольда
Б Олега
В Ігоря
Г Святослава

10. «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертві сорому не ймуть. Якщо моя голова ляже,— тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо»», — цю промову князь Святослав проголосив перед битвою

А з болгарями
Б із хозарами
В з візантійцями
Г з печенігами

11. Установіть відповідність між іменами князів та їхніми здобутками.

1 Аскольд	А приборкання повстання деревлян
2 Олег	Б об'єднання північних і південних руських земель
3 Ольга	В створення перших писаних законів Київської Русі
4 Святослав	Г укладення першого відомого договору Русі з Візантією
	Д розгром Хозарського каганату

12. Установіть послідовність подій, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю київських князів.

А розгром Хозарського каганату
Б розгром печенігів у битві під Києвом
В запровадження християнства на Русі як державної релігії
Г мирна дипломатична місія до Константинополя

РОЗДІЛ II. КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

§ 6. Київська Русь за правління князя Володимира Великого

✓ Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про внутрішню і зовнішню політику князя Володимира; про передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Київської Русі; як відбувалося територіальне зростання Київської Русі за князювання Володимира; про князя Володимира як особистість і державного діяча; що таке «Червенські міста», «Устав земляний», «Змієві вали», «златники», «срібляники», «шлюбна дипломатія».

- 1. Як відбувалося поширення християнства за князювання Аскольда та Ольги? 2. Які східнослов'янські союзи племен входили до складу Київської Русі за правління князя Святослава? 3. Які зміни в управлінні державою здійснив князь Святослав напередодні Другого Балканського походу? 4. Коли, за повідомленням літописця, печеніги вперше з'явилися біля кордонів Київської Русі?

1 Початок правління князя Володимира. Територіальне зростання Київської Русі. Після смерті Святослава між членами династії Рюриковичів почалася боротьба за владу. Олег і Володимир не хотіли визнавати великим князем київським свого старшого брата Ярополка. У свою чергу, той, підбурюваний старим воєводою Свенельдом, що служив ще Ігореві та Ользі, вирішив приборкати братів і стати єдиновладним володарем Русі. У 977 р. Ярополк вирушив із військом у Деревлянську землю, щоб відібрати її в Олега. Олег програв битву зі своїм старшим братом і загинув.

Володимир, який у цей час правив у Новгороді, щоб не повторити трагічної долі брата, утік до Швеції. Звідти він повернувся із сильною варязькою дружиною і рушив на Київ. Унаслідок нетривалої війни між братами Ярополк загинув, і великим князем київським став Володимир.

■ Князь Володимир

■ Бенкет у князя Володимира.
Художник П. Карзін

■ Богатирі. Художник В. Васнецов

Князь Володимир (? — 1015) був позашлюбним сином Святослава й рабині — ключниці його матері Малуші. Ще хлопцем був посаджений намісником Новгороду. Переміг у боротьбі між братами за батькову спадщину й у 980 р. став єдиновладним правителем Русі. У роки його князювання загалом завершилося формування державності Київської Русі. Князь Володимир був видатним державним діячем, увійшов в історію як видатний політик, адміністратор і реформатор. Найголовнішою його заслугою вважається запровадження на Русі християнства. У кінці життя проти Володимира постав його син Ярослав, що був намісником у Новгороді. Під час підготовки походу проти Ярослава Володимир раптово помер.

Володимир розпочав своє князювання з того, що відправив варягів, які допомогли йому здобути владу, до Константинополя служити візантійському імператору. Своїх дружинників князь посадив намісниками в багатьох містах Русі.

Новий князь продовжував політику попередників щодо підпорядкування Києву східнослов'янських земель, які не увійшли до складу Русі або відпали в попередні роки. У 981 р. Володимир відвоював у поляків територію **Червонських міст** (Волинь, Червень, Белз і Перемишль). До Русі було приєднано землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут було збудовано фортецю Берестя, а на Волині засновано нове місто Володимир. Упродовж 981—982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, а пізніше — радимичів і білих хорватів.

За часів Володимира під владою київського князя опинилися всі східнослов'янські землі. Завершився процес формування державної території Русі, яку, на думку деяких істориків, можна вважати імперією, подібною до імперії Карла Великого.

■ «Змієві вали». Реконструкція і сучасний вигляд під Переяславом

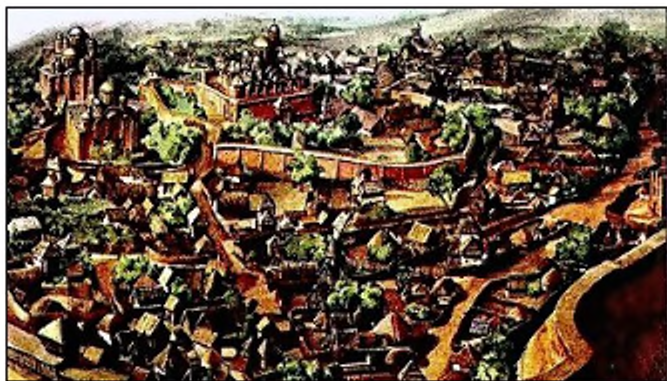
2 **Внутрішньополітичні перетворення князя Володимира.** У своїй діяльності Володимир докладав багато зусиль для розбудови державності Київської Русі. Близько 988 р. він здійснив адміністративну реформу. Князь позбавив влади місцеву племінну знать і посадив у княжіннях намісниками своїх десятюх синів. Відтоді в життєво важливих центрах Русі були провідники волі великого князя київського зі своїми дружинами. Князь провів також судову реформу, запровадивши «Устав земляний» — новий збір норм усного звичаєвого права, що базувався на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян.

Майже безперервна боротьба Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, обумовила необхідність здійснення воєнної реформи. Замість найманців-варягів князю стали служити «мужі кращі» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміцнено величезною за розмірами системою укріплень, відомою як «Змієві вали».

Q «Змієвими валами» називали оборонні лінії, які захищали Київ із півдня, сходу й заходу, простягаючись майже на тисячу кілометрів уздовж проток Дніпра. Назва походила від легенди про богатирів, які боролися з велетенським змієм, що нападав на слов'янські землі. Вони начебто запрягали Змія в плуг й орали гігантські борозни, доки він не сконав.

i Багато уваги Володимир приділяв розбудові свого «стольного града» Києва. На початку його князювання розпочалося будівництво нової міської фортеці «міста Володимира» площею в 10 гектарів. Центральну частину міста, або Гору, оточували високі земляні вали з дерев'яними баштами. До міста прилягали укріплені передмістя, найбільшим із яких був Поділ.

■ Київ наприкінці X ст.
Макет

На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом Київської Русі. Проте стара віра не відповідала новим відносинам у суспільстві. До того ж, у тогочасному християнському світі східних слов'ян часто називали принизливим прізвиськом «варвари». Імовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Київську Русь.

3 **Запровадження князем Володимиром християнства на Русі.** Вирішивши охрестити населення своєї держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка. Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення бунту. Київський князь погодився за умови, якщо сестра імператора Анна стане його дружиною. Складність ситуації примусила Василя II прийняти цю пропозицію, хоча за традицією візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі осіб.

i Однак після того як військо київського князя допомогло імператору придушити бунтівних феодалів, Василій II відмовився віддати свою сестру за Володимира. Для того щоб примусити Василя II виконати обіцянку, князь Володимир у 988 р. захопив місто Херсонес (Корсунь) — оплот візантійського панування на Кримському півострові. Імператор був змушений виконати умови угоди, але зобов'язав Володимира перед шлюбом з Анною охреститися, оскільки християнка не може стати дружиною язичника. Князь на це погодився.

Після охрещення Володимира візантійськими священиками в Херсонесі він узяв шлюб з Анною. Ця подія започаткувала про-

■ Заснування Десятинної церкви. Художник В. Верещагін

■ Хрещення киян. Художник К. Лебедев

цес хрещення Київської Русі. Повернувшись до Києва, Володимир організував хрещення населення своєї столиці.

«Повість минулих літ» про хрещення киян

І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню oddати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів поставив бити його палицями...

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо їще не прийняли вони були хрещення. І приволявши його, вкинули його у Дніпро...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде»... А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи стоячи молитви творили.

- ❓ 1. Як, за повідомленням літописця, відбувалося хрещення киян? 2. Чому Володимир наказав бити палицями статую Перуна? Як цим вчинком він хотів вплинути на киян і схилити їх до хрещення? 3. Яким є ставлення Нестора-літописця до подій, про які він розповів? Чому ви так вважаєте?

Пізніше почалося хрещення жителів інших земель Київської Русі. У літописі Нестор розповідає про всі події, пов'язані із запровадженням християнства, під 988 р., проте дослідники вважають, що вони відбувалися впродовж 988—990 рр.

За наказом князя Володимира у Києві протягом 989—996 рр. було зведено церкву Богородиці. Це був перший на Русі кам'яний храм, збудований руськими та візантійськими майстрами. На утримання церкви князь віддавав десятю частину власних прибутків, тому її називали Десятинною. Ікони, хрести і церковний посуд для храму Володимир привіз із Херсонеса. У Десятинній церкві, за рішенням князя Володимира, у кам'яному саркофазі було перепоховано останки княгині Ольги. Згодом тут також було поховано самого Володимира і його дружину — візантійську принцесу Анну. Десятинна церква була зруйнована під час монголо-татарської навали.

- Київська Русь за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого

■ «Златник» князя Володимира
(лицьовий бік)

■ «Срібляник» князя Володимира
(лицьовий і зворотний боки)

Прийняття християнства мало важливе історичне значення для подальшого розвитку Київської Русі. Воно сприяло руйнації залишків родових відносин у східних слов'ян, зміцненню князівської влади, визнанню її права на панування. Водночас християнство утверджувало рівність усіх перед Богом.

Прийняття християнства долучило Київську Русь до кола цивілізованих держав того часу. Воно зміцнило міжнародний авторитет Русі, відкрило перед київськими князями можливості для встановлення рівноправних зв'язків із європейськими країнами.

Християнство спричинило поступові докорінні зміни у світо-розумінні східних слов'ян, стало підґрунтям для формування якісно нових підвалин у культурі, на яких розвивалися писемність, освіта, література, мистецтво тощо.

Саме для того щоб світ дізнався, що Київська Русь стала новою християнською державою, уперше розпочалося карбування власних золотих і срібних монет. На цих «златниках» і «срібляниках» було зображено князя Володимира з атрибутами влади (у короні, сидячи на троні) та з хрестом у руці. На зворотному боці монет карбували «тризуб» — герб князя.

4

Зовнішня політика князя Володимира. Князь Володимир був сильним і войовничим правителем, який провадив активну зовнішню політику. У відносинах із сусідніми державами він використовував як військову силу, так і дипломатичні контакти. Зокрема, як ви вже знаєте, князь відвоював у Польщі загарбані нею Червенські міста. Він також заволодів землями ятвягів — дикого, але мужнього литовського племені, яке жило в лісах між Польщею і Литвою. За свідченням ісландського літописця, Володимиру сплачували данину всі племена, що мешкали від Німану до Фінської затоки.

Київ за князювання Володимира підтримував зв'язки із Заходом, започатковані ще Ольгою. Двічі відвідували київського князя

(у 988 та 991 рр.) посла Папи Римського. У 994 та 1000 рр. посольства Володимира їздили до Риму. Відбувалися неодноразові обміни посольствами з Німеччиною.

Із метою захистити південні кордони Київської Русі, крім воєнних походів проти печенігів, князь уклав мир із болгарами. Із Візантією князь Володимир прагнув налагодити добросусідські відносини, які ґрунтувалися на спільній вірі. Налагодивши зв'язки з Папою Римським, він змусив Візантію, яка не бажала розширення сфери його впливу на Русь, ставитися до русичів, як до рівних.

Свідченням визнання його заслуг на Русі стало звеличення князя народом у билинах як «Володимира Красне Сонечко» та приєднання православного церкви до лику святих. На Заході Володимира з повагою називали «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству й багатству».

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики так званої «шлюбної дипломатії» та активно її застосовував для підтримання стабільних відносин з іншими країнами. Кожен такий шлюб із представниками правлячих династій європейських країн був своєрідною печаткою, яка закріплювала укладений київським князем політичний союз.

І Висновки. В історію Київської Русі князь Володимир увійшов як енергійний реформатор, діяльність якого сприяла зміцненню країни.

► Територія Київської Русі на кінець князювання Володимира досягла 800 км² і загалом відповідала межах розселення східнослов'янської спільноти.

► Запровадження Володимиром християнства як державної релігії Київської Русі мало важливе значення, що визначило її подальший розвиток. Завдяки цій події Київська Русь змогла увійти до кола християнських держав світу та підтримувати рівноправні відносини з Візантією, Німеччиною та іншими державами.

► Наприкінці X — на початку XI ст. Київська Русь досягла небаченої могутності, зміцнилося її внутрішнє становище та зріс міжнародний авторитет.

980—1015 рр.
988 р.

період правління Володимира Великого.
запровадження князем Володимиром християнства як державної релігії Київської Русі.

Запитання і завдання

1. Коли Володимир посів великокнязівський престол у Києві? 2. Назвіть Червенські міста. 3. У чому полягала адміністративна реформа Володимира? 4. Що таке «Устав земляний»? 5. Із якою метою було споруджено систему укріплень, відому як «Змієві вали»? 6. Коли розпочалося хрещення Русі Володимиром? 7. Що таке «шлюбна дипломатія»? 8. Які внутрішньополітичні перетворення здійснив князь Володимир? Чи сприяли вони зміцненню Київської Русі? Обґрунтуйте свою думку. 9. Розкрийте передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Київської Русі. 10. Охарактеризуйте зовнішню політику князя Володимира.
- + 11. Покажіть на карті території Київської Русі наприкінці князювання Володимира і визначте, якими були її межі на півночі, сході, півдні й заході. 12. Продовжте складання таблиці «Князі Київської Русі» (див. § 3, с. 25).
- ★ 13. У «Повісті минулих літ» Нестор писав про князя Володимира, що «він є новим Константином великого Риму». Пригадайте, чим уславився римський Імператор Константин. Чому літописець порівнює князя Володимира саме з ним? 14. Розгляньте картину «Хрещення киян» художника К. Лебедева (с. 47) і складіть розповідь про хрещення Русі князем Володимиром.

§ 7. Київська Русь за правління князя Ярослава Мудрого

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як відбувалася міжусобна боротьба між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві; про внутрішню і зовнішню політику князя Ярослава; про внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Київської Русі; про князя Ярослава Мудрого як особистість і державного діяча; що таке «міжусобна боротьба», «Руська правда», «правові норми», «лавра», «митрополія», «митрополит», «єпископ».

- 1. Як розгорталася боротьба за владу синів Святослава після смерті батька? 2. Як відбувалося формування державної території Київської Русі за князювання Володимира? 3. Що було зроблено для зміцнення князівської влади Святославом і Володимиром? 4. У чому полягала судова реформа князя Володимира? 5. Що таке «шлюбна дипломатія»? Із якою метою її здійснював князь Володимир?

Міжусобна боротьба між синами Володимира. Утвердження Ярослава в Києві. Незадовго до смерті Володимир призначив спадкоємцем великокнязівського престолу свого молодшого сина Бориса.

Проте, коли 1015 р. князь помер, владу в Києві захопив його пасинок Святополк Ярополкович, скориставшись відсутністю Бориса.

Між синами Володимира Святославом, Мстиславом, Борисом, Глібом і Святополком спалахнула міжусобна боротьба за великокнязівську владу, у якій Борис, Гліб і Святослав загинули. Літописець стверджує, що братів було вбито за наказом Святополка. Проти вбивці своїх зведених братів, який захопив владу в Києві, виступив Ярослав, що княжив тоді в Новгороді. Ярослава підтримували новгородці й варяги, а Святополка — печеніги.

Святополк утік до Польщі просити допомогу у свого тестя короля Болеслава Хороброго. Останній під приводом допомоги зятю спочатку захопив Червеньські міста, а потім разом зі Святополком підкорив Київ. Узимку 1018—1019 рр. Ярослав звільнив столицю. Святополк приєднався до печенігів і навесні 1019 р. з великою ордою рушив на Київ. У вирішальній битві на річці Альта в Переяславській землі Ярослав розгромив Святополка, той утік із поля бою і незабаром загинув.

«Повість минулих літ» про похід Ярослава на Святополка і початок його князювання в Києві

У рік 1016. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони по обидва боки Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воевода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, їздючи коло берега і говорячи: «Чого прийшли ви із шкандибом оцим? (Ярослав був кульгавим. — *Авт.*) А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!» Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хтось не піде з нами, то ми самі його порубаєм».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межі двома озерами і всю ніч ту спав, упившись з дружиною. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світлом переправився, і, висівши на берег, одпихнули вони човни од берега. І пішли війська одні проти одних, а коли зійшлися докупі, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати Святополкові. І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, і одломився лід із воями Святополковими, і багато втопилося у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж це, Святополк побіг. І одолів Ярослав. А Святополк утік у Ляхи.

Ярослав же сів у Києві на столі отчим. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім.

- ?** 1. Як, за повідомленням літописця, відбувалася битва Ярослава зі Святополком? 2. У яку пору року, імовірно, відбулася битва? 3. Яким, на вашу думку, є ставлення літописця до описуваних подій? Чому ви так вважаєте? 4. Ярослав Мудрий помер у віці 76 років. За наведеним уривком із літопису визначте роки народження і смерті князя.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав із Тмутаракані. Він спробував захопити владу в Києві, але «не прийняли його кияни». Унаслідок Лиственської битви, яка сталася 1024 р. між Ярославом і Мстиславом біля Чернігова, брати домовилися поділити територію Південної Русі навпіл по Дніпру і правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав почав правити одноосібно і став, за словами літописця, «самовладцем Руської землі».

2 **Внутрішньополітична діяльність князя Ярослава.** Доба правління князя Ярослава, названого пізніше Мудрим, стала періодом розквіту і найвищого піднесення Київської Русі.

Князь Ярослав (978—1054) — син Володимира Святославича. Був посаджений батьком намісником спочатку в Ростові, а потім у Новгороді. Після смерті Володимира, перемигши у війні з братами, став київським князем. Проте до 1036 р. правив Руссю разом із братом Мстиславом. Князь Ярослав увійшов в історію Київської Русі як правитель, який докладав багато зусиль для зміцнення держави, захисту її кордонів, розвитку господарства і розширення міжнародних зв'язків. Помер у Києві й похований у Софійському соборі.

і На початку свого князювання Ярославу довелося докласти чимало зусиль для захисту Київської Русі від нападів печенігів. Продовжуючи справу батька, він зміцнював південні кордони своєї держави і «ставив міста по Росі». Проте печенізькі орди змогли подолати ці укріплення і в 1036 р., як розповідає літописець, прорвалися до Києва. Унаслідок здобутої перемоги Ярослав назавжди відігнав печенігів від кордонів Русі. За літописним переказом, на місці битви було збудовано Софійський собор.

■ Ікона із зображенням Бориса і Гліба — перших руських святих

■ Скульптурний портрет Ярослава Мудрого. Реконструкція М. Герасимова

За князювання Ярослава було укладено перший писемний звіт правових норм на Русі, що дістав назву «Найдавніша правда, або Правда Ярослава». Вона містила 18 статей і стала основою «Руської правди» — писаного зводу норм давньоруського права.

«Повість минулих літ» про битву князя Ярослава з печенігами біля Києва

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні.

- ?** 1. Як князь Ярослав розташував свої війська? 2. Де відбулася битва? 3. Яким був результат битви?

«Правда Ярослава» захищала людське життя, установлювала штрафи за вбивства і приниження людської гідності. При цьому смертної кари вона не передбачала, але звичай кровної помсти продовжував діяти, як і раніше.

Князь Ярослав сприяв зміцненню центральної влади, що послабилася під час міжусобної боротьби між синами Володимира. Опорою князя були бояри, а в головних містах Київської Русі він посадив своїх синів.

Багато зусиль докладав Ярослав для створення нових і розбудови існуючих міст. Князь укріпив Київ, звівши «місто Ярослава» —

систему укріплень із ровами і земляними валами заввишки 14 м із міцними дубовими стінами та баштами, яка простяглася на 3,5 км. Могутність цих укріплень не мала рівних

Правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються й охороняються державою.

на Русі. Територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала площу «міста Володимира».

За зразком візантійської столиці було зведено Золоті ворота — головний парадний в'їзд до Києва, збудовано Софійський собор, закладено Георгіївський та Ірпинський монастирі. Імовірно, близько 1051 р. чернець Антоній на схилах Дніпра поблизу Києва заснував

■ Золоті ворота Києва. Реконструкція

■ Суд за часів «Руської правди». Художник І. Білібін

чоловічий монастир — Києво-Печерську лавру. Із часом цей монастир перетворився на провідний осередок культурного життя і взірць для наслідування.

3 Церковне та культурно-освітнє життя. Після запровадження християнства на Русі було засновано Київську митрополію, яка підпорядковувалася константинопольському патріархові. Митрополитом ставав єпископ, якого призначали з Константинополя. Його резиденцією за князування Ярослава став Софійський собор.

У 1051 р. за наполяганням князя Ярослава собор руських єпископів уперше обрав, без погодження з константинопольським патріархом, загальноруським митрополитом русича Іларіона. На жаль, його подальша доля невідома, а в 1054 р. Київську митрополію знову очолив грек, якого призначив константинопольський патріарх.

Князь Ярослав опікувався церквою, віддаючи на її утримання десяту частину своїх прибутків. Церкви і монастирі були осередками освіти — при них працювали школи. Князь постійно наголошував, що священники повинні «навчати людей».

Митрополія — церковно-адміністративний округ, яким завідує митрополит.

Митрополит — вище звання православних єпископів.

Єпископ — вищий духовний сан у християнській церкві.

Лавра — назва великого православного чоловічого монастиря, у своїй діяльності підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі.

■ Софійський собор у Києві. Реконструкція і сучасний вигляд

З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт культурного життя, насамперед книжності. Літописець пише, що сам князь читав книжки вдень і вночі, організовував переклад творів із «грецизни слов'янською мовою». За Ярослава було створено перший літописний звід 1037—1039 рр. Князь власноручно переклав багато книжок і зібрав велику бібліотеку, яка, ймовірно, зберігалася при Софійському соборі.

Доля бібліотеки князя Ярослава Мудрого й сьогодні залишається однією з нерозгаданих таємниць історії. Досі її не знайдено. Деякі вчені вважають, що вона зберігалася в Софійському соборі й загинула під час штурму монголами Києва в грудні 1240 р. Проте залишається незрозумілим, чому тоді вцілів сам собор. Історики-аматори та журналісти висували версії, що бібліотека начебто замурована в підземеллях Межигірського монастиря на околиці Києва. Проте підтвердженнь цього немає. Сучасний український історик М. Котляр вважає логічним припустити, що після смерті князя його книжкове зібрання було поділене між найбільшими церковними і монастирськими бібліотеками Києва. Однак і досі залишаються ті, хто не втрачає надію відшукати бібліотеку Ярослава Мудрого.

4 Зовнішня політика князя Ярослава. Значну увагу Ярослав приділяв зовнішній політиці. Скориставшись міжусобицями в Польщі після смерті короля Болеслава Хороброго, він у 1030—1031 рр. відвоював у поляків Червенські міста. На північному заході князь розширив кордони своєї держави до Фінської затоки і за-

■ Анна Ярославна — королева Франції. Середньовічна французька гравюра

■ Сторінки з Рейнського Євангелія — книги, привезеної Анною, на якій складали присягу французькі королі

снував на завойованих землях місто Юр'їв (його назва походить від християнського імені князя).

За Ярослава провідним напрямком зовнішньої політики Київської Русі залишався південний. Протягом майже всього періоду його правління відносини з Візантією були дружніми.

Проте в 1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, спричинена погіршенням відносин візантійців із руськими купцями. Морський похід русичів на Константинополь закінчився поразкою. Однак через деякий час візантійці змушені були шукати шляхи примирення з київським князем, оскільки потребували його допомоги в боротьбі з печенігами.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава посідала «шлюбна дипломатія». Зокрема, він віддав за польського короля Казимира третю з доньок Володимира, свою сестру Марію-Доброгневу, а свого сина Ізяслава одружив із сестрою Казимира. Цей союз закріпив за київським князем Червенські міста.

Володимир, старший син Ярослава, був одружений із Пдою, донькою англійського короля Гарольда, переможеного Вільгельмом Завойовником. Русько-візантійську угоду 1046 р., яка врегульовувала відносини двох держав після війни 1043 р., було незабаром скріплено шлюбом сина Ярослава Всеволода з Марією, дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха. Шлюб його сина Святослава з онукою німецького імператора Генріха II сприяв зміцненню відносин Київської Русі з Німеччиною.

За європейських правителів вийшли заміж також три доньки князя: Анна — за французького короля Генріха I, Анастасія — за угорського короля Андрія I, Єлизавета — за норвезького короля Гаральда III.

Укладання вигідних союзів шляхом шлюбів із членами родин правителів різних країн сприяли зміцненню авторитету Київської Русі й були свідченням далекоглядності Ярослава.

І Висновки. Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Київської Русі. У цей час завершилося становлення її державності: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано правові норми, розвивалися культура, освіта і церковне життя.

► Київська Русь сягнула zenіту свого розквіту, ставши в один ряд із провідними країнами середньовічної Європи: Візантійською та Німецькою імперіями.

1019—1054 рр.	князювання Ярослава Мудрого в Києві.
1036 р.	розгром Ярославом печенігів під Києвом.
1051 р.	перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир.

? Запитання і завдання

1. Що таке міжусобна боротьба? 2. Коли розпочалося князювання Ярослава в Києві? 3. Якими були наслідки Лиственської битви 1024 р.? 4. Коли відбулася битва Ярослава з печенігами біля Києва? 5. Що таке «Руська правда»? 6. Що було зроблено Ярославом для зміцнення центральної влади? 7. Кого було обрано київським митрополитом у 1051 р.? 8. За правителів яких держав вийшли заміж доньки князя Ярослава? 9. Розкажіть, як відбувалися міжусобна боротьба між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві. 10. Охарактеризуйте внутрішньополітичну діяльність Ярослава. 11. Яким був внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Київської Русі? 12. Якими були особливості зовнішньої політики князя Ярослава?

★ 13. Порівняйте за картою територію Київської Русі наприкінці князювання Володимира і Ярослава. Зробіть висновок щодо їхнього внеску у формування державної території Русі. 14. Завершіть складання таблиці «Князі Київської Русі» (див. § 3, с. 25).

★ 15. Історики часто називають князя Ярослава «тестем Європи». Поясніть, чому.

§ 8. Суспільний, політичний устрій та господарське життя Київської Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про політичний устрій Київської Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.; якими були особливості становища представників різних верств населення; про сутність феодальних відносин у Київській Русі; про стан розвитку господарства і торгівлі; що таке «централізована монархія», «князівська рада», «домен», «уділ», «соціальна верства», «сюзерен», «гривна», «віче», «вотчина», «помістя».

- 1. Що таке «дружинна держава»? 2. Яким був склад населення Київської Русі в IX—X ст.? 3. Що ви знаєте про систему управління Київською Руссю в IX—X ст.? 4. Яким було життя людей у селах та містах Київської Русі в цей період? 5. Що таке феодалізм? 6. Якими були особливості структури феодального суспільства й управління державою в середньовічній Європі?

1 **Політичний устрій.** Наприкінці X — у першій половині XI ст. формою державного правління Київської Русі стала **централізована монархія**. Монархія на Русі існувала в цей час майже повністю у формі одноосібної влади великого київського князя. Лише деякий час після міжусобної боротьби між синами Володимира князь Ярослав спільно правив державою зі своїм братом Мстиславом. Великий князь київський у цей час уже став повновладним правителем країни, а не першим серед інших князів, як раніше. Нащадки колишніх східнослов'янських племінних князів були васалами Києва.

Князь був головним носієм державної влади, представником Русі на міжнародній арені. Зовнішні відносини з іноземними державами були його виключним правом. Князь зосереджував у своїх руках законодавчу, судову, виконавчу і військову владу. Він установлював правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя. Ви вже знаєте про «Устав земляний» князя Володимира і «Правду Ярослава».

До обсягу повноважень великого князя належали також військові справи. Він був головним воєначальником, вирішував питання оборони країни, брав участь у воєнних кампаніях.

Централізована монархія — форма правління, за якої найвища державна влада зосереджувалася в руках однієї особи — монарха, що управляє країною з одного центру.

■ Віче. Художник
А. Васнецов

Князь являв собою головну державну структуру, забезпечував діяльність усіх органів управління і вважався символом державної

стабільності. Влада князя була необмеженою й залежала від його авторитету. Військову підтримку діяльності князя забезпечувала **дружина**, що перебувала у васальній залежності від нього. Вона поділялася на старших дружинників, які отримували від

Князівська рада — дорадчий орган при великому князів київському, що походить від східнослов'янських племінних рад старійшин.

князя за свою службу землі, і молодших — які отримували платню або частину здобичі.

При князі існувала **князівська рада**, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

«Повість минулих літ» про обрання нової віри князем Володимиром

У рік 987. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жида. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу... Так що ви ввадите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу і як хто служить Богові».

- ? 1. Хто був ініціатором скликання ради? 2. Із якою метою князь скликав раду? 3. Яким чином члени ради могли впливати на рішення князя?

Князівська рада своїми порадами мала можливість впливати на рішення князя. Із радістю князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни, укладення мирних угод, династичних шлюбів, встановлення нових правових норм, вирішення важливих судових справ тощо. Зокрема, за повідомленням Нестора-літописця, перед прийняттям християнства князь Володимир скликав раду для обговорення питання вибору нової віри.

Певне місце в системі державного правління посідало віче. Цей орган влади зберігався як залишок старих відносин і продовжував слов'янську традицію племінних зборів. Волевиявлення віча мало на меті довести думку народу до великого князя київського або його намісників. Проте роль віча за доби існування на Русі централізованої монархії була досить незначною.

2 Становлення феодалських відносин. Основні верстви населення.

У країнах Центральної та Західної Європи Середньовіччя, як ви вже знаєте, стало періодом становлення феодалських відносин. За часів Київської Русі феодалське суспільство сформувалося також у східних слов'ян. Цей процес був досить тривалим і пройшов декілька етапів.

Феодалізм у східних слов'ян формувався на основі розкладу родоплемінних відносин. Спочатку вільні селяни-общинники віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплемінній знаті. У IX ст. право збирання данини з усього вільного населення східнослов'янських земель перейшло до київського князя і його дружини. Збір данини мав назву **полюддя**.

На наступному етапі, у X ст., київські князі захопили і привласнили общинні землі. За великим київським князем визнавалося право на верховне володіння всією землею Київської Русі. Наприкінці X ст. розпочалося формування **доменів** — володінь удільних князів.

Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, у результаті якої він позбавив племінних князів права управляти землями і передав ці права своїм синам.

Віче — народні збори всього дорослого вільного населення, що приймало рішення з важливих громадських і державних справ.

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Уділь — адміністративно-територіальна одиниця у Київській Русі, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

■ Збір данини. Художник М. Рєпх

Наступним кроком у становленні феодальних відносин стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті (бояр) та православної церкви. У X—XI ст. на Русі почали формуватися васальні відносини: за вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам

право «кормління» — вони могли залишати собі податки, які сплачувало населення певної території.

Дещо пізніше, імовірно, наприкінці XI ст., з'являються боярські **вотчини**, які їхні власники могли передавати своїм нащадкам у спадок. Джерелом їхнього виникнення могли бути землі, із яких стягувалися по-

датки (для дружинної верхівки), або землі родової спільноти (для родоплемінної знаті).

Помісна форма землеволодіння, коли князь надавав землі боярам або дружинникам не в повну власність, а за умови несення

служби, на думку деяких дослідників, виникла на Русі з XII ст. Вона не передбачала для господаря помістя можливості передачі землі в спадок, продаж, дарування тощо без згоди князя. Становлення феодальних від-

носин вплинуло на склад суспільства Київської Русі. Сформувалася своєрідна соціальна піраміда, що визначала становище представників різних соціальних верств населення.

Особливістю формування феодальних відносин на Русі стало те, що, на відміну від Західної і Центральної Європи, тут не сфор-

Вотчина — феодальна земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.

Помістя — феодальна земельна власність, що надавалася за службу у війську чи при дворі, яку не можна було заповідати, продавати тощо.

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначається певним обсягом прав і обов'язків.

■ Двір удільного князя. Художник А. Васнецов

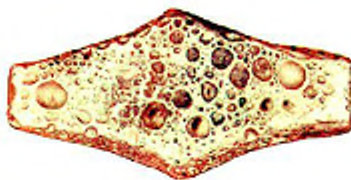
мувалося розгалуженої системи відносин між сеньйорами і васалами у вигляді «феодальної драбини». Верховним сеньйором, або **сюзереном**, що мав право надавати землю, був великий київський князь. Усі інші удільні князі, бояри і дружинники були його васалами. Роздавати землю удільні князі й бояри права не мали.

Суспільство Київської Русі поділялося на панівні й залежні верстви населення. До панівної верстви належали князі, бояри і дружинники, до залежної — міщани, вільні й залежні селяни, дворова челядь (холопи). Руське духовенство, яке сформувалося після прийняття християнства, також входило до панівної верстви. Воно поділялося на вище духовенство (митрополит, єпископи та ін.) і рядових священнослужителів.

Найбільшу частину населення становили **смерди** — особисто вільні селяни-общинники, що мали власне господарство, земельні наділи й сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були **закупи** і **рядовичі**. **Закупам** називали тих селян, які через різні обставини втратили своє господарство й змушені були працювати на землевласника за грошову позичку (купу). Тих селян, що уклали із землевласником договір (ряд) про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві, називали **рядовичами**. Зовсім безправною була дворова челядь і холопи. До челяді належали особи, які втратили своє господарство й працювали на господаря. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. **Холопами** ставали переважно військово-

Сюзерен — за часів феодалізму великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами.

■ Срібна гривня київського типу

■ Ливарні форми до ювелірних виробів

полонені. Їхнє становище нагадувало становище рабів, яких господар міг навіть безкарно вбити.

У складі міщан переважно більшість становили вільні ремісники і торговці, які сплачували податки і виконували повинності на користь міст. В XI ст. міські ремісники і купецтво стали об'єднуватися в артілі й спілки за фаховими ознаками.

3 Розвиток господарства. Наприкінці X — у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Київської Русі залишалося, як і раніше, **сільське господарство**. Особливо великого розвитку досягло землеробство. Селяни вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітки землі, залежно від ґрунтів, використовували плуг, рало або соху. Землю обробляли за допомогою тяглової сили — коней та волів. У лісових районах Русі залишалася підсічна система землеробства, а в лісостепових — парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. У першій половині XI ст. з'явилися перші млини.

З овочів садили капусту, огірки, ріпу, часник, цибулю. У садах вирощували вишні, сливи, яблука та груші. Успішно розвивалося **присадибне тваринництво**: на Правобережжі розводили переважно велику рогату худобу, на Лівобережжі — свиней, коней, кіз, овець. Займалися також і птахівництвом.

Серед **промислів** найпоширенішими були мисливство, рибальство і бортництво. Продукти мисливства, особливо хутро, купці ввозили до інших країн. Русичі здавна вживали в їжу мед і виготовляли з нього напої. Із воску робили свічки. Мед і віск також вивозилися для торгівлі за кордон.

Ремесло розвивалося як у сільській місцевості, так і в містах. У Київській Русі існувало понад 60 видів ремесел. Найбільших успіхів руські майстри досягли в металургійному виробництві та обробці

■ Колти. Золото, емаль

заліза, про високий рівень якого свідчили застосування ремісниками зварювання,ковки, лиття металу, а також гартування сталі. У майстернях римісники виготовляли знаряддя праці (топори, зубила, кліщі тощо), зброю (щити, списи, шоломи, мечі, кольчуги тощо), предмети побуту, золоті, срібні, бронзові прикраси. За даними археологічних досліджень, із заліза в цей період виготовляли близько 150 видів різноманітних виробів.

Витонченістю і досконалістю характеризувалися руські ювелірні вироби, виготовлені в техніці черні та перегородчастої емалі. Німецький чернець Теофіл в XI ст. називав Київську Русь країною, майстри якої відкрили ці ювелірні техніки.

Мистецтво черні русичі опанували в X ст. Так називали чорні та темно-сірі зображення, нанесені на метал за допомогою гравірування й подальшого заповнення штрихів особливим сплавом. У техніці черні виготовлялися срібні колти (підвіски), медальйони, персні, хрести, браслети тощо.

Мистецтво перегородчастої емалі руські майстри запозичили в X—XI ст. у візантійців. Воно полягало в тому, що на поверхню золота або срібла напаявалися тонкі дротинки, які складали контур майбутнього малюнка. Вони утворювали перегородки, простір між якими заповнювався емаллю — різнокольоровою склоподібною масою. Потім річ клали на жаровню, де емаль плавилася й згодом застигала. Використовувалися емалі синього, жовтого, червоного, білого, зеленого і коричневого кольорів.

Емалями прикрашали князівські діадеми, сережки, намиста, підвіски, медальйони, хрести, оклади (оправи) церковних книг. Залишки майстерень, де виробляли емалі, знайдені археологами під час розкопок центральної частини стародавнього Києва та на території Києво-Печерського монастиря.

Інтенсивного розвитку в цей час набуло гончарство. Найбільше продукції на ринок постачали саме гончарі. Це були горщики,

гличики, світильники, підсвічники, керамічні кахлі, іграшки тощо. На межі X—XI ст. руські майстри опанували техніку виготовлення полив'яних керамічних виробів: столового посуду й декоративних плиток, які використовували на оздоблення храмів і палаців.

Високого рівня розвитку досягло також **склоробство**. Його секретами руські майстри оволоділи наприкінці X — у першій половині XI ст. У майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намиста, персні та інші речі. На Русі були також розвинуті ремесла з обробки шкіри, дерева, кістки, каменю, виготовлення взуття, одягу, виробництва цегли і вапна.

Важливу роль у господарському розвитку Київської Русі відігравала **торгівля**. Цьому сприяло те, що її територією проходило декілька важливих міжнародних торговельних шляхів. «Грецький» шлях («із варягів у греки») поєднував Русь із балтійськими та чорноморськими ринками. «Соляним» шляхом підтримувалися зв'язки з країнами Центральної та Західної Європи. «Залозним» — із країнами Кавказу та Арабського Сходу.

Основними товарами, які руські купці вивозили за кордон, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замки тощо), льон, сільськогосподарська продукція. Із Візантії на Русь привозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вина, ікони, хрести. Із країн Сходу — прянощі, зброю, тканини, прикраси. Із країн Північної та Західної Європи — оселедці, напої, зброю, коштовний посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно.

Розвиток торгівлі зумовив поживлення грошового обігу. Використовували арабські, візантійські та західноєвропейські монети.

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, став князь Володимир після прийняття християнства. Проте до початку XI ст. в грошовому обігу Київської Русі переважали арабські срібні монети — диргеми. Поряд із ними, на думку багатьох дослідників, як засіб обміну використовували хутро дикого звіра — куниці, вивірки тощо. Від тривалого використання диргеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому на початку XI ст. з них стали виробляти срібні зливки — гривні. Київська гривна мала шестикутну форму і масу близько 160 г. Назва «гривна» використовується в усіх давньоруських джерелах. Буква «я» наприкінці цього слова з'явилася в XIX ст., ймовірно, під впливом західноукраїнського діалекту.

У населених пунктах Київської Русі були спеціальні місця, де відбувалася торгівля. Так, німецький воїн Тітмар Мерзебурзький по-

- Місто будують.
Художник М. Реріх

відомляє, що в 1018 р. в Києві було вісім торжищ, а руські літописці називають два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

4 Повсякденне життя різних верств населення. Найчастіше русичі оселялися поблизу річок, поряд із лісом. У лісі вони полювали, збирали гриби та ягоди, ховалися від нападників у разі небезпеки. Селянська родина складалася з 12—15 осіб і вела самостійне господарство. Праця була надзвичайно важкою і виснажливою.

Особливо важким був сінокіс. Косили «горбушею» — косою, яка не різала, а підскакала траву ударом. У сінокіс дуже боліли шия, поперек, сухожилля, від напруги люди хворіли животами, спина і руки вкривалися виразками. Хліб жали серпами. Одна сім'я збирала близько 3,2 тонн озимого хліба й могла частину продати.

Незаможні городяни найчастіше жили в напівземлянках. У містах більшість будівель споруджувалися з дерева, кам'яні будинки траплялися рідко. Багаті помешкання мали сіни та терем (своєрідна башта, де розміщувалися кімнати). Існувала також кліть — окрема кімната для зберігання речей. Заможні городяни мали стільці й ліжка, а бідні спали на скрині або просто на підлозі. У кожному будинку були ікони. Прості люди освітлювали оселю скіпою (дерев'яними трісками), а заможні — восковими свічками.

Заможного й бідного русича завжди можна було розпізнати за вбранням. Селяни носили лапті, бідні городяни — черевики. Часто і бідні, і багаті городяни взували чоботи.

■ Повсякденний одяг волинян і полян

Одяг прості городяни шили самі з лляної та вовняної тканини, а заможні замовляли вбрання з дорогих іноземних тканин у кравців. Більшість бідних русичів носили полотняні сорочки з поясом і вузькі штани. Зверху надягали свитку. У холодну погоду і городяни, і селяни носили плащ або кожух. Знать убиралася в довгі каптани, оздоблені хутром і прикрашені багатим шитвом. Міщани часто обирали різнокольорові тканини.

Більшість бідних русичів були невибагливі до їжі. Вживали дичину, рибу, пізніше — м'ясо свійської худоби. Однак прості люди переважно харчувалися кашами. У багатьох заможних сім'ях випікали пшеничний і житній хліб, у бідних — вівсяний. Пили коров'яче й овече молоко та робили з нього сир. Пісні страви мастили рослинною олією. Споживали багато овочів. Із напоїв переважали кисіль, мед і пиво. Заможні люди також пили вино.

■ Волинянка та деревлянка

Висновки. За формою державного правління наприкінці X — у першій половині XI ст. Київська Русь була централізованою монархією з одноосібною владою великого київського князя.

► У X—XI ст. на Русі сформувалися феодальні відносини й відповідно утворилася соціальна піраміда. Проте феодалізм на Русі мав певні особливості, які відрізняли його від тих феодальних порядків, що встановилися в західноєвропейських країнах.

► Господарство Київської Русі досягло високого рівня розвитку. Основним заняттям населення Русі було сільське господарство.

► Повсякденне життя русичів зумовлювалося їхньою належністю до певної суспільної верстви, особливостями природних умов та існуючими культурними традиціями.

Запитання і завдання

1. Що таке централізована монархія? 2. Що таке князівська рада? 3. Чим відрізняється помісна форма землеволодіння від вотчинної? 4. Хто належав до панівних верств населення Русі? 5. Хто належав до залежних верств населення Русі? 6. Яка галузь господарства була провідною на Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.? 7. Які види ремесла були найпоширенішими на Русі? 8. Які основні товари вивозили руські купці за кордон? 9. Чим централізована монархія відрізняється від «дружинної держави» як форми державного правління? 10. Охарактеризуйте становище основних верств населення Київської Русі. 11. Яким було повсякденне життя різних верств населення Київської Русі?
- ★ 12. Складіть простий план «Розвиток господарства Київської Русі другої половини X — першої половини XI ст.» і підготуйте розповідь за ним.
- ★ 13. Складіть порівняльну таблицю «Становлення феодальних відносин у країнах Західної Європи та Київській Русі» у зошиті. Визначте спільне і відмінне.

Країни Західної Європи	Київська Русь

§ 9. Культура Київської Русі

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про виникнення східнослов'янської писемності та розвиток української мови; як розвивалася усна народна та музична творчість; якими були здобутки архітектури та образотворчого мистецтва; що таке «кирилиця», «церковнослов'янська мова» «билини», «ско-морохи», «архітектура», «фреска», «мозаїка», «ікона», «іконопис».

- ▶ 1. Коли і як було запроваджено християнство в Київській Русі? 2. Які народні казки, перекази й билини доби Київської Русі ви знаєте? 3. Які архітектурні пам'ятки Київської Русі, що збереглися до нашого часу, вам відомі?

Виникнення східнослов'янської писемності. Школи. Поява власної писемності мала надзвичайно важливе значення для розвитку східнослов'янської спільноти. Збереглися відомості про те, що в XI ст. східні слов'яни мали власну писемність, або «руські

■ Письмові приладдя часів Київської Русі

письмена». Зокрема, у творі «Сказання про письменна» болгарського письменника Чорноризця Храбра, який жив на зламі IX—X ст., згадується, що до прийняття християнства слов'яни користувалися для письма власними «чертами і резами». Слов'янський просвітник Кирило Солунський повідомляв, що на початку 60-х рр. IX ст. він бачив у Херсонесі писані «руськими письменами» Євангеліє та Псалтир.

Після запровадження християнства на Русі поширилася винайдена братами-просвітниками Кирилом і Мефодієм абетка — кирилиця. Одночасно з'явилася церковнослов'янська (або старослов'янська) мова, яка стала вживатися як церковна і книжна мова. Натомість у повсякденному житті використовувалася жива народна мова.

Кирилиця — слов'янська абетка. Названа за ім'ям слов'янського просвітника Кирила, який разом із братом створив першу слов'янську абетку з 38 літер (глаголицю), а його учні вдосконалили її і назвали кирилицею. Вона складалася з 43 літер (але була й коротша абетка — із 27—32 літер). Кирилиця стала основою сучасних слов'янських систем писемності: білоруської, болгарської, російської, сербської, української тощо.

■ Просвітники Кирило і Мефодій. Ікона

За часів князювання Володимира в Києві для князівських і боярських дітей було відкрито першу школу. За повідомленням літописця, князь Ярослав Мудрий заснував школу, де навчалося 300 дітей старост і священників. Основу освіти становили богослов'я, філософія, риторика і граматики. Вивчали на Русі й іноземні мови. Кількома мовами володів Ярослав Мудрий, а його син Всеволод удома опанував п'ять іноземних мов.

Осередками освіти на Русі були церкви і монастирі, які також сприяли розвитку літератури та мистецтва.

■ Гуслярі. Художник В. Васнецов

■ Баян. Художник В. Васнецов

2 Усна народна та музична творчість. Краще зрозуміти духовне життя східних слов'ян дозволяє усна народна та музична творчість доби Київської Русі. Усна народна творчість цього періоду надзвичайно різноманітна: билини, перекази, пісні, загадки, прислів'я, приказки, казки. У билинах оспівувалися військові перемоги київських князів та їхніх дружин. До найдавніших належить група билин про князя Володимира Красне Сонечко, який разом із богатирями Іллею Муромцем, Альошою Поповичем та Добриною Никитичем захищає Київську Русь від ворогів.

Билина — староруська епічна пісня-сказання про знаменні події з життя народу і героїчні подвиги богатирів.

Чимало інформації можна отримати за історичними переказами. Найдавнішими серед східнослов'янських народних пісень є обрядові, які виникли ще в дохристиянські часи. Вони були пов'язані зі святкуванням настання весни і нового року, відзначенням свят урожаю і сонця, обрядами весілля і похорону.

Загадки, прислів'я і приказки в стислій і дотепній формі відображають життєвий досвід і мудрість народу.

До доби Київської Русі належить виникнення відомих усім казок про Бабу-Ягу, Змія Горинича, Кирила Кожум'яку, Вернигора, Котигорошка та багато інших. У них русичі висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду.

Народні казки можуть бути джерелом інформації про дійсні історичні події. Зокрема, у сюжеті казки «Летучий корабель» є багато спільного з наведеною в «Повісті минулих літ» розповіддю про помсту княгині Ольги деревлянам за вбивство свого чоловіка.

- Танці скоморохів. Малюнок із літопису
- Зображення музик і танцюристів на фресках Софійського собору в Києві та музичні інструменти часів Київської Русі

Імена героїв казок часто допомагають зрозуміти, якими були їхні вчинки в уявленні русичів. Зокрема, ім'я відомого казкового персонажа Кощія Безсмертного походить від руського слова «кощій», яке на Русі було синонімом слова «кочівник».

Скоморохи — мандрівні середньовічні актори і музиканти на Русі.

Архітектура — мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будівель; будівельне мистецтво.

Існує чимало свідчень про те, що на Русі була для свого часу добре розвинута музична творчість. Згадки про неї є в літописах, на фресках Софійського собору в Києві.

Відомо, що на Русі були поширені пісні, танці, гра на музичних ін-

струментах — гусях, сопілках, гудках і бубнах. На одній зі стін Софійського собору в Києві зображено цілий ансамбль із семи виконавців. На міських площах та в князівських палацах виступали скоморохи, які виступали з танцями, водили дресированих ведмедів та інших тварин.

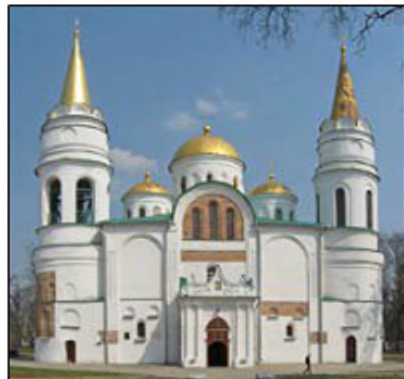
Після прийняття християнства церква почала засуджувати й переслідувати скоморохів за їхні «сатанинські» забави. Православна церква сприяла поширенню на Русі хорового співу, стала відома потна система. Навчання співу було одним з обов'язкових предметів тогочасної школи.

3 Розвиток архітектури й образотворчого мистецтва. Археологічні і літописні знахідки свідчать про високий рівень розвитку архітектури Київської Русі. Зокрема, кожен із великих руських «градів» мав досить складну для свого часу систему оборонних укріплень. Вони складалися з валів, насипаних на дерев'яні кліті й ото-

■ «Місто Володимира» із київськими палацами та Десятинною церквою. Макет

■ Спасо-Преображенський собор у Чернівці. Сучасний вигляд

чених глибоким ровом. На валах споруджувалися дерев'яні стіни з оборонними вежами.

Аналіз літописних свідчень дозволяє зробити висновок, що першою кам'яною світською спорудою в Києві був, імовірно, палац княгині Ольги. Першою кам'яною церковною спорудою Київської Русі, як ви вже знаєте, вважається Десятинна церква, збудована на Старокиївській горі наприкінці X ст. Вона стала кращою будівлею «міста Володимира». Завдяки археологічним розкопкам ми знаємо, що це був великий храм, внутрішній простір якого перекривався зводами у формі хреста, а літопис повідомляє, що він мав багато куполів. Підлога була прикрашена мозаїкою з кольорового мармуру надзвичайної краси, а стіни розписані фресками.

На стінах церков часто розміщувалися **графіті** — різноманітні написи та малюнки.

У Києві археологи також виявили залишки двох князівських палаців із повздовжніми фасадними галереями, збудованих наприкінці X — на початку XI ст.

Графіті — стародавні написи та малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посуді, стінах тощо.

Ікона — у православ'ї та католицизмі живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Христа, Богородиці, святих і подій зі Святого Письма, якому поклоняються віруючі.

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на спеціальному розчині різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Фреска — картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) на свіжій вогкій штукатурці.

■ Мозаїка Христа-Пантократора в Софійському соборі в Києві

■ Мозаїка Марії-Оранти в Софійському соборі

Справжнім шедевром архітектури Київської Русі вважається Софійський собор у Києві. Зовні собор вирізнявся винятковою красою. Це був величний хрестово-купольний храм, внутрішній простір якого складався з п'яти нефів — повздовжніх просторів між рядами стовпів. Із півночі, заходу й півдня його оточував подвійний ряд галерей, а зверху він був увінчаний тринадцятьма куполами.

Мозаїки і фрески вражають різноманітністю образів Софійського собору. На чільних місцях у храмі розташовані мозаїки Христа-Пантократора (Вседержителя) і Марії-Оранти (Богоматері-Заступниці).

У мозаїках Софійського собору руські майстри використали смальту (кольорове скло) 177 відтінків. Близько 3000 м² у соборі займали фрески. Особливістю Софійського собору стало те, що його прикрашають одночасно мозаїки і фрески: за візантійською традицією, їх не поєднували в одному храмі.

Довкола Софійського собору на честь святих захисників князя Ярослава Мудрого і його дружини Інгігерди було засновано монастирі з храмами Георгія та Ірини.

У першій половині XI ст. за прикладом Софійського собору в Києві були зведені однойменні собори в Полоцьку та Новгороді.

У X — на початку XI ст. в храмовбудівництві Київської Русі переважали візантійські традиції. Їх можна побачити в будівлях Десятинної церкви в Києві та Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1031—1036). Зведення Софійського собору стало своєрідною перехідною межею й унаочнило появу нових слов'янських традицій в архітектурі Київської Русі.

До яскравих і неповторних явищ образотворчого мистецтва Київської Русі, крім мозаїк і фресок, належить іконопис.

Спочатку ікони завозилися з Візантії та Болгарії, але згодом на Русі сформувалися місцеві традиції іконопису. Руські майстри завжди дотримувалися візантійського канону (твердо встановленого правила, що було зразком) іконопису, який оберігався православною церквою, але ніколи не копіювали візантійські ікони. На Русі ікони писалися на дошках.

Висновки. Писемність у східних слов'ян виникла задовго до прийняття християнства. Після хрещення Русі князем Володимиром існуюча система письма стала витіснятися кирилицею.

До вагомих здобутків культури Русі належить її усна народна та музична творчість. У них вбачають витoki сучасного українського фольклору.

Високого рівня розвитку досягли архітектура й образотворче мистецтво Київської Русі. Руські будівничі та художники використовували у своїй творчості надбання майстрів Візантії, розвиваючи і вдосконалюючи їхні творчі прийоми.

XI — кінець XIII ст.

завершальний період формування української мови.

Запитання і завдання

1. До якого століття належать перші повідомлення про наявність власної писемності у східних слов'ян? 2. Що таке кирилиця? 3. За правління якого князя на Русі було відкрито першу школу для князівських і боярських дітей? 4. Про що розповідалося в руських билинах? 5. Кого на Русі називали скоморохами? 6. Яку назву мала перша кам'яна церква на Русі? 7. Що таке мозаїка? 8. Що таке фреска? 9. Як виникла східнослов'янська писемність? 10. Яку роль для вивчення духовного життя Київської Русі відіграє усна народна та музична творчість? 11. Охарактеризуйте розвиток руської архітектури та образотворчого мистецтва.

★ 12. Складіть таблицю «Культурні досягнення Київської Русі».

Галузь культури	Основні досягнення

★ 13. Використовуючи додаткову літературу або ресурси Інтернету, підготуйте повідомлення за темою «Софія Київська — перлина архітектури Київської Русі».

Практичне заняття «Християнська релігія і церква в житті давньоруського суспільства»

- ✓ **Мета:** показати, як відбувалось проникнення християнства в життя суспільства, його протистояння з язичництвом; визначити вплив християнства на життя давньоруського суспільства.

■ Християни та язичники.
Художник С. Іванов

Хід роботи

1. Опрацюйте запропонований матеріал.
2. **Робота в групах.** Проаналізуйте запропонований текст і картину С. Іванова «Християни та язичники».
  - 1) Що зображено на картині?
  - 2) Хто із зображених на картині християнин, а хто — язичник?
  - 3) Чим, на вашу думку, спричинений конфлікт, зображений на картині?
  - 4) Що намагалися захистити люди, опираючись християнізації?
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Князь Володимир дуже енергійно взявся запроваджувати християнство. Для цього він наказав знищити капища старих язичницьких богів по всій державі. У Києві хрещення не зустріло особливого опору, а в інших місцевостях воно проводилось примусово. Наприклад, у Новгороді залишилась приказка про Володимирових воевод, яким він доручив хрестити своїх підданих далеко від столиці: «Путята хрестив вогнем, а Добриня — мечем». Митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» про хрещення Русі писав: «А як хто то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося». Зрозуміло, що нова віра пав'язувалася насильно, а у віддалених від столиці місцевостях двовір'я зберігалось протягом століть.

Запитання і завдання

1. Чому поширення християнства зустріло опір із боку населення?
2. Які верстви населення підтримували поширення християнства, а які — ні?
3. Що може бути свідченням проникнення християнства в різні сфери життя суспільства Київської Русі? 4. Які чинники сприяли перемозі християнства у протистоянні з язичництвом? 5. Чому повстання волхвів на Русі не мали успіху?

Узагальнення за розділом «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.»

1. Складіть перелік подій з історії Київської Русі кінця X — першої половини XI ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: християнство, священик, митрополит, монастир, чернець, графіті, мозаїка, фреска, ікона, верстви, бояри, церковнослов'янська мова, книжкові мініатюри, «Змієві вали», шлюбна дипломатія, «Руська правда».
3. Яку роль для Київської Русі відіграло запровадження християнства?
4. За розвитком Київської Русі кінця X — першої половини XI ст. розкрийте роль князівської влади в державному житті.
5. Якими, на вашу думку, є підстави для того, щоб стверджувати, що культура Київської Русі досягла високого рівня розвитку?
6. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Як змінилася територія Київської Русі наприкінці X — у першій половині XI ст. порівняно з попереднім періодом її розвитку? 2) Назвіть території, приєднані до Київської Русі за князювання Володимира та Ярослава. 3) Покажіть на карті основні походи Володимира та Ярослава.
7. Назвіть роки правління князів Володимира та Ярослава. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику двох князів. Визначте її значення та наслідки.
8. Складіть характеристики Володимира і Ярослава як особистостей та історичних діячів.
9. Наведіть факти, які підтверджують думку, що за князювання Володимира та Ярослава Київська Русь досягла свого розквіту.

Тематичне оцінювання за розділом «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.»

---

1. Що було спільним у зовнішній політиці Володимира Великого і Ярослава Мудрого?
А походи на Константинополь
Б боротьба за Червенські міста
В запрошення місіонерів із Риму
Г відсіч агресії варягів
2. Які кочові племена здійснювали напади на південні кордони Київської Русі за часів правління князя Володимира Великого?
А хозари
Б печеніги
В половці
Г монголи
3. У якому році великий князь Володимир хрестив Русь?
А 862 р.
Б 882 р.
В 911 р.
Г 988 р.
4. Території яких племінних союзів слов'ян увійшли до складу Київської Русі за часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого?
А тиверців і уличів
Б волинян і білих хорватів
В сіверян і деревлян
Г полян і в'ятичів
5. Що завадило Ярославу Мудрому сісти на стіл великого князя київського відразу після смерті батька?
А відсутність його імені в заповіті батька
Б початок масових набігів печенігів на Русь
В війна з варягами за контроль над торговельним шляхом «із варягів у греки»
Г боротьба з братами за право княжіння
6. За великого князя Ярослава Мудрого було запроваджено:
А християнство як державну релігію Київської Русі
Б писаний збірник давньоруських законів
В систему збору данини з підвладних племен — полюддя
Г традицію скликання з'їздів (снемів) руських князів
7. Завдяки яким обставинам великий київський князь Ярослав Мудрий у 1036 р. «став єдиновладним володарем Руської землі»?
А успадкування земель Мстислава Володимировича
Б створення зводу законів «Руська правда»
В заснування Києво-Печерського монастиря
Г перемога над печенігами у битві під Києвом

8. За якого князя Київська Русь почала карбувати власну монету?
- А Олега
  - Б Святослава
  - В Ярослава Мудрого
  - Г Володимира Великого
9. «Батько мій помер, а Святополк сидить у Києві, убиваючи братів своїх...» — уривок із джерела виправдовує вступ у міжусобну боротьбу за київський стіл князя:
- А Володимира Великого
  - Б Ярослава Мудрого
  - В Володимира Мономаха
  - Г Святослава Ігоровича
10. Донці якого київського князя писав такого листа Папа Римський Микола II: «Слава про ваші чесноти, прекрасна діво, дійшла до наших вух, і з великою радістю чуємо ми, що ви виконуєте в цій дуже християнській державі [Франції] свої королівські обов'язки з похвальним завзяттям і чудовим розумом»?
- А Святослава
  - Б Володимира Великого
  - В Ярослава Мудрого
  - Г Володимира Мономаха
11. Установіть відповідність між подіями та їхніми наслідками.
1 приєднання князями Володимиром і Ярославом Червенських міст	А поширення влади київського князя на плем'я в'ятичів, Утворення Тмутараканського князівства
2 Перший Балканський похід князя Святослава	Б поширення влади київського князя на племена волинян і білих хорватів
3 розгром князем Святославом Хозарського каганату	В Поширення влади київського князя на племена уличів і тиверців
4 похід новгородського князя Олега на Київ	Г об'єднання Північної і Південної Русі
	Д об'єднання полян, деревлян і сіверян під владою київського князя

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

§ 10. Київська Русь за правління Ярославичів

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** яким було становище держави за часів Ярославичів; чому точилась боротьба Ярославичів за київський престол; що таке князівські з'їзди та які рішення на них приймалися.

- 1. Які території були приєднані до Київської Русі за часів правління Ярослава Мудрого? 2. Чому Ярослав отримав прізвисько Мудрий? 3. Що таке «Руська правда»?

■ Саркофаг Ярослава Мудрого у Софійському соборі

1 Заповіт Ярослава Мудрого. Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. Передчуваючи наближення смерті, він усвідомлював неминучість боротьби за владу між своїми синами й спробував цьому запобігти. Князь склав заповіт, у якому закликав синів жити в мирі та злагоді й установив нову систему успадкування князівських престолів. В основу нової системи управління та успадкування князівств Ярослав Мудрий поклав принцип **сеньйорату**, тобто влади найстаршого в роді. Територія Київської держави поділялася на окремі володіння — уділи.

■ Сини Ярослава Мудрого

В'ячеслав	▶	Смоленськ
Ігор	▶	Володимир-Волинський
Всеволод	▶	Переяслав
Святослав	▶	Чернігів
Ізяслав	▶	Київ

Сини Ярослава повинні були князувати в них за принципом родового старшинства, передаючи владу від старшого брата до наступного за віком. Уна-

■ Звільнення Всеслава з порубу під час повстання в Києві 1068 р. Мініатюра з літопису

■ Половці. Мініатюра з літопису

слідок цього, за задумом Ярослава, кожен князь мав можливість із часом стати великим князем київським мирним шляхом. Ще за життя Ярослав заповідав київські землі старшому синові Ізяславу, чернігівські — Святославу, переяславські — Всеволоду, володимирсько-волинські — Ігорю, смоленські — В'ячеславу.

Нова форма державного правління мала зберегти єдність Київської Русі й мирний шлях передачі влади.

2 **Київська держава за синів Ярослава Мудрого.** За заповітом Ярослава Мудрого, великим київським князем мав стати його старший син Ізяслав. Однак після смерті батька брати Святослав і Всеволод не визнали Ізяслава верховним володарем Київської держави. Міста і землі, які заповів їм батько, Ярославичі вважали своїми особистими спадковими володіннями — **вотчинами**. Мабуть, саме тому Ізяславі довелося погодитися на спільне з братами правління державою. Період 1054—1073 рр. в історії Київської Русі називають **добом тріумвірату** — співправління Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Усі найважливіші державні справи тріумвіри вирішували спільно. Молодших братів Ігоря та В'ячеслава вони усунули від державних справ і привласнили після смерті останніх їхні володіння. Це викликало обурення серед молодших Ярославичів і заклало підґрунтя майбутніх усобиць. Позбавлені влади князі на Русі дістали назву «ізгої». Саме вони стали вагомим чинником подальшої міжусобичної боротьби.

У період правління старших Ярославичів починається новий етап боротьби з кочівниками на південних кордонах Русі. У 1060 р. тріумвіри здійснили спільний похід проти орди кочівників-торків,

■ Битва на річці Альта (1068 р.)

■ Князь Святослав Ярославич із родиною. Мініатюра з «Ізборника Святослава»

яка з'явилася на південних кордонах Русі, і розгромили її.

Про появу орд кочівників-половців на кордонах Русі в літописи вперше згадується під 1055 р. На початку вересня 1068 р. половці напали на Переяславську землю. Битва військових дружин триумвірів із половцями відбулася на річці Альта (1068 р.) й завершилася перемогою останніх. Князі з рештою війська втекли під захист своїх фортець. Обурені кияни вимагали від Ізяслава видати зброю, щоб помститися половцям. Відмова князя спричинила повстання киян. Ізяслав змушений був рятуватися втечею. Через півроку за допомогою польського війська він повернув собі престол.

Київське повстання довело слабкість влади триумвірів.

Під час повстання 1068 р. в Києві жителі міста звільнили з в'язниці полоцького князя Всеслава, що був підступно взятий у полон Ізяславом. На вічі Всеслав був проголошений київським князем. Зібравши ополчення з киян, Всеслав відбив половецький наступ, але вже незабаром був вигнаний із Києва братами Ярославичами.

Через деякий час між триумвірами спалахнув черговий конфлікт, унаслідок якого Святослав зі Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Упродовж 1073—1076 рр. київським князем був Святослав, якому вдалося зміцнити великокнязівську владу. Із метою зміцнення влади над удільними князями він перерозподілив між ними володіння. Крім Києва Святослав залишив за собою Чернігів, а в інших містах посадив намісниками своїх синів і племінників. У своїх діях він користувався підтримкою брата Всеволода. І хоча великим київським князем був Святослав, історики вважають, що фактично існував **дуумвірат** — співправління двох князів — Святослава і Всеволода.

Після смерті Святослава великокнязівський престол повернув собі Ізяслав. Він позбавив влади синів Святослава і віддав, згідно з існуючими правилами престолонаслідування, Чернігів Всеволодові. Однак проти Всеволода виступив Олег Святославич, що вважав Чернігів своєю спадщиною. До того ж він прихилив на свій бік половецькі орди, і половці на довгі роки стали вагомим чинником у міжусобній боротьбі князів. На допомогу Всеволоду прийшов Ізяслав. Вирішальна битва відбулася 3 жовтня 1078 р. на Нежатиній Ниві. Перемогу здобули старші Ярославичі, однак у бою загинув Ізяслав.

Князь Олег Святославич через розпалювання усобиць і залучення до них половців отримав від автора «Слова о полку Ігоревім» ім'я «Гориславич».

Зі «Слова о полку Ігоревім»

Отоді за Олега Гориславовича

Сіялися-росли усобиці,

Гинули внуки Дажьбогів,

В княжих чварах віку позбавлялися,

Отоді в землі Руській

Не так ратаї гукали-покликали,

Як ворони крикали-кричали,

За трупи перекір маючи...

Після загибелі Ізяслава влада перейшла до Всеволода, який князував у Києві впродовж 1078—1093 рр. У цей час на Русі відновилася одноосібна монархія.

Всеволод вів запеклу боротьбу з обділеними родичами, які домагалися своїх уділів, але врешті-решт пішов на поступки й надав їм князівства. Унаслідок цього центральна влада та єдність держави значно послабли. В умовах постійних нападів половців на руські землі спахахи усобиць були дуже небезпечними. Імовірно, саме тому син Всеволода Володимир Мономах після смерті батька поступився престолом синові Ізяслава Святополку (1093—1113).

Необхідність подолати негаразди й об'єднати сили для боротьби підштовхувала князів до зближення. Велику роль в організації сил для боротьби з половцями відіграли князівські з'їзди. Результатом цього став розгром половецьких орд об'єднаними силами руських князів на чолі з Володимиром Мономахом у березні 1111 р. біля міста Сугрова на Дону. Ця перемога спричинила зростання авторитету Володимира Мономаха, майбутнього київського князя.

3

Князівські з'їзди. Послаблення центральної влади на Русі викликало появу періодичних князівських з'їздів (снемів), на яких намагалися вирішити важливі для всіх руських земель питання. Першим із відомих за літописом є князівський з'їзд 1072 р. у Вишгороді. Тріумвіри Ізяслав, Святослав і Всеволод зібралися там із на-

■ З'їзд князів в Уветичах. Художник С. Іванов

■ Долобський з'їзд князів. Мономах і Святополк. Художник О. Ківшенко

годи перенесення мощей святих Бориса і Гліба до нещодавно збудованої церкви на їхню честь. На Вишгородському з'їзді також був прийнятий новий збірник законів «Правда Ярославичів», що доповнив «Руську правду».

Найвідомішим серед снемів руських князів є з'їзд 1097 р. в Любечі. На ньому князі домовилися про запровадження засад спадкового володіння князівствами («Кожен хай держить вотчину свою») та вирішили розглядати захоплення чужої вотчини як злочин і разом виступати проти того, хто спробує це вчинити.

Князівський з'їзд (снем) — з'їзди князів, на яких вирішувалися важливі для всіх руських земель питання.

Тепер влада в кожному уділі мала передаватися від батька до сина. Порядок, запроваджений Ярославом Мудрим, скасовувався. Князі також ухвалили рішення про спільні дії проти половців: «Відтепер з'єднаймося в одне серце й захистимо Руську землю». Однак ці рішення не було втілено в життя. Одразу після з'їзду спалахнула кривава війна, яка тривала три роки. Припинив її князівський з'їзд 1100 р. в селі Витичеві (Уветичах).

Про необхідність спільних дій проти половецьких нападів йшлося на з'їзді князів у Золотці в 1001 р. Вирішальним в організації боротьби з половцями став з'їзд навесні 1103 р. біля Долобського озера поблизу Києва. За повідомленням літописця, дружинники Святополка київського відмовлялися йти навесні в похід проти половців, оскільки це завдасть збитків смердам (селянам) та їхнім посівам і коням. Вирішальну роль у прийнятті рішення про спільний похід відіграла відповідь Володимира Мономаха: «Дивуюсь я, дружино,

що коней шкодуєте, на яких орють. А чому не помислите про те, що ось почне орати смерд і, приїхавши, половець застрелить його з лука, а коня його забере, а в село його приїхавши, забере жінку його й дітей його, все майно його?! Так коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?» Похід 1103 р. започаткував низку переможних походів Русі проти половців у 1103—1116 рр.

Князівські з'їзди відіграли важливу роль в організації відсічі нападам половців на руські землі.

І Висновки. Під час правління Ярославичів розпочався поступовий процес розпаду Київської Русі й занепаду влади великого князя.

► За часів правління Ярославичів над Руссю нависла нова загроза зі степу. Напади орд кочівників-половців були спустошливими для Південної Русі. Половці вдало користувалися міжкнязівськими чварами, здійснюючи нові набіги.

► Міжкнязівські чвари і набіги степовиків негативно впливали на розвиток Київської Русі.

► Завдяки князівським з'їздам вдавалося припиняти міжусобиці, організовувати князів на спільні походи князів проти половців.

► Важливим для подальшої долі Русі стало прийняття нового принципу престолонаслідування.

1054—1073 рр.	правління тріумвірату Ярославичів у складі князів Ізяслава київського, Святослава чернігівського та Всеволода переяславського.
1068 р.	перший великий напад половців на Русь і розгром ними руського війська на річці Альта.
1072 р.	поява нового збірника законів «Правда Ярославичів».
1097 р.	Любецький з'їзд князів. Запровадження спадкового володіння князівствами.

? Запитання і завдання

1. Який порядок престолонаслідування був запроваджений Ярославом Мудрим? 2. Які нові кочові орди загрожували південним кордонам Русі в середині XI ст.? 3. Коли відбулося повстання киян проти князя Ізяслава? Що стало його причиною? 4. Що таке «Правда Ярославичів»? 5. Скільки відбулося з'їздів князів? Який із них найвідоміший? 6. Які головні питання вирішувалися на з'їздах князів? 7. Який порядок престолонаслідування було запроваджено на Любецькому з'їзді? 8. Чому утворився тріумвірат, а згодом — дуумвірат князів? 9. Поясніть, що змусило князів змінити запроваджений Ярославом Мудрим принцип престолонаслідування.

- ✦ **10.** Використовуючи додаткову літературу, складіть розповідь за темами: «Київське повстання 1068 р.», «Половецькі набіги на Русь», «Любецький з'їзд князів». **11.** Заповніть таблицю «Правління Ярославичів».

Період	Великий князь	Основні події

- ★ **12.** Уявіть себе літописцем і складіть хроніку подій доби Ярославичів. До кого з Ярославичів ви більш прихильні? **13.** Розгляньте картини на с. 84 підручника і складіть розповідь про з'їзди князів.

§ 11. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха та Мстислава Великого

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** яким був життєвий шлях Володимира Мономаха; чим уславив себе Володимир Мономах; яку внутрішню і зовнішню політику здійснював Володимир Мономах, посідаючи великокнязівський престол; чому князь Мстислав Володимирович дістав прізвисько «Великий».

- **1.** Яка система престолонаслідування була запроваджена Ярославом Мудрим? Чому і як вона була змінена? **2.** Що таке віче і снем? **3.** Які нові кочові племена з'явилися на кордонах Русі в середині XI ст.?

■ Шапка Володимира Мономаха

1 **Володимир Мономах.** Велике значення для історії Русі мало правління онука Ярослава Мудрого **Володимира Мономаха** (1053—1125). Його називали так за родовим ім'ям матері.

Існує легенда, що візантійський імператор Константин Мономах надіслав онуку Володимирі символ царської влади — так звану шапку Мономаха, якою згодом коронувалися московські великі князі й царі. Хоча насправді шапка Мономаха була виготовлена значно пізніше.

і Своє дитинство Володимир провів при дворі батька в Переяславі. Коли Всеволод Ярославич у 1078 р. став князем київським, Володимир отримав в уділ Чернігів, де правив 16 років (1078—1094 рр.). Це був період розквіту Чернігівської землі, зростання міст і будівництва храмів. Після смерті батька в 1094 р. Володимир добровільно поступився чернігівським уділом на користь Олега Святославича, який мав переважні права на ці землі, а сам повернувся до Переяслава. Володимир також не прагнув захопити київський престол. Він віддав його Святотополкові, сину Ізяслава, який за тогочасними законами заміщення князівських престолів мав переважні права на Київ. Історики вважають, що, поступаючись чернігівським і київським уділами на користь своїх родичів, Володимир керувався повагою до законів, установлених його дідом Ярославом Мудрим, і небажанням розпочинати нову хвилю міжкнязівських чвар.

Переяславський період життя Володимира Мономаха (1094—1113 рр.) пов'язаний із постійною боротьбою князя проти нападів половців на руські землі. Йому вдалося організувати декілька спільних походів руських князів проти половців — у 1103, 1109, 1110, 1111 рр.

Від кінця XI до початку XII ст. Володимир Мономах був однією з найбільш шанованих постатей. Це пояснювалося насамперед тим, що він був єдиним серед руських князів, хто зумів організувати дієву відсіч набігам половців і постійно перемігав їх. Талант полководця поєднувався у Володимира з неабиякою особистою відвагою.

Q У 1111 р. відбувся грандіозний похід руських дружин проти половців. Натхненник походу Володимир Мономах надав йому характеру хрестового походу за зразком західноєвропейських хрестових походів, спрямованих на мусульманський Схід.

■ Володимир Всеволодович Мономах

■ «Змійовик» Володимира Мономаха

■ Печатка Володимира Мономаха

■ На половецькі степи. Художник О. Жаский

2 **Київське повстання 1113 р.** Коли навесні 1113 р. помер великий князь Святополк II Ізяславич, його побожна дружина за давньою традицією влаштувала роздачу добра князя. Роздачі з княжої скарбниці виявилися досить щедрими: вдова намагалася якось залагодити неприємну історію із сіллю, якою князь спекулював у змові з лихварями. Проте такі дії мали протилежний результат. Кияни розцінили це як слабкість влади і, зібравшись на віче, вирішили запросити на київський престол Володимира Мономаха. Однак той відмовився, пославшись на рішення Любецького з'їзду. Тим часом озброєні кияни погромили двір святополкового тисяцького Путяти, а слідом почали нищити квартали іноземців, особливо єврейських купців і лихварів. Налякані подіями бояри і купці вдруге звернулися до Володимира Мономаха із проханням посісти престол у Києві.

Зі звернення бояр і купців до Володимира Мономаха

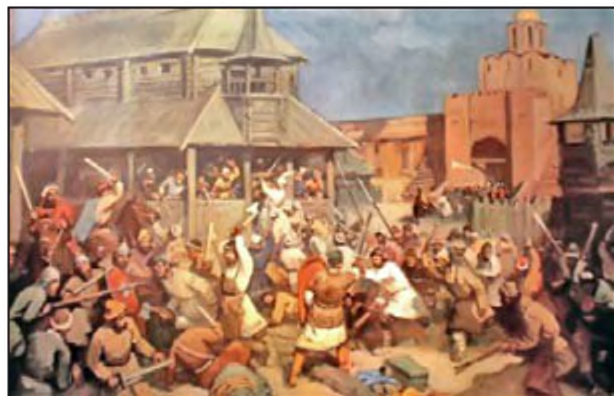
Іди, князю, у Київ, а як не підеш, то знай, що багато лиха вчиниться, це не тільки двір чи соцьких... пограбують, а ще й нападуть... і на бояр, і на монастирі, і будеш ти відповідати, князю, коли пограбують і монастирі.

- ?** 1. Чим аргументували своє звернення до князя бояри і купці? 2. Як ви вважаєте, чому кияни звернулися саме до Володимира Мономаха?

3 **Володимир Мономах — великий київський князь.** Великим князем Мономах став у 1113 р., коли йому вже виповнилося 60 років. На початку правління він запропонував прийняти новий збір законів («Статут Володимира Всеволодовича»), який доповнив «Русь-

- Повстання у Києві 1113 р. Художник І. Їжакевич

ку правду». У «Статуті» було здійснено спробу вирішити найболючіші проблеми суспільного розвитку — обмеження лихварства, скасування перетворення вільних людей на холопів за борги тощо. Уперше було визначено права та обов'язки селян, які потрапляли в кабалу через невідпрацьований борг (закупи).

Упродовж 12 років свого князювання, незважаючи на поважний вік, Володимир зберігав енергійність, гострий розум і здатність до рішучих дій. Він зміг приборкати міжкнязівські чвари, зміцнити одноосібну владу й відновити єдність Русі. Володимир востаннє об'єднав під своєю владою більшу частину Русі — Київську, Переяславську, Смоленську, Волинську, Турово-Пінську, Мінську, Новгородську, Ростово-Суздальську землі. Верховну владу київського князя визнавали навіть чернігівські та галицькі князі.

У перші роки свого правління Володимир завершив розгром половців і відігнав їх від кордонів Русі. У 1116 р. руські полки під проводом його сина Мстислава здійснили успішний похід місцями зимових стоянок половців на Дону, потіснили їх у глиб степів і захопили велику здобич. Цей удар був настільки відчутним для половців, що 1120 р., коли руські дружини знову рушили в степ, половців вони вже не знайшли. У подальші роки половці більше не нападали на Русь.

Успіхи політики Володимира Мономаха позитивно вплинули на внутрішній розвиток Русі. Пожвавилися існуючі та виникли нові торговельні й господарські зв'язки. Величними будівлями прикрасилися міста. Під Києвом було споруджено дерев'яний міст через Дніпро.

■ Прибуття Володимира Мономаха до Києва

■ Відпочинок великого князя Володимира Мономаха після полювання. Художник В. Васнецов

Ставши великим князем, Володимир Мономах розгорнув активну зовнішньополітичну діяльність. Як і внутрішня діяльність, вона була спрямована на зміцнення його особистої влади.

У 1116 р. Володимир втрутився в боротьбу різних придворних угруповань за імператорський трон Візантії. Це призвело до конфлікту, і руські полки рушили на Дунай. Суперечку вдалося владнати мирним шляхом. Наступними роками відносини з Візантією покращилися, і в 1122 р. онука Володимира вийшла заміж за імператора Візантії. Володимир підтримував династичні зв'язки і з іншими правителями Європи: Угорщини, Швеції, Польщі, Данії, Норвегії. Такі кроки князя мали засвідчити, що на Русі немає рівних цій родині, тому їй повинна належати одноосібна влада.

4 «Повчання» Володимира Мономаха. Володимир Мономах залишив по собі пам'ять не лише як талановитий полководець і далекоглядний державний діяч, але і як видатний письменник свого часу. Його перу належить високохудожній літературно-публіцистичний твір «Повчання».

Під однією назвою в «Повчанні» об'єднані чотири окремі літературні твори: «Повчання дітям» Мономаха, його життєпис, лист до князя Олега Святославича (Гориславича) та молитва. Проте авторство останнього, як нещодавно з'ясували історики, не належить Мономахові. Найцікавішим у зібранні є «Повчання дітям». У цьому творі старий князь пригадує минулі роки, описує військові походи та не приховує при цьому помилок, яких припустився на довгому

життєвому шляху. Твір написаний у дещо скорботному тоні. Це, імовірно, пояснювалося тим, що Мономах відчував недосяжність того морального й політичного ідеалу, якого прагнув. Тогочасні реалії примушували князя брати участь у міжкнязівських усобицях, поступатися своїми принципами. Однак Мономах намагався застерігати нащадків від повторення його помилок.

Розуміючи, що синам доведеться управляти князівствами, він намагався дати їм цінні поради. Насамперед князь настановлював дотримуватися християнських чеснот. Він хотів бачити своїх дітей добрими, співчутливими до людського горя, привітними, людьми. Закликав виявляти милосердя й особливо цінувати людське життя.

■ Повчання Володимира Мономаха. Художник А. Мельника

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха

...А се — мізерного слабого ума мойого поучення. Послухайте мене, якщо не все прийміте, то хоч половину... Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте й подавайте сироті, і за вдовицю вступитесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо хто і буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

...Паче всього — гордості не майте в серці і в умі.

...Старих шануй, як отця, а молодих — як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню.

...Бережіться брехні, і пияцтва, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

...недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

- ❓ 1. Із якою метою написано цей твір? 2. Чого навчав своїх дітей Володимир Мономах? 3. Чому саме такими хотів бачити синів Володимир? 4. Які думки князя є актуальними й зараз?

У повчаннях Мономаха синам важливим було піклуватися про рідну землю та підданих, не завдавати їм прикрощів. Як мудра людина Володимир Мономах прагнув переконати синів у тому, як важливо навчатися: «А коли добре щось умієш — того не забувайте, а чого не вмієте — то того навчайтеся... Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не навчиться».

■ Мстислав Великий

5 Правління Мстислава Великого. Перед смертю Мономах поділив землі Русі між своїми синами, які стали князями найбільших міст Русі: Новгород, Смоленська, Переяслава, Турова, Володимира та Ростова. Коли Володимир помер, великокнязівський престол перейшов до його старшого сина Мстислава (1125—1132 рр.). Новий великий київський князь швидко підпорядкував своїй владі всіх руських князів. Усі Мономаховичі під його твердою рукою діяли разом і згуртовано. За межами родини були лише Чернігів, Полоцьк та дрібні волості майбутньої Галицької землі. Проте місцеві князі не наважувалися чинити опір Мономаховичам.

Мстислав продовжував політику батька щодо збереження єдності Русі. Успішною була відсіч князя спробам половців скористатися смертю Володимира Мономаха й повернутися в південноруські степи. Як писав літописець, Мстислав «багато поту втер за землю Руську». У 1129 р. він потиснув їх аж за Волгу і далі.

Мстислав також воював із литовськими племенами, накладав данину на чудь, підтримував династичні зв'язки зі Швецією, Норвегією, Польщею, Чехією та Візантією.

Про високий міжнародний авторитет князя свідчить такий випадок. У 1129 р. руські купці, що поверталися з Моравії (Чеське королівство), були пограбовані поляками. Тільки-но про це стало відомо Мстиславу, він негайно відправив посла до польського короля Болеслава з вимогою відшкодувати збитки, завдані купцям. Болеслав відразу дав відповідь, що компенсує всі збитки, а в подальшому надаватиме руським купцям на території своїх володінь охорону.

■ Коронація Мстислава Володимировича Великого.
Художник Б. Чориков

Влада Мстислава справді була загально-руською, за що нащадки називали його Великим. Ні в кого не питаючись, він заповів Київ братові Ярополку. Проте Мстислав припустився однієї фатальної помилки, яка далася взнаки

вже після його смерті. Так, у суперечці за чернігівський престол Мстислав підтримав Ольговичів (нащадків Олега Святославича), які згодом стали головними конкурентами Мономаховичів у боротьбі за владу на Русі.

Наступнику Мстислава Ярополку не вдалося зберегти єдність держави. Після смерті Мстислава міжкнязівські усобиці спалахнули з новою силою, і дуже швидко Русь розпалася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких безперервно змагалися між собою за першість.

Висновки. Володимир Мономах був одним із видатних правителів часів Київської Русі.

Володимир Мономах став організатором боротьби проти половецької небезпеки, здобув собі славу й авторитет, завдяки чому згодом зміг посісти престол великого князя київського.

Мстислав виявився останнім правителем єдиної Київської Русі.

1111 р.	хрестовий похід проти половців.
1113—1125 рр.	правління Володимира Мономаха в Києві.
1113 р.	прийняття «Статуту Володимира Всеволодовича».
1125—1132 рр.	правління Мстислава Володимировича Великого.

Запитання і завдання

- Чому Володимир Всеволодович дістав прізвисько Мономах?
- У яких уділах довелося правити Володимирові до 1113 р.?
- Якими були причини повстання киян у 1113 р.?
- Якою була головна мета правління Володимира Мономаха на великокнязівському престолі?
- Охарактеризуйте боротьбу Володимира Мономаха з половцями.
- Завдяки чому Володимирові Мономаху вдалося відновити єдність Київської Русі?
- Чи мав право Володимир Мономах посісти київський престол у 1113 р.? Свою відповідь обґрунтуйте.
- Чому Мстислава Великого вважають останнім князем єдиної Київської Русі?
- Підготуйте докладну розповідь про життєвий шлях Володимира Мономаха.
- Складіть план відповіді за темою «Боротьба руських князів із половцями в другій половині XI — першій третині XII ст.».
- Чи можна вважати головною думкою «Повчання» Володимира Мономаха відвернення князівської міжусобиці й збереження єдності Русі? Доведіть чи спростуйте це, спираючись на текст твору.
- Розгляньте малюнок на с. 89 підручника. Складіть розповідь про початок правління Володимира Мономаха в Києві. Укажіть причини, перебіг та наслідки повстання.

§ 12—13. Причини роздробленості Київської Русі. Розвиток Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицького і Волинського князівств

✓ **Опрацювавши ці параграфи, ви дізнаєтесь:** якими були причини роздробленості Русі; яким був політичний і соціально-економічний розвиток Київського, Переяславського і Чернігово-Сіверського князівств; чому князі вели запеклу боротьбу за Київ; як відбувалося формування Галицького і Волинського князівств, що таке «політична роздробленість», «удільні князівства», «міжусобиця».

- 1. Як Володимиру Мономаху і Мстиславу Великому вдалося зміцнити великокнязівську владу? 2. У чому полягає особливість походу руських дружин проти половців 1111 р.? 3. Чого навчав Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям»? 4. Чому сина Володимира Мономаха Мстислава називали Великим?

1 Причини роздробленості Київської Русі. Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію Київської Русі як період політичної роздробленості. Окремі землі прагнули самостійного розвитку. Уже у XII ст. на території Русі з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Полоцько-Мінське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське, Чернігово-Сіверське князівства та Новгородська і Псковська землі. Характерною рисою роздробленості був її прогресуючий характер. Так, якщо у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), то на початку XIII ст. їхня кількість становила 50, а в XIV ст. — 250 князівств.

Роздроблення дістало назву «феодалного», оскільки його визначальними причинами були утвердження й подальший розвиток землеволодіння, виділення окремих земель і поява значних політичних центрів, їхнє прагнення самостійності та незалежності від головного державного центру — Києва.

Політичну роздробленість Київської держави спричинили декілька чинників.

■ Вийзд князя з дружиною

► По-перше, великі простори держави, відсутність розгалуженого ефективного апарату управління.

На початок XII ст. Русь займала площу майже 800 тис. км², що, з одного боку, було свідченням державної могутності, а з іншого, — джерелом слабкості. Великий князь у цей час не володів достатньо міцним і розгалуженим апаратом влади, фактично не мав розвинутої мережі доріг, швидких видів транспорту чи засобів зв'язку для ефективного здійснення своїх владних повноважень на такій величезній території. Тому в запровадженні своєї політики великим князем доводилося покладатися на удільних правителів, яких, як правило, обтяжувала така зверхність. Крім того, вони самі прагнули посісти великокнязівський престол.

► По-друге, етнічна неоднорідність населення.

Не сприяло зміцненню держави і те, що в Київській Русі поруч зі слов'янами, що становили більшість населення, проживало понад 20 інших народів: на півночі й північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні — печеніги, половці, турки, каракалпаки, на північному заході — литва і ятвяги. Більшість цих народів силою потрапили під владу київських князів або були ворожі їм.

► По-третє, зростання великого землеволодіння.

Із розвитком господарства і феодалних відносин зміцнювалося і велике землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, воно посилювало владу місцевих князів і бояр, які, у свою чергу, прагнули економічної самостійності та політичної відокремленості.

Велике землеволодіння утворювалося різними шляхами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель та їхньою купівлею. Наприкінці XI — у XII ст. набуває поширення практика роздачі земель боярам та дружинникам у спадкове володіння (вотчину) в нагороду за службу князю.

Спочатку це сприяло зміцненню центральної влади, адже майже кожен із нових землевласників, стверджуючись у власній вотчині, як правило, спирався на авторитет великого князя. Проте опанувавши підвладні землі, створивши свій апарат управління, дружину, місцева верхівка дедалі більше відчуває її потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель.

► По-четверте, відсутність чіткого незмінного механізму спадковості князівської влади.

Спочатку на Русі домінував «горизонтальний» принцип спадковості князівської влади (від старшого до молодшого, а після

смерті представників старшого покоління — від сина старшого брата до сина наступного за віком). Помітне збільшення кількості нащадків Володимира Святославича та Ярослава Мудрого зумовило той факт, що вже наприкінці XI ст. деякі з них, виходячи з власних інтересів, почали енергійно виступати за «вотчинний», або «вертикальний», принцип (від батьків до сина). Паралельне існування цих двох принципів і неврегульованість питання престолонаслідування розхитувало Київську державу. У центрі міжособного протистояння, як правило, лишався Київ, який на той час був не тільки символом, а й засобом влади.

► По-п'яте, зміна ситуації в торгівлі.

Наприкінці XI ст. половецькі полчища фактично перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, серйозного удару по торгівлі Київської Русі завдали події світового значення: слабючи, Візантія в 1082 р. за допомогу у війні із Сицилією дала дозвіл Венеції торгувати без мита і мати свої порти на території Візантійської імперії; хрестові походи відкрили для італійських, французьких та німецьких міст морський шлях на Схід, безпосередньо з'єднали Західну Європу з Малою Азією, Візантією. До того ж у 1204 р. Константинополь, який був ключовим пунктом торговельного шляху «із варягів у греки», став жертвою четвертого хрестового походу. Унаслідок цих подій Київ залишився осторонь основних торговельних шляхів. Такий стан речей зумовив певний занепад Києва як центру торгівлі. Починають з'являтися нові центри торгівлі й нові торговельні шляхи.

► По-шосте, постійні напади кочівників та втручання сусідніх держав у внутрішні справи Русі.

За свідченням літописців, лише половці здійснили в 1055—1236 рр. 12 великих походів на руські землі, хоча, як вважають дослідники, насправді їх було набагато більше. До того ж половці понад 30 разів брали участь у міжкнязівських усобицях.

Період політичної роздробленості в історії Київської держави є закономірним етапом, що відображає не особливості розвитку руського суспільства, а загальноєвропейські тенденції.

У період політичної роздробленості на території України існували Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (виділилося з Чернігівського), Переяславське, Волинське та Галицьке князівства (останні два в 1199 р. були об'єднані).

Особливістю міжособної боротьби князів було те, що вона не зводилася до висування територіальних претензій, кордони кня-

зівств-земель були, як правило, непорушні. Зміна кордонів відбувалася лише в разі переходу уділу від одного князя до іншого.

2 Київське князівство. Серед земель Південної Русі-України найважливіше місце займало Київське князівство, де розташовувалася столиця Русі. Власне Київське князівство охоплювало територію, що включала колишні землі полян, деревлян, дреговичів і уличів. Князівство належало до найбільш розвинених в економіч-

■ Київська Русь за часів роздробленості

■ Князівська усобиця. Мініатюра з літопису

■ Розорення Києва князем Андрієм Боголюбським. Мініатюра з літопису

ному відношенні земель Русі, у літописах згадуються 79 її міст. Головне місто — Київ, населення якого тоді складало близько 50 тис. жителів. Міста, як правило, були центрами ремесла і торгівлі. Через Київське князівство проходив Грецький, Соляний і Залозний торговельні шляхи. Основу господарства князівства складало орне землеробство.

Київ залишався релігійним центром Русі, куди прагнули потрапити прочани з усіх куточків держави.

Боротьба за Київ завжди набувала загальнодержавного масштабу. Лише за одне століття (1146—1246 рр.) київський престол 46 разів переходив від одного князя до іншого.

У 40-х рр. XII ст. розгорнулася жорстока боротьба за київський престол між родами Мономаховичів і Ольговичів, а потім між різними гілками Мономаховичів. У цій боротьбі князі брали собі за союзників половців, поляків, литовців та угорців. Усобиця переважно велася між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким.

У такій княжій колотнечі фактичними господарями Києва стали бояри. Вони виганяли або вбивали небажаних князів, запрошуючи на престол свого князя.

Так, зокрема, сталося з Володимиро-Суздальським князем Юрієм Долгоруким, який тричі захоплював Київ, але в 1157 р. був отруєний під час бенкету.

Водночас Київ страждав від міжкнязівської боротьби. В історію увійшов страшний погром, заподіяний місту в 1169 р. князем **Андрієм Боголюбським** (син Юрія Долгорукого), який намагався знищити Київ як столицю-суперницю, натомість піднявши роль свого князівства.

Літопис про погром Києва дружиною Андрія Боголюбського (1169 р.)

І грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без рахунку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... І всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невимовна, і сльози безперестанні.

- ?** 1. Із якою метою був здійснений такий погром міста? 2. Чому в церквах було забрано ікони, книги, ризи, давони, святині?

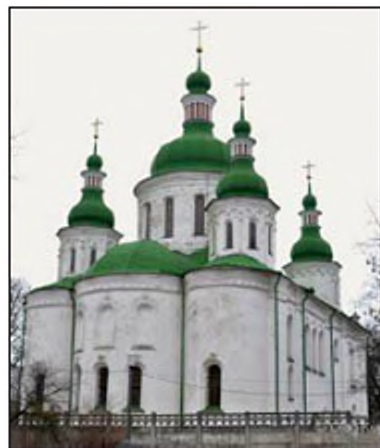
Проте місто незабаром відновилося. А повторна спроба Андрія розорити місто в 1174 р. виявилася невдалою.

Зрештою київські бояри погодилися на співправління двох князів із різних княжих родів. Ця система в останній чверті XII ст. забезпечила місту відносний спокій і розвиток. Такими співправителями стали Святослав Всеволодович (належав до роду Ольговичів) (1177—1194 рр.) і Рюрик Ростиславич (належав до роду смоленських Ростиславичів) (1180—1202 рр.). У цьому дуумвіраті першість мав Святослав. Саме він організував вдалі походи проти половців 1183, 1185, 1187 рр., які змусили тих відійти до пониззя Сіверського Дінця. Після смерті Святослава й Рюрика Київське князівство знову захопив вир міжусобної боротьби.

У 1223 р. відбулася битва русичів із монголами на річці Калка, у якій загинув князь Мстислав Романович. Після цього політична роль Києва занепадала.

3 Чернігово-Сіверське князівство.

Чернігівське князівство разом із Київським та Переяславським складали державне і територіальне ядро Русі, яке сформувалося у IX ст. Формування Чернігівського князівства завершилося в XI ст., коли Ярослав Мудрий, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмутаракань (сучасна Тамань), посадив там намісником свого сина Святослава. Чернігівське князівство належало до економічно розвинених. Проте в господарському розвитку князівство було неоднорідним. Найбільш розвиненими були землі навколо Чернігова. Більша частина князівства була вкрита лісами. Економічних зв'язків між окремими районами майже не існувало. Серед міст виділявся Чернігів — другий після Києва центр Русі. Загалом у князівстві налічувалося понад 40 міст. Чернігівська земля поді-

■ Кирилівська церква в Києві

■ Михайло Чернігівський перед ставкою Батия. Художник В. Смирнов

лялася на 16 уділів (найбільший — Новгород-Сіверське князівство).

У період свого розквіту в середині XII ст. князівство мало великий вплив на сусідні землі й навіть претендувало на роль об'єднувача земель Русі. Ольговичі були одним із найвпливовіших княжих родів. Певний час вони володіли і Києвом. Саме тоді в Києві було збудовано Кирилівську церкву, яка стала усипальнею чернігівських князів. Проте протягом XII — першої половини XIII ст. князівство не знало спокою. Часті зміни князів, облоги, пожежі стали звичними для Чернігова. Однак у супереч цьому саме в цей час місто швидко зростало і багатіло.

Найвідомішим чернігівським князем був Михайло Всеволодович (1224—1234 рр.). Він намагався захопити галицький і київський престол, вівши боротьбу з Данилом Романовичем, Володимиром Рюриковичем і Ярославом Всеволодовичем. У 1238 р. на короткий час Михайло Всеволодович став київським князем. Однак у 1239 р. під час монголо-татарської навали він втік до Угорщини. Тоді його володіння були захоплені та поділені між князями. У 1246 р. Михайло поїхав до Золотої Орди, сподіваючись отримати ярлик (право на княжіння) на Чернігівське князівство. Однак за відмову поклонитися язичницьким ідолам був страчений татарами. Згодом канонізований православною церквою.

4 «Слово о полку Ігоревім». Успішна антиполовецька боротьба київського, волинського, галицького, переяславського і смоленського князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем викликала заздрість новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, який увесь час ухилявся від спільних походів. Дізнавшись про чергову перемогу Святосла-

■ Бій Ігоря з половцями (1185 р.).
Мініатюра з літопису

■ Після побойща. Художник В. Васнецов

ва, він звернувся до своїх васалів із закликом здійснити самостійний похід: «Підемо в похід і собі славу здобудемо!» Проте похід 1185 р. мав сумні наслідки. Військо Ігоря загинуло в битві на берегах річки Каяли, а сам він потрапив у полон. Ця трагедія, як пише літописець, відкрила «ворота на Руську землю». Половці стали спустошувати землі Переяславщини, Чернігівщини, Київщини. Лише завдяки значним зусиллям удалося відбити ворога.

Зі «Слова о полку Ігоревім»

Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
«Се моє, а се теж моє. Брате!»
Стали вони діла дрібні

Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари,—
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.

(Переклад М. Рильського)

Саме цьому невдалому походу Ігоря Святославича і присвячений твір невідомого автора «Слово о полку Ігоревім». «Слово...» написано яскравою поетичною мовою. Незвично виразним і ліричним є «плач Ярославни», пропозований народною поезією. Улюбленим образом автора є сокіл. У творі автор різко засудив князівські чвари і закликав до єдності.

Історики висувують безліч гіпотез стосовно того, хто написав «Слово о полку Ігоревім». Деякі навіть стверджують, що це підробка. Відомо лише, що наприкінці XVIII ст. рукопис знайшов О. Мусін-Пушкін, а сам твір було надруковано 1800 р.

■ Ілюстрація до «Слова о полку Ігоревім». Художник І. Білібін

■ Пам'ятник Володимирі Глібовичу в Переяславі

5 Переяславське князівство. Переяславське князівство як один із трьох осередків формування Русі склалося ще з його розподілу між синами Ярослава Мудрого. На відміну від інших князівств, у XII — першій половині XIII ст. Переяславське князівство не мало політичної самостійності й було цілком залежним від Києва, а пізніше — від Суздаля і Чернігова. У ньому зазвичай правили князі, які мали посісти київський престол, або ті, хто отримував це князівство як компенсацію за відмову від претензій на Київ. Територія князівства була порівняно невеликою: на заході межа Переяславщини проходила по Дніпру; на півночі — по верхів'ях Удаю, Сули, Хоролу і Псла; на сході й півдні переяславські землі межували зі Степом. Тут розташовувалися опорні пункти оборони від кочівників: фортеці Воїнь, Лубни, Полтава. Єдиним великим містом князівства була його столиця Переяслав.

Попри небезпечне сусідство зі Степом, господарство князівства було розвиненим: на родючих землях збирали великі врожаї, паслися численні череди худоби. Проте згодом часті набіги кочівників зумовили занепад господарства. Князівство стало отримувати продовольчу допомогу від київських князів.

Найвизначнішим із переяславських князів був Володимир Глібович — онук Юрія Долгорукого, який правив у 1169—1187 рр. Його головною турботою була боротьба з половецькими ханами Кюбяком і Кончаком. Після невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря проти половців Переяславське князівство опинилося у вкрай важкому становищі. У 1186 р. половці обступили місто. Попри це Володимир зміг розгромити їх під стінами міста, а наступного року разом з іншими князями відігнав

половців далеко від Русі. Проте під час походу 1187 р. він захворів і невдовзі помер. Саме в оповіді про смерть Володимира Глібовича літописець вжив стосовно земель Південної Русі назву «Україна»: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Це найдавніша згадка назви «Україна» в писемних джерелах. Другу згадку про Україну той самий літописець подає під 1213 р., розповідаючи, що князь Данило (Галицький) «прийняв Верестій, і Угровеськ, і Верещин, і Стовп'є, Комов, і всю Україну».

6 Галицьке князівство. Ярослав Осмомисл. Галичина була розташована у східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях річок Дністер і Прут. У X ст. за правління Володимира Великого землі Галичини, заселені білими хорватами, частково тиверцями та уличами, увійшли до складу Київської Русі. Вони мали вдале розташування й були недосяжними для нападів кочівників зі Степу. Ці землі відрізнялися високою густотою населення та великим рівнем розвитку господарства, а їхні міста стояли на важливих торговельних шляхах із Заходу. Крім того, у Галичині були зосереджені значні родовища солі — важливого товару, яким забезпечувалася вся Київська Русь та сусідні держави.

Ще до входження до складу Русі в Галичині існували зародки державного життя, сформувалася власна владна верхівка, яка стала основою для майбутнього багатого й могутнього боярства.

Формування Галицького князівства розпочалося в другій половині XI ст. Після смерті Ярослава Мудрого в Галичині склалася власна династія, родоначальником якої став онук Ярослава — тму-тараканський князь Ростислав Володимирович. Його сини Рюрик, Володар і Василько в 1084 р., спираючись на підтримку місцевих бояр, самочинно проголосили себе князями в цих землях і заснували три удільні князівства. У Перемишльському князівстві (землі над Сяном і верхів'ям Дністра) сів старший брат Рюрик, у Теревовлянському (землі Поділля, Буковини і східної частини Українських Карпат) — Василько, а у Звенигородському, що розташовувалося на північ від Теревовлянського, правив Володар. Спроби великого київського князя вигнати їх звідти не мали успіху, і тоді на Любецькому з'їзді було визнано їхнє право на ці землі як на вотчину.

Після смерті братів у 1124 р. (Рюрик помер раніше — 1094 р.) між їхніми нащадками спалахнула міжусобна війна, перемогу в якій

Степ — степові простори, що прилягали до Русі з півдня та сходу. Ними постійно переміщувалися хвилі кочових народів, що рухалися в Європу і навпаки.

■ Ярослав Осмомисл

здобув Володимир Володаревич на прізвисько **Володимирко** (1124—1152 рр.). У 1141 р. він об'єднав галицькі землі в одне князівство із центром у Галичі. Як мудрий політик, Володимирко знайшов спільну мову з місцевими боярами, заручився підтримкою Юрія Долгорукого і зміг відстояти свою незалежність від Києва у війні 1149—1152 рр. Проте в останньому бою він загинув.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів правління сина Володимирка **Ярослава** (1152—1187 рр.). До Галицького князівства були приєднані землі аж до пониззя Дунаю, що відкривало нові торговельні шляхи по Дністру та Дунаю і сприяло розвитку міст.

Ярослав установив дружні відносини з Польщею та Угорщиною, а щоб запобігти їхнім можливим нападам, зблизився зі Священною Римською імперією. Галицькі воїни навіть брали участь в одному з хрестових походів. Ярослав вів боротьбу з половцями, будував укріплені міста на кордонах галицької землі. До середини 80-х рр. XII ст. Ярослав, якого прозвали Осмомислом (тобто багатодумним), став найвпливовішим князем на Русі.

Про Ярослава Осмомисла (зі «Слова о полку Ігоревім»)

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,

Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунаю рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.

(Переклад М. Рильського)

Найскладнішою проблемою для князя було постійне протистояння з боярством, яке не хотіло погодитися з втратою свого переважального впливу в суспільстві. У цьому питанні Ярослав так і не досяг бажаного успіху.

7 Волинське князівство. На північний схід від Галичини була розташована Волинь. Ці землі були густо заселеними й економічно розвинутими. Ще до входження їх до складу Русі тут існував могутній Дулібський союз племен.

- Князь Ізяслав Мстиславич пропонує мир і дружбу дядькові своєму В'ячеславу.
Художник К. Лебедев

- Роман Мстиславич приймає послів папи Інокентія III. Художник М. Неврєв

У складі Русі Волинська земля мала традиційні міцні зв'язки з Києвом. Із часів Ярославичів київські князі вважали її своєю вотчиною і не бажали віддавати в спадкове володіння будь-якій князівській лінії. Унаслідок цього до середини XII ст. Волинь не мала власної династії князів: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж волинський престол займали київські ставленики. Окрему князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич, який князував у Володимирі протягом 1136—1142, 1146—1154 рр.

За об'єднання і зміцнення Волинського князівства боролися його син Мстислав Ізяславич (1154—1170 рр.), а також його наступник Роман Мстиславич (1170—1205 рр.), якому довелося відіграти вирішальну роль у подальшій долі Волинського і Галицького князівств та всієї Південно-Західної Русі.

І Висновки. У другій половині XII — на початку XIII ст. відбувся остаточний розпад Русі на окремі князівства, які, у свою чергу, поділялися на уділи. На південноруських землях поставили Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства.

► Із часом Київ втратив роль політичного центру Русі, що призвело до його занепаду.

► У другій половині XII — на початку XIII ст. змінилися регіональні центри, у кожному утвердилася власна княжа династія, але

всі походили від Рюрика, тобто були родичами. Це була одна з особливостей роздробленості Русі порівняно з іншими європейськими країнами, що породжувала примарну ідею про майбутню єдність колишньої Київської Русі.

► Роздробленість засвідчувала новий закономірний етап розвитку земель Русі.

1141 р.	об'єднання галицьких земель у єдине князівство Володимиром Володаревичем.
1152—1187 рр.	зміцнення Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла.
1169 р.	розорення Києва Андрієм Боголюбським.
1170 р.	початок князювання Романа Мстиславича на Волині.
1185 р.	невдалий похід Ігоря Святославича проти половців, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім».
1187 р.	перша літописна згадка назви «Україна».

Запитання і завдання

1. Якими були причини роздробленості Русі? 2. Назвіть імена наймогутніших князів другої половини XII — першої половини XIII ст. 3. Яка подія відбулася 1169 р.? 4. Які події лягли в основу «Слова о полку Ігоревім»? Якою була головна думка твору? 5. Який княжий рід утвердився в Чернігівському князівстві? 6. Під яким роком в історичних джерелах уперше згадується назва «Україна»? 7. Як утворилося Галицьке князівство? 8. Чи призвела поява самостійних князівств до припинення існування Руської держави? Свою відповідь обґрунтуйте. 9. Чому в другій половині XII — на початку XIII ст. велася запекла боротьба між князями за Київ? 10. Охарактеризуйте політику галицьких князів Володимирка і Ярослава Осмомисла. 11. Поясніть, чому Волинське князівство утворилося на українських землях пізніше за інші князівства.

★ 12. З'ясуйте позитивні й негативні риси роздробленості Русі. 13. Визначте характерні особливості розвитку Київського, Чернігово-Сіверського і Переяславського князівств. Відповідь оформіть у вигляді таблиці.

Питання для порівняння	Київське князівство	Чернігово-Сіверське князівство	Переяславське князівство
Територія, розташування			
Господарський розвиток			
Особливості політичного життя			

★ 14. Як ви вважаєте, чи закономірним явищем була роздробленість Русі? Якими були її особливості порівняно з країнами Західної Європи?

§ 14—15. Культура Київської Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст.

 Опрацювавши ці параграфи, ви дізнаєтесь: як розвивалася культура Київської Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст.; які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва Русі збереглися до теперішнього часу; яку роль відіграла Київська Русь в історії середньовічної Європи.

- 1. Що таке політична роздробленість? 2. Які наймогутніші князівства постали на південних землях Київської Русі? 3. Назвіть найвидатніші архітектурні споруди часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. 4. Що таке літопис, ікона, мозаїка?

1 **Освіта. Розвиток наукових знань.** У другій половині XI — першій половині XIII ст. на Русі продовжували існувати і розвиватися державні й церковні школи, приватне навчання. Літописець стверджував, що «той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужами».

У державних школах навчалися діти найближчого оточення князя з метою виховання грамотних державних діячів. Церковні школи готували паламарів і священників.

Провідним освітнім центром Русі був Софійський собор, при якому продовжувала діяти школа, заснована Ярославом Мудрим. У 1068 р. дочка князя Всеволода Ярославича Янка відкрила при Андріївському монастирі школу для дівчат, у той час як у Західній Європі жінки взагалі не здобували освіти. За свідченням літописів, розвивалося і приватне навчання. Так, Феодосій Печерський здобув освіту в невеличкому містечку Курськ, навчаючись у «єдиного вчителя».

Існуючі історичні джерела засвідчують поширення освіти серед населення Русі. Підтвердженням цього є **берестянські грамоти**, знайдені переважно в північних містах Русі (у Новгороді — понад тисяча), графіті на стінах культових споруд (найбільш цінні — на стінах Софійського собору), написи на ремісничих виробах, предмети для письма.

Продовженню і поглибленню освіти сприяли бібліотеки, яких на Русі було багато (у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі тощо). За підрахунками вчених, книжковий фонд Русі складав

Берестянські грамоти — написи на шматках берести, корі берези, зроблені за допомогою спеціальних писал — загострених металевих паличок.

■ Переписувач

■ Берестяна грамота

щонайменше 130—140 тис. томів. Бібліотеки існували при соборах, монастирях, княжих палатах. Проте найперша і найбільш значна бібліотека розташовувалася в Софії Київській. Чимало було і приватних книгозбірень.

Для поширення книг у Києві, Новгороді, Галичі, Чернігові, Володимирі-Волинському, Переяславі, Ростові та інших містах діяли центри з переписування книг (скрипторії).

Повсюдна потреба в книгах сприяла виникненню на Русі своєрідної галузі ремесла. Крім книгописців і палітурників були редактори, перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри.

У давньоруських школах і бібліотеках виховалося багато видатних літописців і літераторів, богословів і філософів, публіцистів. Імена деяких дивом збереглися до наших днів. До них належать літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, митрополити Іларіон і Клим Смолятич, єпископ Кирило Туровський, Данило Заточник та ін.

Хоча в Київській Русі, як і в усій Європі, не існувало такої галузі діяльності людини, як наука, нагальні потреби життя вимагали розвитку достовірних і точних наукових знань. Як правило, вони передавалися усно з покоління в покоління як професійні секрети спеціалістами з певних ремісничих спеціальностей.

Знання бралися і з книг. Як правило, це були перекладні книги античних, візантійських, арабських, західноєвропейських авторів із різних галузей знань: історії, географії, філософії, біології, математики тощо. Поєднання реальних і вигаданих подій було особливістю тогочасних наукових знань.

У писемних джерелах збереглися відомості про діяльність лікарів, зокрема ченця Києво-Печерського монастиря Агапіта. У 1076 р. Святославу Ярославичу навіть була зроблена хірургічна операція з видалення пухлини на шиї. А онука Володимира Мономаха Євпраксія написала медичний трактат «Мазі».

2 Усна народна творчість. У народній творчості періоду другої половини XI — першої половини XIII ст. прослідковуються ті самі тенденції, що і в попередні роки. Продовжували розвиватися такі види усної народної творчості, як перекази і легенди, билини, різноманітні пісні, колядки й щедрівки, казки, прислів'я і приповідки. З усієї сукупності народної творчості, що збереглася до нашого часу, доволі складно виокремити зразки, які належать саме до цього періоду, оскільки на твори попереднього періоду нашаровуються більш пізні сюжети. Наприклад, на язичницькі за змістом колядки, щедрівки, казки накладаються християнські мотиви.

Серед народної творчості, притаманної саме цьому періоду, слід визначити **дружинний епос**, у якому оспівувалися перемоги вождя-князя та його дружини. Билини доповнюються новими сюжетами про боротьбу з половцями. Під Володимиром Красне Сонечко вже розуміється Володимир Мономах. Чимало казок присвячується боротьбі героїв зі злими силами — Котигорошка, Вернигори, Вирви-дуба, Кирила Кожум'яки тощо.

До цієї доби належать казки, де згадується Змій Горинич. Літописець неодноразово називає половецького хана Тугоркана «змівичем», а розповідаючи про перемогу 1103 р. над половцями, говорить, що Володимир Мономах «розтросив голови зміям». Таким чином, учені вважають Змія Горинича узагальненим образом половців.

3 Книжні пам'ятки. Літописання. Як вам уже відомо, книжна культура Київської Русі формувалася за візантійськими та болгарськими зразками. Розквіт власної літератури припадає на період другої половини XI — першої половини XIII ст.

До нашого часу збереглася лише невелика частина творчого доробку тієї доби: Остромирове Євангеліє, Ізборники 1073 і 1076 рр., Мстиславове Євангеліє, «Повість минулих літ» та вже згадані «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик» тощо.

■ Ілля Муромець та Соловей Розбійник. Художник І. Білібін

■ Князь Рус прилетів навесні. Художник В. Іванов

Найдавнішою книгою Київської Русі, що збереглася, є **Остромирове Євангеліє**, написане в 1056—1057 рр. у Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського посадника Остромира. Ця пам'ятка має виключно мистецьке значення завдяки своєму багатому оформленню.

Своєрідною енциклопедією різних знань цієї доби були **«Ізборники»** — збірники різних за тематикою творів переважно візантійських учених, які розтлумачують деякі складні для розуміння біблійні сюжети, а також повчають та дають настанови. В **«Ізборнику» 1076 р.** значне місце приділено правилам, якими людина має керуватися в житті. Уперше наголошується на існуванні конфлікту між бідними та багатими, який автори закликають розв'язувати на принципах християнської моралі, проповідуючи загальну любов та всепрощення. **«Ізборник» 1073 р.** має і велике мистецьке значення.

Перлиною давньоруської художньої літератури є **«Слово о полку Ігоревім»**. Головна думка твору — єдність князів у боротьбі із зовнішньою небезпекою Русі.

Змістовний історичний матеріал міститься в складеному на початку XIII ст. **«Києво-Печерському патерику»** — збірнику розповідей про життя святих. Зокрема, у ньому є цікава інформація про будівництво Успенської церкви Печерського монастиря, живописця Алімпія і взагалі життя Києва тієї доби.

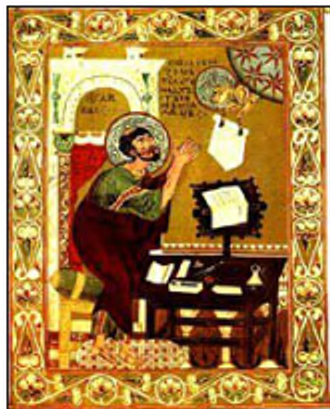
Найоригінальнішою формою давньоруської літератури були літописи. Традиції літописання склалися в Києві, але згодом поширилися на всі регіони Русі.

Літописи Київської Русі становлять одне з найпомітніших історико-літературних явищ Середньовіччя. На відміну від європейських хронік, вони створювалися рідною мовою, що робило їх популярними. Їх читали й переписували впродовж кількох століть, завдяки чому вони збереглися до нашого часу. Авторами літописів були ченці, священники, ігумени придворних монастирів, наближені князя і самі князі. Практично всі літописи у своїй основі мають спільний київський літописний звід, відомий під назвою «Повість минулих літ» (кінець XI — початок XII ст.). Ймовірною датою завершення написання «Повісті...» вважається 1113 р. Близько середини XII ст. спостерігається розгалуження літопису на ряд хронік, головним змістом яких стали місцеві події.

Своє головне завдання літописець визначив у назві: розповісти наступним поколінням, «звідки пішла Земля Руська, хто почав у Києві першим князувати і як виникла держава Русь».

Літописець сумлінно описав героїчну боротьбу наших предків із ворогами, їхню нелегку історію і важке життя. Літопис має й художню цінність як літературний твір, написаний досконалим стилем і сповнений патріотичного пафосу.

Везпосереднім продовженням «Повісті...» є Київський літописний звід кінця XII ст. Укладений ігуменом Мойсеем у Видубицькому монастирі, він становить сукупність літописів, написаних різними авторами і для різних князів. У Київському зводі знайшли відображення літописні традиції Чернігова, Володимира-Волинського і Галича.

■ Остромирове Євангеліє.
Мініатюра

■ «Ізборник» Святослава.
Сторінка із заставкою
та ініціалом (XI ст.)

■ Михайлівський Золотоверхий собор

■ Успенський собор

4 Архітектура. За часів Ярославичів і Володимира Мономаха в Київській Русі продовжує розвиватися архітектура. Як і раніше, архітектурний вигляд міст і сіл визначався насамперед дерев'яними будівлями, які були багато декоровані. Із дерева будували укріплення міст і зводили храми. У літописі йдеться про те, що на початку XII ст. у Києві існувало щонайменше 600 дерев'яних храмів. Проте головні храми будували із цегли та каменю.

Від другої половини XI ст. спостерігається справжнє піднесення монументального будівництва. Так, у другій половині XI — на початку XII ст. у Києві були споруджені собори Дмитрівського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Печерського та Кловського монастирів. Упроваджується новий тип монастирського храму: шестистовпна будівля з одним куполом.

Новий тип храму започаткував Успенський храм Печерського монастиря (1078 р.). Згодом за його зразком Володимир Мономах збудував храм у Ростові. У 1108 р. за типом Успенського був зведений Михайлівський Золотоверхий собор у Києві.

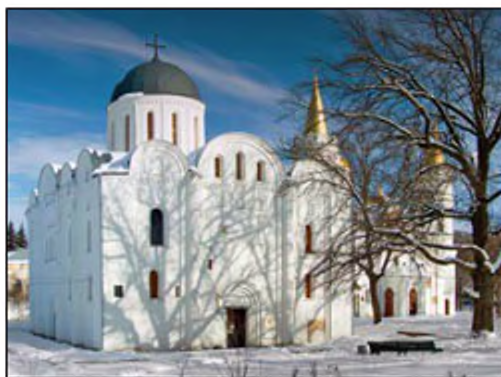

У результаті прийняття християнства Київська держава приєдналася до східноєвропейської християнської цивілізації. Церква стала відігравати провідну роль у розвитку культури й духовного життя Русі, осередками яких були монастирі. У них працювали тогочасні вчені, митці, письменники, діяли лікарні, іконописні майстерні та інші заклади. Значне місце посідала Києво-Печерська лавра (лаврами називали східнохристиянські монастирі), заснована 1051 р. поблизу князівської резиденції Берестове на околиці Києва.

■ Церква Богородиці Пирогощі

■ Борисоглібський храм у Чернігові

Починаючи з 30-х рр. XII ст. архітектура Русі набуває нових рис. Це було пов'язано з посиленням політичної ролі удільних князівств та розбудовою їхніх столиць. Значно збільшується кількість споруд, але зменшуються їхні розміри. Також спрощуються й архітектурні форми. Шестистовпні будівлі поволі витісняються чотиристовпними. Змінюється техніка кладки стін. Формуються київська, чернігівська, переяславська архітектурні школи, але їх об'єднує єдиний стилізований напрямок. Характерними пам'ятками цього періоду є храм Федорівського монастиря (1131 р.), церква Богородиці Пирогощі (1132 р.), Кирилівська (1146 р.) і Василівська (1183 р.) церкви в Києві, Юр'ївська (1144 р.) в Каневі, Борисоглібський (1128 р.) і Успенський (40-ві рр. XII ст.) храми в Чернігові.

У той самий час формується і власна галицька архітектурна школа, яка багато запозичує із західноєвропейської архітектури: колони, заглибини в стінах, вітражі тощо.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. зовнішні форми монументальних споруд знову ускладнюються, поширеними стають більш високі конструкції. Новий архітектурний стиль найяскравіше проявився у вигляді П'ятницької церкви в Чернігові.

5

Мистецтво. З архітектурою церков тісно пов'язаний монументальний живопис, представлений мозаїками і фресками.

Мозаїками були прикрашені храми Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенський собор Печерського монастиря. Мозаїка

■ Иконописець Аліпій.
Художник В. Васнецов

■ Устюжське Благовіщення.
20—30-ті рр. XII ст.

цих храмів за композиційною схемою нагадувала Софійський собор, але зруйнування храмів у XX ст. знищило ці витвори давнього мистецтва. Проте дещо вдалося врятувати. У Михайлівському храмі збереглися композиція «Євхаристія», зображення Дмитрія Солонського, Стефана і Фадея. Порівняно із Софійським собором мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору насичені більш яскравими кольорами, мають чіткіші лінії, більшу динаміку, а його персонажі наділені індивідуальними рисами.

Із початку XII ст. храми прикрашають переважно фресками, мозаїки вже не виконуються. Проте за своїм стилем виконання фрески нагадують мозаїки. Вони, як правило, прикрашали всі стіни храмів. У фресковому живописі теж прослідковуються зміни: зображення створюються тонкими лініями, постаті стають динамічнішими, фарби — яскравішими. Найбільш цікавими є фрески Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестові.

Визначним здобутком мистецтва Київської Русі є іконопис. Ікони були першими творами станкового живопису. Проте ікона — це не просто картина. Це предмет релігійного культу, перед яким віруюча людина молиться Ісусу Христу, Богородиці, святим. На іконах зображений, як правило, один образ.

Ікон часів Київської Русі збереглося дуже мало. Кожна з них є високодуховним витвором мистецтва всесвітнього значення.

Українські вчені довели, що всі ікони цього періоду написані в Києві. Стиль виконання київських ікон нагадує мозаїку та фрески. Усі вони мають великий розмір, що поєднує їх із монументальним мистецтвом (фресками, мозаїками).

Видатним живописцем Київської Русі був **Аліпій (Алімпій, Олімпій) Печерський** (бл. 1050—1114). Живопису він навчався у візантійських майстрів, які розписували храми Києва. Аліпій брав участь у розписі Успенського собору Києво-Печерської лаври. Згодом він став ченцем і прославився написанням ікон, деякі з яких вважаються чудодійними. За переказами, саме він виконував мозаїчні роботи для Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Похований у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

У Київській Русі розвивалася книжкова мініатюра. Вона була невід’ємною складовою мистецтва рукописної книги. Якщо говорити сучасною мовою, мініатюра — це ілюстрація до книги. Невеликі розміри цього художнього твору зумовлюють й особливо витончену манеру його виконання.

Композиція ікони «Благовіщення» (XII ст.) побудована на зіставленні двох фігур — архангела Гавриїла і Діви Марії. Марія, схиливши голову в бік Гавриїла, ніби уважно дослухається до його слів. Права рука архангела простягнута до Марії, а пильний погляд його великих очей прикутий до її обличчя. Цей взаємоспрямований рух зосереджує увагу на композиційному й водночас змістовому центрі ікони — руці архангела, тонкі пальці якого немовби застигли в благословляючому жесті. Бездоганні пропорції постатей окреслені легкими плавними лініями. Найбільш майстерно на іконі зображений архангел як образ неземної краси. Його золоте волосся підкреслює вишукану вродливість обличчя. Ретельно промальовані крила наче створюють орнамент навколо його тіла, що вбране у світлий одяг. Архангел зображений фарбами, які свідчать про його неземне походження: ми знаходимо відтінки жовтого, брунатного, червоного, зеленого кольорів. Діва Марія написана в синіх і пурпурових фарбах, які говорять про її земне походження. Їх об’єднує золоте тло, яке підкреслює божественний зміст зображеного.

Найдавніші мініатюри, що дійшли до нас із часів Русі, включені до Остромирового Євангелія. Тут на окремих аркушах вміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка і Луки. Художнику, який дотримувався всіх тогочасних канонів, вдалося створити яскраві психологічні образи, що свідчить про його неабияку майстерність. Усі лінії виконані золотом, а тло заповнене яскравими барвами. Це нагадує перегородчасту емаль ювелірів Русі. Мініатюри облямовують орнаменти, подібні до тих, які можна побачити в Софійському соборі Києва.

■ Пророк Самуїл. Фрагмент розпису XII ст. Фреска з Михайлівського Золотоверхого монастиря

■ Благовіщення. Мозаїка із собору Святої Софії (Київ)

Про високу майстерність книжкового письма та ілюстрування свідчить також «Ізборник» 1073 р., створений для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Книга відкривається цікавим розворотом, на лівому боці якого зображений князь Святослав із родиною — перший груповий портрет реальних людей у давньоруському мистецтві, на правому — Спас на престолі. На третьому аркуші зображено орнаментований триверхий храм, далі — чотири портретні мініатюри.

Особливу увагу привертають мініатюри Радзивіллівського літопису початку XV ст., який є копією Володимирського літописного зводу 1206 р. Книга містить 618 кольорових мініатюр, що ілюструють події часів Русі. Малюнки виконані в довільній манері, дають цінні відомості про архітектурні споруди Київської Русі, одяг, зброю, речі домашнього вжитку. У них відображені події, що відбувалися впродовж трьох століть: похід русичів на Царгород, будівництво Софійського собору, повстання киян у 1068 і 1147 рр., битви з кочівниками і князівські усобиці тощо.

У XIII ст. з'являється в'язь — особливе декоративне письмо, яке використовувалося в рукописах, на фресках, іконах, могильних плитах тощо.

Також було поширеним і різьблення по каменю. Ним прикрашали храми переважно ззовні. Збереглося декілька різьблених шиферних плит Спаського собору Чернігова, Михайлівського Золотоверхого собору і Печерського монастиря. На них вирізьблено орнаменти, зображення «святих воїнів», античні та

■ Золота
діадема

біблійні сюжети. Визначним досягненням давньоруських різьбярів є невеличкі кам'яні ікони. Найчастіше на них були зображені перші руські святі Борис і Гліб, а також Дмитрій Солунський, Богородиця, Спас, Святий Миколай тощо.

Високого рівня розвитку на Русі досягло прикладне мистецтво. Його особливістю було те, що на виробах співіснували елементи язичницької і християнської символіки. Прикладне мистецтво представлене ювелірними виробами, декоруванням предметів побуту, посуду, зброї, різьбленням по кістці.

В XI—XIII ст. досягли розквіту технології руських ювелірних майстрів перегордчастої емалі, зерні та черні.

Шедевром ювелірів є золота діадема, знайдена поблизу скарбу в селі Сахнів-ка на Черкащині в 1900 р. Діадема була частиною парадного вбрання княгині. Вона складалася з дев'яти золотих пластин. На центральній пластині білою, синьою, зеленою, червоною та жовтою емаллю зображено людину з короною на голові й двох грифонів. За легендою, це Александр Македонський, що піднімається на небо колісницею, запряженою грифонами.

Технологія зерні передбачала напаювання на виріб невеликих золотих кульок, що утворювали відповідний орнамент.

Кращими виробами, виготовленими в техніці черні у XII—XIII ст., є широкі пластинчасті браслети-наручі зі срібла. На їхніх стулках, поділених на кілька частин, зображалися фантастичні звірі й птахи, квіти, рослинні плетіння, сюжетні композиції з язичницькою символікою тощо. На кожній частині в рамці бачимо двох птахів-собак (Сімаргів), птаха, гусяра в головному уборі й довгий вишитий сорочці, жінку, що танцює, і чоловіка з мечем і щитом. Сюжетні зображення на браслетах-наручах нагадують сцени на багатах Софії Київської.

Поширеним видом художнього ремесла на Русі було різьблення по дереву та кістці. Різьбленням прикрашали дерев'яні оселі, речі домашнього вжитку, човни, сани тощо. Різьба була плоска, орнамент — геометричний, рідко — рослинно-геометричний.

Різьбленням по кістці давньоруські майстри здобули собі міжнародне визнання. Їхні вироби були відомі у всіх країнах Європи. Особливу популярність мали різьблені скриньки, образи, руків'я ножів, дзеркал, ложки, шахи та шапки.

6 **Київська Русь в історії Європи.** Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX—XIII ст. Її внесок до політичного, економічного, суспільного й культурного життя Середньовіччя був надзвичайно великим. Київська Русь поступово перейшла від воєнних сутичок із сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Влизького Сходу. Держава відіграла значну роль у міждержавних відносинах у Східній Європі тієї доби.

Київські князі укладали угоди з Візантією й Священною Римською імперією, Польщею й Угорщиною, Литвою та ятвягами, скріплюючи їх часом, династичними шлюбами, що було нормою міжнародних відносин Середньовіччя. Руські князі підтримували династичні зв'язки з Францією, Швецією, Англією, Німеччиною, Угорщиною, Норвегією, Візантією.

Великий міжнародний авторитет і військова міць держави поєднувалися з високим рівнем економічного розвитку. Високопродуктивними було землеробство і скотарство, ремесла і промисли. Важливе місце посідали міжнародні торговельні зв'язки Київської Русі. Через Русь проходив важливий торговельний шлях «із варягів у греки». Руські купці були відомі мало не в усьому тогочасному світі. Київ залишався центром міжнародної торгівлі. Іноземні купці торгували в руських містах.

На думку дослідників, за рівнем розвитку міст і торгівлі в X—XI ст. Київська Русь навіть випереджала країни Західної Європи. Доцільно звернути увагу на віротерпимість, яка панувала на Русі. Зокрема, у багатьох руських містах були колонії євреїв, німців, поляків, вірмен, варягів та інших народів.

i Руські люди створили багату духовну й матеріальну культуру. Своєрідна і неповторна, вона увібрала в себе кращі досягнення Заходу й Сходу й в той самий час відчутно впливала на культурний розвиток країн світу. Далеко за межами своєї батьківщини були відомі київські ювеліри, іконописці, зброярі. Виготовлені русь-

кими майстрами вироби вражали сучасників своєю витонченістю і красою.

І Висновки. Хоча із доби Київської Русі до нас дійшла лише незначна частка культурної спадщини, але навіть ті поодинокі зразки дозволяють зробити висновок про високий рівень розвитку культури того часу.

► Під впливом християнства на Русі з'явилися нові види мистецтва: зведення мурованих християнських храмів, монументальний живопис — фрески і мозаїки, станковий живопис у вигляді ікон, книжкова мініатюра.

► Література Київської Русі подарувала твори світового значення («Слово о полку Ігоревім» та ін.).

► В XI—XIII ст. досягли розквіту технології руських ювелірних майстрів — перегородчастої емалі, зерні та черпні.

1056—1057 рр.	створення Остромирового Євангелія.
1068 р.	дочка князя Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат.
1078 р.	будівництво Успенського собору Києво-Печерської лаври.
1108 р.	будівництво Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.
1113 р.	імовірна дата завершення написання «Повісті минулих літ».

7 Запитання і завдання

- Де на Русі можна було здобути освіту?
- Хто і коли заснував на Русі першу школу для дівчат?
- Назвіть основні книжкові пам'ятки Київської Русі другої половини XI — початку XIII ст.
- Яку назву має основний літописний звід Русі, що став основою для всіх наступних?
- Назвіть визначні пам'ятки архітектури Русі другої половини XI — початку XIII ст., які збереглися до нашого часу.
- У якій техніці працювали ювелірні майстри Русі?
- Про що свідчать знахідки берестяних грамот, побутових речей із написами?
- Яку пам'ятку архітектури можна вважати символом періоду другої половини XI — першої половини XIII ст. в історії Київської Русі?
- Опишіть одну з пам'яток культури Київської Русі другої половини XI — початку XIII ст.
- Складіть план відповіді за темою «Мистецтво Київської Русі другої половини XI — початку XIII ст.».
- Визначте основні риси культури Русі другої половини XI — початку XIII ст.
- Поміркуйте, чому за часів Київської Русі до лику святих було зараховано багато князів.

Практичне заняття «Літописи та твори давньоруської літератури. "Повчання дітям", "Слово о полку Ігоревім" як історичні джерела»

- ✓ Мета:** ознайомитися з основними літописними і літературними творами часів Київської Русі; визначити їхнє місце в реконструкції історії Київської Русі.

Хід роботи

1. Ознайомтеся з представленим матеріалом (§ 11, пункт 4; § 12—13, пункти 4, 6; § 14—15, пункт 3), а також додатково інформацією.
2. *Робота в групах.* Проаналізуйте джерела, що містяться в наведених параграфах, і дайте відповіді на запитання.
  - 1) Яке джерело дає узагальнюючу картину історії Київської Русі?
  - 2) Яке джерело поетично описує одну з подій часів роздробленості?
  - 3) Яке джерело можна вважати особистим спогадом, сприйняттям (мемуарами) видатної особи?
  - 4) Яка тема була провідною у всіх проаналізованих творах?
3. Розгляньте ілюстрації і визначте, які сюжети зі «Слова о полку Ігоревім» вони зображують.
4. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Узагальнення за розділом «Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.»

1. Поясніть значення понять і термінів: князівський з'їзд, вотчина, віче, політична роздробленість, феодална роздробленість, удільне князівство, міжусобні війни, династія, престолонаслідування, літопис, монументальний живопис.
2. З'ясуйте роль князівських з'їздів в історії Київської Русі за типовим планом.
3. Складіть історичний портрет князя Володимира Мономаха.
4. Чи спричинила поява самостійних князівств припинення існування Київської Русі? Свою думку обґрунтуйте.
5. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) Покажіть, із якими державами межувала Русь у другій половині XI — на початку XIII ст.
  - 2) Покажіть на карті князівства, що постали на території Русі на початку XIII ст.
  - 3) Визначте головні політичні та культурні центри Русі в період роздробленості.
  - 4) З'ясуйте, чи відбувалися територіальні зміни Русі в другій половині XI — на початку XIII ст.
  - 5) Покажіть князівства, що зазнавали спустошливих нападів половців.
  - 6) Покажіть місця, де відбувалися князівські з'їзди.
6. Чому в період роздробленості велася така гостра боротьба окремих князів за київський престол?
7. Якою є роль половців в історії Русі? Чи можна говорити лише про їхній негативний вплив?
8. Як можна оцінити період правління Ярославичів в історії Київської Русі?
9. Порівняйте Русь за часів Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Питання для порівняння визначте самостійно.
10. Порівняйте події, які відбулися після смерті Ярослава Мудрого в Київській Русі, із тими, що сталися у Франкській імперії після смерті Карла Великого. Назвіть причини занепаду цих держав. Визначте спільне і відмінне в їхньому розвитку.

8. Що із зазначеного було однією з причин роздробленості Київської Русі?

А зростання впливу на політику князів народного віча

Б розвиток і зростання втчннго землеволоння

В монгольська навала і встановлення золотоординського панування

Г запровадження християнства як державної релігії

9. У якому з уривків наведене одне з рішень Любецького з'їзду князів 1097 р.?

А «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде»

Б «Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить вотчину свою»

В «Хто вб'є князівську людину... а община вбивцю не шукає, то виру за нього 80 гривень платити тій общині»

Г «...хто хоче віри йняти волхва — хай за ним іде, а хто ж вірує в хреста — нехай іде до нього»

- 10.** Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«Прийшли іноплеменники на Руську землю. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на річку Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і були переможені».

Із ким зійшлися в битві руські князі?

А із хозарами

Б із печенігами

В із монголами

Г із половцями

- 11.** Установіть відповідність між подіями та іменами князів.

1 ініціював Любецький з'їзд князів

А Володимир Мономах

2 утворив Галицько-Волинську державу

Б Ярослав Осмомисл

В Роман Мстиславич

3 визнав зверхність Золотої Орли

Г Данило Романович

4 заснував Галицьку православну митрополію

Д Юрій І Львович

- 12.** Установіть послідовність подій.

А перша згадка назви «Україна» в писемних джерелах

Б утворення Галицького князівства

В Любецький з'їзд князів

Г розграбування Києва князем Андрієм Боголюбським

РОЗДІЛ IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА

§ 16. Утворення Галицько-Волинської держави

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як і чому Галицьке і Волинське князівства об'єдналися в єдину державу; якою є роль Романа Мстиславича в історії України; чому синам Романа Мстиславича довелося вести тривалу і запеклу боротьбу за батьківську спадщину.

- 1. Що таке політична роздробленість? 2. Коли постали Галицьке і Волинське князівства? Які відмінності були між ними?

1 **Об'єднання Волинського і Галицького князівств.** У середині XII ст. в Галицькому князівстві знову розгорілася боротьба між боярами і князем. Боярству, що збагатилося і зміцніло в попередні роки, здавалася обтяжливою сильна влада князя, тому вони намагалися в будь-який спосіб її ослабити. Ця боротьба призвела до послаблення галицької династії Ростиславичів. За її останнього представника Володимира (1187—1198 рр.), сина Ярослава Осмомисла, конфлікт із боярами набув ще більшого розмаху. Володимир посів престол завдяки боярам, що порушили свою присягу визнати князем Олега. Проте Володимир не виправдав їхніх очікувань. Він, як зазначає літопис, «думи не любив з мужами своїми», тобто не радився з ними у своїх справах.

Бояри організували проти нього повстання і змусили князя шукати порятунку в Угорщині. Однак угорський король ув'язнив Володимира і, захопивши Галич, посадив там княжити свого сина. Проте влада іноземців не влаштувала галичан, і вони підняли проти них повстання, запрошуючи на галицький трон то волинського князя Романа Мстиславича, то сина Івана Берладника Ростислава. Тим часом Володимир зміг утекти з полону до імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси, який допоміг відновити його владу в Галичі в обмін на 2000 гривень сріблом щороку. Подальше правління Володимира мало чим відрізнялося від попереднього, проте йому вже довелося налагодити відносини з боярами.

Зі смертю Володимира припинилася династія галицьких князів: його сини були в заручниках в угорського короля, до того ж їхня мати не належала до княжого роду.

Скориставшись смертю Володимира, у 1199 р. до Галича вступило військо волинського князя **Романа Мстиславича** (1170—1205), який був одним із претендентів на галицький престол.

Захопивши Галич, Роман приєднав нові володіння до своїх волинських. Так відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств у єдину Галицько-Волинську державу. Ця подія мала велику історичну вагу, оскільки новоутворене князівство стало претендувати на центр об'єднання земель Південно-Західної Русі, тобто українських земель.

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинського князівства сприяло вдале географічне положення. Воно розташовувалося на перехресті важливих торговельних шляхів і було важкодоступним для набігів кочівників.

Віддаленість від Києва послаблювала його залежність від центральної влади. До того ж, ставши єдиним князівством, Галичина і Волинь змогли об'єднати свої сили для боротьби з агресією сусідніх Польщі та Угорщини, а пізніше — монгольської навали і наступу хрестоносців.

На піднесення Галицько-Волинського князівства також впливала енергійна політика князів Романа Мстиславича і Данила Романовича (Галицького), а існування багатих родовищ солі, родючих земель, розвинутого ремесла сприяло розвитку торгівлі та економічному зростанню цих земель.

■ Роман Мстиславич

2 Галицько-Волинське князівство за Романа Мстиславича. Нове князівство завдяки діяльності Романа Мстиславича майже відразу набуло авторитету як серед руських князів, так і серед сусідніх держав. Роман Мстиславич був сміливою, твердою і рішучою людиною. Ще з юнацьких років він поринув у вир політичної боротьби. У 1168 р., ставши новгородським князем, Роман разом із батьком, волинським князем Мстиславом, зміг стримати зазіхання на свої землі володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Після смерті батька в 1173 р. Роман Мстиславич посів волинський престол і відстояв своє право на нього.

Захопивши Галич, Роман переніс туди свою резиденцію. Для утвердження своєї влади він жорстоко розправлявся з тими, хто був невдоволений його діями. Унаслідок цього було страчено багато бояр, а деякі були змушені рятуватися втечею. Виправдовуючи свої дії,

■ Галицько-волинський дружинник, XIII ст. Реконструкція І. Дзися

■ Розправа над боярами

Роман говорив: «Не почавивши бджіл, меду не наїшся». Після такої кривавої розправи решта боярства не наважилася виступити проти нього. Свідченням зміцнення його влади було те, що літописець називає Романа «самодержцем усієї Русі».

Романові Мстиславичу приписують розробку проекту «доброго порядку» на Русі. Він пропонував покласти край міжусобицям, які ослаблюють державу і роблять її легкою здобиччю для половців. Головною умовою «доброго порядку» було те, що в разі смерті великого князя його наступника мали обирати шість наймогутніших князів: галицький, суздальський, чернігівський, смоленський, полоцький і рязанський. Князі також мали взяти на себе зобов'язання не чинити напади один на одного, а в разі порушення цієї умови стати на бік скривдженого. Щоб запобігти дробленню земель-князівств на уділи, Роман пропонував передавати князівський престол старшому синові, а не ділити між усіма. Для обговорення цих питань пропонувалося скликати з'їзд князів. Проте всі князі під різними приводами відмовилися, а володимиро-суздальський князь Всеволод заявив, що не бажає порушувати давні звичаї.

Для зміцнення своєї держави Роман Мстиславич розширював її кордони, організовуючи походи на литовців, половців, поляків. Його послів і купців приймали в Константинополі, Німеччині, Польщі, Угорщині. У володіннях Романа Мстиславича шукав притулку візантійський імператор Олексій III Ангел, якого в 1204 р. хрестоносці вигнали із Константинополя. Важливим у політиці князя було приєднання до своїх володінь у 1202 р. Києва. Кияни охоче перейшли під його владу, відкривши перед князем браму міста.

Дізнавшись про те, що київський князь Рюрик спільно з чернігівським князем готують похід на Галич, Роман Мстиславич вирішив випередити їх. Швидко організувавши похід на Київ, він несподівано для противника опинився під стінами міста. На вічі кияни визнали його своїм князем. Роман залишив у Києві свого підлеглого князя Інгвара Ярославича. Коли ж Рюрик з Ольговичами вигнали його з міста, Роман узимку 1203—1204 рр. знову захопив Київ.

Після приєднання Києва під владою Романа Мстиславича опинилися Галицьке, Волинське, Київське і Переяславське князівства. За охопленням територій його володіння були більшими за розміри Священної Римської імперії. Здобувши Київ, Роман до свого титулу додав ще й «великий князь».

Активна зовнішня політика князя зумовила його втручання в боротьбу між прихильниками римських пап (гвельфів) та імператорів (гібелінів), у якій він став прибічником останніх. Прямуючи до Німеччини, він несподівано зіткнувся із загоном краківського князя. Бій відбувся в липні 1205 р. під Завихостом. Про цю подію французька хроніка повідомляє: «Король Русі на ім'я Роман, вийшовши за межі своїх кордонів і бажаючи пройти через Польщу до Саксонії... за волею Божою вбитий двома братами, князями польськими, Лешком і Конрадом, на річці Вісла».

Раптова смерть князя перешкодила здійсненню його планів. Без могутньої влади правителя об'єднані ним українські землі не могли перетворитися на єдине утворення зі стійкими економічними й політичними зв'язками, і після смерті Романа Мстиславича створене ним об'єднання земель розпалося. Деякі дослідники називають Галицько-Волинське князівство першою дійсно українською державою.

Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинського князівства. Після смерті Романа Мстиславича, як повідомляє літописець, «велика смута (чвари) постала в землі руській». За спадщину великого князя в боротьбу вступили руські князі з інших земель, Угорщина та Польща. Однак головною руйнівною силою єдиного князівства було галицьке боярство, яке прагнуло не допустити посилення княжої влади.

Скориставшись малолітством князів, галицькі бояри запросили на княжий престол онуків Ярослава Осмомисла, синів Ігоря Святославича, — Романа, Святослава і Ростислава.

Проте Ігоревичі вимагали реальної влади. У відповідь на це бояри почали чинити беззаконня й заколоти. У той час угорський

■ Церква Святого Пантелеймона — єдина частково збережена пам'ятка галицької архітектурної школи XII—XIII ст.

король разом із військом вирушив на Галич і з допомогою боярства захопив його. Ігоревичі були взяті в полон, а населення потонуло в насильстві. Славля угорських військ викликало обурення жителів і вони підняли повстання. У результаті на престол повернулися Ігоревичі, яким удалося втекти з полону.

Прийшовши до влади, Ігоревичі жорстоко розправилися з галицькими боярами. Як оповідає літопис, «Ігоревичі зібралися на раду в справі галицьких бояр і вирішили перебити їх — і при нагоді таки перебили... було вбито їх числом 500*, а інші розбіглися хто куди».

Однак це не допомогло Ігоревичам закріпитися при владі. Уцілілі бояри, серед яких найвпливовіший Володислав Кормильчич, звернулися до угорського короля з проханням відпустити з ними законного князя Данила і надати допомогу проти Ігоревичів. Заручившись підтримкою короля, велике військо рушило на Галич, який без бою прийняв нащадка Романа. Таким чином, у вересні 1211 р. Данило повернувся на батьківський престол, а декількома роками раніше його братові Васильку та матері Анні вдалося закріпитися на Волині (у містах Берестя і Бела).

Однак на Галицькій землі мир не настав. Бояри не бажали коритися молодому енергійному князю. Щоб довести свою могутність, вони за великі гроші купили з угорського полону Ігоревичів і прилюдно їх стратили. Це був єдиний випадок у середньовічній історії України, коли васали привселюдно страчували своїх сюзеренів.

Проте Данило та його матір усе одно не бажали коритися боярській сваволі. Через конфлікт із боярами Анна з дітьми знову змушені були рятуватися втечею. Провідник боярства Володислав Кормильчич у 1213 р. насмілювався проголосити себе князем. Уперше титулування князя отримувала людина, що не належала до династії Рюриковичів. Такий вчинок боярина викликав обурення серед руських князів. Цим фактом вирішили скористатися угорці та поляки. Їхні володарі домовилися про поділ Галицько-Волинського князівства. У місті Спіш вони уклали угоду, за якою передбачалося

* Насправді літописець дещо перебільшив кількість страчених.

одружити п'ятирічного сина угорського короля Коломана з трирічною донькою польського князя Соломією та проголосити Коломана «королем королівства Галицького». Ще однією умовою було укладення унії (союзу) галицької православної митрополії з католицькою церквою.

Угода в Спіші виявилася петривалою. Між завойовниками виникла суперечка, якою скористався Данило. Він разом зі своїм тестем Мстиславом Удатним, що був запрошений на галицький престол, звільнили Галич і всі землі, захоплені поляками. Так, у 1221 р. Мстислав Удатний, який походив з удільних київських князів, а до того князував у Новгороді, утвердився в Галичі, а Данило — на Волині. Однак згода між князями тривала недовго. Мстислав, що був недалекоглядним політиком, послухався намовлянь галицьких

- Галицько-Волинська держава в першій половині XIII ст.

бояр і заповів у 1228 р. Галицьке князівство синові угорського короля Коломану, що був одружений із його другою дочкою. Із цим не міг змиритися Данило, якому в результаті десятирічної боротьби з угорцями вдалося відновити свою владу в Галичині. Волинь він заповів молодшому братові Васильку, який у усіх важливих справах діяв спільно з Данилом.

У 1238 р. Данило Романович розгромив під Дорогочином тевтонських рицарів, що вторглися в його володіння. За літописом, Данило напередодні битви виголосив: «Не годиться держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)».

Наприкінці 1239 р. Данило захопив Київ, чим завершив відновлення володінь свого батька.

«Галицько-Волинський літопис» про заснування Данилом Романовичем міста Холм

...Місто же Холм було споруджено за Божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він місто Угровськ і поставив у ньому єпископа (Іоасафа). Однак [якось], коли він [Данило] їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується це місце?» І вони сказали: «Холм його ім'я є». І, уподобавши місце це, надумав він, що поставить на ньому невеликий город. Він дав обітницю Богові й святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому є, спорудив він інше місто, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква Святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив це князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, почав він закликати приходнів — німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар — сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і поповнили вони дворами навколо міста поля і села.

Звів також [Данило] церкву Святого Іоанна (Златоустого), красну і гожу... І вежа стояла посеред міста висока, щоб бити з неї довкола міста. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена як сир, сяяла вона на всі сторони...

- ?** 1. Як було засноване місто Холм? 2. Що сприяло піднесенню й розквіту міста? 3. Про які споруди міста йдеться в документі?

Відновленню єдності Галицько-Волинського князівства сприяли не лише політична мудрість та воєнний талант Данила і його брата, але й підтримка з боку волинських бояр, жителів міст Галичини і Волині, селян.

- **Перемога Данила Галицького над хрестоносцями під Дорогочином у 1238 р.** Художник С. Серветник

Таким чином, тільки після 40 років жорстокої боротьби сини Романа Данило і Василько змогли відродити єдність володінь свого батька. Столицею відновленого князівства Данило обрав новозбудоване місто Холм, щоб не залежати від галицького боярства. Для зміцнення своїх володінь він розгорнув широку містобудівну діяльність, зміцнював кордони фортецями. Саме в цей час зі Сходу насувалася небезпека — монгольська навала.

- ! **Висновки.** У 1199 р. відбулось об'єднання Галицького і Волинського князівств волинським князем Романом Мстиславичем. Загибель Романа Мстиславича перервала процес зміцнення держави. Проте його сини Данило і Василько стали гідними продовжувачами справи батька. Подолавши боярську опозицію і втручання іноземних держав, вони відновили батьківську спадщину.

1199 р.	похід Романа Мстиславича на Галич. Об'єднання Волинського і Галицького князівств у єдину державу.
1205 р.	загибель Романа Мстиславича.
1206—1238 рр.	боротьба нащадків Романа Мстиславича за відновлення Галицько-Волинської держави.
1213 р.	проголошення боярина Володислава Кормильича галицьким князем.
1214 р.	угода в Спіші між правителями Угорщини та Польщі про поділ Галицько-Волинського князівства між собою.
1238 р.	утвердження Данила в Галичі.
1239 р.	установлення зверхності Данила над Києвом. Завершення відновлення єдності Галицько-Волинського князівства.

Запитання і завдання

1. Як і коли виникло об'єднання Галицько-Волинське князівство? 2. Укажіть основні причини об'єднання Галицького і Волинського князівств. 3. Які землі вдалося приєднати до своїх володінь Романові Мстиславичу? 4. Чому в 1205 р. Галицько-Волинське князівство розпалося? 5. За яких обставин на престол Галицько-Волинського князівства повернулися Данило та Василько Романовичі? 6. Коли було відновлено Галицько-Волинське князівство? 7. Яку політику проводив Роман Мстиславич після утворення єдиного Галицько-Волинського князівства? 8. Чим була зумовлена запекла і тривала боротьба за відновлення спадщини Романа Мстиславича? 9. Чи можна вважати Галицько-Волинське князівство першою дійсно українською державою? 10. Чому сини Романа Мстиславича були змушені силою доводити своє право на батьківську спадщину?
- ✦ 11. Підготуйте розповідь за планом. 1) Об'єднання Галицького і Волинського князівств. 2) Правління Романа Мстиславича в 1199—1205 рр. 3) Боротьба дітей Романа за відновлення батьківської спадщини. 12. Визначте чинники, які сприяли перетворенню Галицько-Волинського князівства на могутню державу, і чинники, що послаблювали його. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
- ★ 13. Чому саме в Галицькому князівстві стало можливим єдине на Русі воєначальництво боярина?

§ 17. Монгольська навала. Утворення Золотої Орди

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: коли відбувся перший похід монгольського війська на Русь і в чому полягає сутність трагедії на річці Калка; що таке монгольська навала та якими були її наслідки; як утворилася Золота Орда; що таке баскак, ярлик, улус.

- 1. Які князівства існували на українських землях напередодні монгольської навали? 2. Яке з князівств було наймогутнішим? 3. Якими землями на 1239 р. володів Данило Романович?

Перший похід монголів на Русь. Трагедія на річці Калка. На початку XIII ст. в монгольських степах під владою Чингісхана постала могутня держава, яка протягом 1207—1222 рр. підкорила Південний Сибір, Північний Китай, Середню Азію та Закавказзя.

Наприкінці другого десятиліття XIII ст. монгольські хани почали готуватися до вторгнення в прикаспійські та причорноморські

■ Схема битви на річці Калка

■ Битва на річці Калка. Художник Д. Зябкін

стеги, у яких панували основні вороги монголів — половці. Для розвідування шляху через Кавказ було направлено 30-тисячне військо під керівництвом найдосвідченіших полководців Чингісхана Субедея і Джебе.

У 1222 р. монгольське військо несподівано для половців здолало Кавказькі гори й опинилося поблизу їхніх володінь. Половецькі хани, зібравши сили, дали монголам бій на березі річки Сіверський Донець, але зазнали поразки. Потім монголи рушили до Криму, де захопили венеціанську фортецю Судак.

Тим часом тестя галицького князя Мстислава Удатного половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів: «Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас назавтра порубають». Мстислав доклав багато зусиль, щоб об'єднати руських князів для протидії монголам. На з'їзді князів у Києві було вирішено дати монголам бій у половецьких степах.

У похід проти монголів виступили київський, галицький, волинський, чернігівський, смоленський, курський, трубчевський і путивльський князі. Лише володимиро-суздальський князь відмовився від походу. У середині квітня 1223 р. об'єднане військо руських князів і половців у кількості 50—60 тис. воїнів зібралося на острові Хортиця, що на Дніпрі. Монголи, дізнавшись про це, направили до руських князів послів із пропозицією відмовитися від походу, оскільки їх цікавили лише половці. Проте князі її відхиляли.

31 травня (за іншими джерелами — 16 червня) 1223 р. головні сили русько-половецького війська і монголів зустрілися на річці Кал-

■ Монгольська кіннота вступає в бій.
Сучасна реконструкція

■ Атака монгольських лучників. Сучасна реконструкція

ка (зараз — Кальчик, притока річки Кальміус, що впадає в Азовське море). Спочатку русько-половецьке військо примусило монголів відійти на лівий берег річки. У вирішальний момент битви між князями виникла незгода.

Мстислав Удатний не захотів ні з ким ділитися славою і вступив у бій без погодження з іншими князями. Так, його полки під проводом Данила Романовича (Галицького) і половці переправилися через Калку й атакували монголів, які під ударом важкоозброєних дружинників почали відступати. Однак половці не витримали монгольського контрудару й кинулися врозтіч.

Під час бою Данило був поранений у груди, але все-таки продовжував керувати своїми полками. Князь зміг організовано вивести військо з бою, уникнувши монголів, які переслідували їх три дні, і з незначними втратами повернутися додому.

Коли стало зрозуміло, що полки Мстислава Удатного й половці зазнали поразки, інші князі так і не рушили в бій, щоб спробувати переломити його на свою користь. Це дало монголам змогу розбити руські полки поодинці.

Найзавзятіше чинив опір монгольському війську великий київський князь Мстислав, який встиг збудувати укріплений табір. Монголи три дні намагалися захопити його, але їхні спроби були невдалими. Тоді вони вдалися до хитрощів, пообіцявши, що відпустять обложених і не проллють їхньої крові в обмін на викуп. Мстислав повірив цій обіцянці. Проте тільки-но руські князі склали зброю, монголи «людей посікли, а князів подавили, поклавши під дошки, а самі зверху сіли пирувати».

Під час битви на Калці руські дружини зазнали значних втрат: загинули шість князів, і лише кожен десятий воїн повернувся неушкодженим. Як повідомляє літопис, «руські князі зазнали такої поразки, якої ще не було ніколи».

Крім втрат княжих дружин, перша зустріч із монголами ніяк не позначилася на внутрішньому розвитку Русі. Монгольське військо, зруйнувавши декілька невеликих подніпровських міст, повернулося у свої степи. Русь надалі продовжувала залишатися роздробленою, а князі так само вели міжусобну боротьбу.

2 Монгольська навала на північно-східні князівства.

Після десятирічної перерви в 1235 р. монголи почали готуватися до завоювницького походу на Захід. Як свідчать іранські джерела, нащадки Чингісхана, «досягши загальної згоди, пішли війною на руських». Очолив Великий західний похід хан Батий (Бату). Монгольська армія була добре навченою й дисциплінованою. Її основу складала важка кіннота. До армії також увійшли загони підкорених племен (одним із них були татари — саме тому руські літописці називали це військо монголо-татарським). Монгольське військо мало й велику кількість різних металевих і стінобитних машин, якими опікувалися китайські інженери.

Після розгрому Волзької Булгарії перший удар монголів на початку зими 1237 р. припав на Рязанське князівство. Батий, відправивши послів до рязанських князів Юрія та Олега, вимагав, щоб йому дали «десятину» — десятку частину людей, майна і зброї. Князі відмовилися. Не маючи підтримки, рязанські правителі почали діяти самостійно. Княжа дружина у відчайдушному бою зустріла ворога на кордоні князівства, але була здолана. Після цього монголи взяли в облогу Рязань, жителі якої чинили опір шість днів.

■ Субедей

■ Батий

Монгольське військо, увірвавшись до міста Рязань, вчинило жорстоку різанину, нищачи все на своєму шляху. Унаслідок цього князі та їхні родини загинули, місто було знищено вщент. Проте рязанці не припинили опору. Загин воєводи Євпатія Коловрата ще довго завдавав відчутних ударів монголам, здійснюючи стрімкі набіги.

■ Облога міста Володимира.
Мініатюра з літопису

■ Облога міста Козельськ
у 1238 р. Мініатюра XVI ст.

Далі настала черга Володимиро-Суздальського князівства, що на той час мало найсильніше військо серед руських князівств. Проте й воно не змогло вистояти перед монгольською навалою. П'ятнадцять міст князівства були захоплені й спалені, а значну частину їхніх жителів убито або взято в полон. Князь Юрій Всеволодович так і не зміг стати на заваді монгольського просування. Військо, яке зібрав князь, було зненацька захоплено монголами в таборі на річці Ситі і знищено разом із великим князем.

Після цього монголи повернули на південь у степи. Наприкінці березня 1238 р. головні сили монголів підійшли до невеличкого чернігівського міста Козельськ. Протягом семи тижнів Батий намагався зламати опір його жителів. Лише після того як монголи застосували облогові машини, їм вдалося потрапити до Козельська. Останні захисники міста здійснили відчайдушно сміливий крок. Уночі вони вийшли з палаючого міста і, знищивши чотири тисячі монголів та облогові машини, усі полягли. За відчайдушний опір монголи назвали Козельськ «злим містом», а все його населення вбили.

У 1238 р. Батий завдав поразки й половецькому ханові Котяну, після чого той зі своєю ордою подався до Угорщини.

3 Падіння Переяславського та Чернігівського князівств. Узимку 1239 р. монголи продовжили свій похід руськими князівствами. Цього разу він був спрямований проти Переяславського і Чернігівського князівств. Здолавши оборонну лінію проти козівників на кордоні Переяславського князівства, монголи підійшли до стольного міста. Переяслав мав сильні укріплення. Крім того, оборону міста зміцнювали водяні перешко-

ди, що його оточували, — річки Трубіж і Альта та рів між ними. Очолив оборону міста єпископ Симеон. Незважаючи на відчайдушний опір, 3 березня 1239 р. місто впало. Як свідчить літопис, ворог узяв місто «списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив... І єпископа, преподобного Симеона, вони вбили».

Восени 1239 р. монголи підступили до Чернігова. Чернігівський князь Мстислав Глібович дав бій монголам під стінами міста. У запеклій битві «переможений був Мстислав, і безліч із воїнів його побито було». Князь із рештою дружини був змушений рятуватися втечею. 18 жовтня вороги увірвалися до міста, пограбували і спалили його. Далі монголи зруйнували Глухів, Путивль, Вир, Рильськ та інші міста.

Наприкінці року монгольське військо підійшло й до Києва, але не наважилося на його штурм і відійшло в степи.

Того самого року монголи здійснили вдалий похід у Крим, підкоривши його східну частину, обклали даниною велике місто Судак.

■ Чернігівці на стінах міста

4 Оборона Києва. Монгольська навала на Галицько-Волинську державу. У 1240 р. Батисева навала докотилася до Галицько-Волинського князівства, яке щойно об'єдналося під владою Данила Романовича (Галицького). Тоді до володінь Данила було приєднано Київ.

Кияни спішно готувалися до облоги, відновлюючи мурі й вали міста. На пропозицію монголів здатися хоробрі жителі відповіли відмовою. Тоді наприкінці літа 1240 р. величезне монгольське військо з півдня вдерлося в межі Київського князівства. Першими взяли на себе удар залоги міст-фортець уздовж річки Рось і міста Вітичів, Василів, Білгород та ін. Однак після запеклого опору всі вони були вщент зруйновані.

5 вересня 1240 р. Батий підійшов до стін Києва і взяв його в облогу. Дізнавшись про найслабше місце в обороні Києва, яке перебувало в районі Лядських воріт, монголи зосередили там основну масу стінобитних машин, що «безперестанно били день і ніч». Зрештою 19 листопада в мурах міста з'явилися проломи. Монголи пішли на штурм. У перший день вони оволоділи стінами й валом міста Ярослава, але далі просунутися не змогли. Скориставшись пе-

■ Штурм Києва

первою, кияни створили нову лінію оборони вздовж укріплень міста Володимир. Однак 6 грудня монголам усе ж таки вдалося підійти до останнього рубежу оборони міста біля Десятинної церкви. Попри відчайдушний опір захисників, Батисеве військо, знову застосувавши облогові машини, завалило кам'яні стіни.

Італійський мандрівник Плано де Карліні про відвідання Києва в 1246 р.

Коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили незліченні голови і кістки мертвих людей, які лежали на полі, бо місто це було досить великим і дуже багатолюдним; а тепер воно зведено майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві. (До навали місто мало 9 тис. дворів, і мешкало в ньому 50 тис. осіб.)

- ❓ 1) Через скільки років після монгольської навали посланець папи римського відвідав Київ? 2) Яку картину спустошень він побачив? 3) Якими були наслідки навали для Києва?

Здобуття Києва відкрило Батію шлях на Захід. Подолавши опір на лінії укріплень уздовж річок Верхній Тетерів, Горинь, Случ, на початку 1241 р. військо вдерлося на Волинь. Несподівано для себе монголи зіткнулися із сильним опором міст-замків Данилів і Кременець. Тоді Батий вирішив змінити тактику. Він поділив свою армію на кілька сильних загонів, які розійшлися землями Галичини й Волині, нищачи все на своєму шляху. Основними силами Батий узяв в облогу Володимир-Волинський, потім — Звенигород, Галич, Райки, Ізяслав тощо. Лише Холм та гірські фортеці змогли відбити напади ворогів.

■ Руїни Десятинної церкви

■ Баскаки. Художник С. Іванов

Русь і народи Центральної Європи своїм героїчним опором урятували Західну Європу від монгольського ярма.

5 **Наслідки монгольської навали.** Навала Батия не була звичайним грабіжницьким набігом кочівників, яких раніше зазнавала Київська Русь. Правляча монгольська верхівка прагнула не лише збагатитися за рахунок пограбування, а поставити під свою залежність князівства, приєднати їх до своєї імперії, якою управляли нащадки Чингісхана, та отримувати з них постійний дохід.

Наслідки навали були катастрофічними для руських князівств. Із 74 міст колишньої Київської Русі було розорено 49, із них 14 уже не відродилися, а 15 із часом перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного нового міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через 100 років. Запав ряд ремісничих спеціальностей, було втрачено секрети виробництва ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Деякі райони знелюдніли, скоротилися посівні площі, занепада торгівля. Монгольська навала також призвела до значних демографічних втрат, було знищено багато представників руської еліти.

До особливостей золотоординського панування можна віднести те, що руські землі не були безпосередньо включені до складу Золотої Орди (за деяким винятком). Також на території Русі не існувало постійно діючого адміністративного апарату завойовників. Крім того, монголи толерантно ставилися до християнства і православного духовенства.

6 **Утворення Золотої Орди. Монгольське панування на українських землях.** Після Батисевої навали українські землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Переяславщини потрапили під владу Золотої Орди. Початки цієї держави сягають 1242—1243 рр., коли, повернувшись із походу, Батий облаштувався в прикаспійських і причорноморських степах, де неподалік дельти річки Волга заснував столицю — місто Сарай (у перекладі — Палац). Спочатку Золота Орда була складовою частиною Монгольської імперії, що постала в результаті монгольських завоювань, і називалась **улусом** (вотчиною). Столицею імперії було місто Каракорум (на території сучасної Монголії), де перебував великий хан. У 60-ті рр. XIII ст. Золота Орда звільнилася від влади каракорумських ханів.

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, який проводив облік населення й збирав данину.

На підкорених землях монголи вимагали, щоб народи «давали їм десяту частину від усього — як від людей, так і від майна». Крім того, монголи збирали плужне (податок із плуга), мито, подвірне (податок із двору), корм (перевезення й утримання ханських послів). Для визначення розмірів надходжень від податків і поборів на підкорених землях монголи здійснювали переписи населення і майна. Перший такий перепис відбувся в Південній Русі на межі 1245—1246 рр. Крім того, починаючи з 50-х рр. XIII ст. на українських землях монголи запровадили баскакську систему. Вона передбачала призначення баскаків (намісників) на певні території. Баскаки з воєнним загоном, об'їжджаючи свої володіння, збирали данину і здійснювали нагляд над своїми територіями. Для зміцнення влади баскаків створювалися спеціальні укріплені пункти. На землях, де монголи зберегли княжу владу, сам князь повинен був збирати данину і відправляти її в Орду. Також князь мав отримувати ярлик — дозвіл на княжіння у своїх володіннях.

Золотоординське ярмо — традиційна назва системи експлуатації східнослов'янських земель у XIII—XV ст. монгольськими завойовниками, встановлене в результаті навали Батия.

і Таким чином, монголи фактично знищили Київське, Переяславське і Чернігово-Сіверське князівства. У межах цих земель постали монгольські округи — **тьми**. Землі на південь від Києва стали називати Татарською землею, а згодом і Поділлям. На цих землях жило як монгольське населення, так і підкорене.

Незважаючи на страшні наслідки, монгольська навала не зупинила розвитку розорених земель. Поступово населення відродило міста і господарство. Після розгрому монгольських військ на **Синіх Водах** у 1363 р. українські землі були звільнені від їхнього панування.

- !** **Висновки.** У 1237—1241 рр. руські князівства зазнали спустошливої навали монголо-татар. Руські князівства, що діяли нарізно, були приречені на загибель.
- Оселившись у степах, монголи заснували державу Золота Орда, що стала складовою могутньої монгольської імперії.
  - Руські князівства на тривалий час потрапили під монгольське панування.
  - Монгольська навала стала поворотним пунктом в історії руських князівств. Монгольське панування затримало і змінило їхній подальший розвиток.

31 травня 1223 р.	битва на річці Калка.
1237—1241 рр.	монгольська навала на Русь.
1239 р.	спустошення монголами Переяславської та Чернігівської земель.
Кінець листопада — початок грудня 1240 р.	оборона Києва.
1240—1241 рр.	спустошення монголо-татарами Київського і Галицько-Волинського князівств.

? **Запитання і завдання**

1. Коли вперше монголи з'явилися на Русі? 2. Якими були результати битви на річці Калка? 3. Які князівства першими зазнали Батисевої навали? 4. Коли монголи знищили Переяслав і Чернігів? 5. Розкажіть про оборону і падіння Києва. 6. Що змінили монголи в тактиці, рухаючись землями Галичини і Волині? 7. У якому році постала Золота Орда? 8. Чому руські князівства зазнали поразки від монголів? 9. Якими були наслідки монгольської навали? 10. Як проявлялося панування монголо-татар на землях Південно-Західної Русі? 11. Розгляньте картину художника Д. Зябікіна на с. 133 підручника. Які події битви на річці Калка вона ілюструє? Що призвело до трагічного завершення битви?
- ✦ 12. Доведіть, що боротьба жителів Київського і Галицько-Волинського князівств мала героїчний характер.
- ★ 13. Чому кияни та жителі інших міст Русі до останнього захищали від Батисевої навали свої міста, розуміючи, що вони приречені? Аргументуйте свою відповідь.

§ 18. Галицько-Волинське князівство за князя Данила Галицького та його наступників

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: коли і за яких обставин було відновлено Галицько-Волинське князівство, що було зруйновано монгольською навалою; як склалися відносини між Галицько-Волинським князівством і Золотою Ордою; яку внутрішню і зовнішню політику проводив Данило Галицький; що зумовило поступовий занепад Галицько-Волинського князівства і припинення династії Романовичів.

- 1. Коли і ким було утворене Галицько-Волинське князівство? 2. У якому році Данило Романович відновив батьківську спадщину? 3. Які наслідки мала навала Батия для Галицько-Волинського князівства?

Відновлення Галицько-Волинського князівства. Монгольська навала хоча й завдала значної шкоди Галичині та Волині, усе ж не мала таких катастрофічних наслідків, як для Переяславщини, Київщини та Чернігівщини. Ці землі навіть не потрапили в безпосередню залежність від Орди. Міста і господарство земель швидко відновилися, проте єдність Галицько-Волинського князівства, що ледь відродилася напередодні навали, знову була порушена. Данилові Романовичу після повернення знову довелося долати опір свавільних бояр і відстоювати своє право на князівство в боротьбі із сином чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростиславом.

У такому скрутному становищі Данило проявив свої кращі якості державного діяча і політика. Спочатку він приборкав бояр, які підтримували Ростислава. Потім пішов і проти самого претендента на його престол, який спирався на воєнну силу Угорщини та Польщі. Вирішальна битва між противниками відбулася 17 серпня 1245 р. під Ярославом, де Данило разом зі своїм братом Васильком здобув блискучу перемогу.

Битва під Ярославом була однією з найбільших битв на Русі в XIII ст. У ході цієї битви Данило проявив неабиякий талант полководця. Він розмістив війська так, що навмисно послабив центр своїх позицій. Це дало змогу під час бою заманити угорське військо і дружину Ростислава під фланговий удар своєї добірної кінноти. Під час бою Данило перебував у самому центрі подій і особисто захопив хоругву командувача угорськими військами Фільнія і порвав її, засвідчивши повну й остаточну перемогу. Були схоплені Фільній та командувач польськими військами Флоріан, а також багато ворожих Данилу бояр. Лише Ростиславові вдалося втекти. Спочатку він переховувався в Польщі, а потім назавжди оселився в Угорщині.

■ Турнір між воєводою Воршем та князем Ростиславом під обложеним містом Ярославом

■ Битва під Ярославом. Гравюра

Перемога під Ярославом поклала край тривалій боротьбі за відновлення єдності Галицько-Волинської держави.

2 **Боротьба Данила Галицького проти монгольського панування.** Зміцнивши свою владу, Данило починає об'єднувати сили руських князівств у боротьбі з монгольським пануванням.

i

Поштовхом до організації боротьби стала вимога Батия після битви під Ярославом віддати йому Галич. Як пише галицький літописець, Данило «зажурився, що не встиг зміцнити свою землю фортецями, і подумав з братом своїм, і поїхав до Батия, говорячи: «Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия сам!»» Перед тим як поїхати до Орди, Данило залишив Василька правителем Волині, щоб у такий спосіб зберегти самостійність хоча б Волинської землі. Усупереч Даниловим сподіванням хан зустрів його досить прихильно. Батий поважав мужніх і сповнених гідності людей. Хоча Данилові довелося визнати зверхність монгольського хана, вона виявилася досить стриманою. Князь лише мав надавати ханові допоміжні загони в його походах. Проте навіть така залежність обтяжувала Данила. Як зазначає літописець, «О, лихіше лиха честь татарська!»

Ціною особистого приниження Данило зберіг цілісність своєї держави, не впустив татарських баскаків до рідної землі, здобувши перепочинок для підготовки до збройної боротьби з Ордою. Натомість чернігівський князь Михайло, який теж прибув в Орду, через небажання поклонитися язичницьким ідолам був страчений.

Головними союзниками в боротьбі з Ордою Данило вважав руських князів, яких обтяжувала влада монголів. Ним став великий князь

володимиро-суздальський Андрій Ярославич, молодший брат Олександра Невського. Андрій, який вів незалежну політику від Орди, скріпив союз із Данилом, одружившись із його донькою.

Однак цей союз не врятував Русь від монголо-татарського панування. В Орді пильно стежили за подіями в руських князівствах. Щоб випередити несприятливий для себе розвиток подій, монголи завдали несподіваного удару по Володимиро-Суздальському князівству. Андрій Ярославич був змушений рятуватися втечею до Швеції.

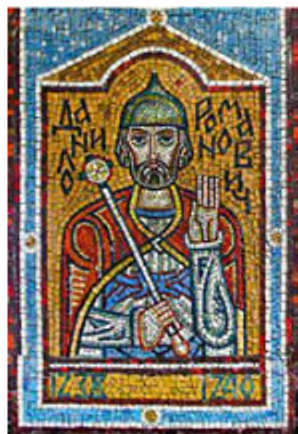
Незважаючи на втрату союзника, Данило не полишив своїх намірів звільнитися від влади Орди. Він продовжував зміцнювати свою владу і могутність власної держави. Значну увагу Данило приділяв побудові укріплених міст, які, за літописом, були опорою «проти безбожних татар».

Готуючись до зіткнення з монголами, Данило реорганізував військо. Княжа важкоозброєна кінна дружина була переозброєна на зразок західноєвропейських рицарів. Також була створена легка кіннота, озброєна луками і шаблями на зразок монголів. Таким чином, князь запозичив усе краще у воєнному мистецтві Заходу та Сходу.

Напередодні відкритого зіткнення Данило все ж таки вирішив знайти підтримку хоч у якихось союзників. Після тривалих переговорів було досягнуто згоди з Папою Римським Інокентієм IV. У 1253 р. він закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії до хрестового походу проти монголів і направив Данилові королівську корону, сподіваючись підпорядкувати собі православну митрополію Галицько-Волинської держави. Цього ж року Данило Галицький без особливих урочистостей коронувався в Дорогочині.

Хоча Данило майже не покладався на допомогу Папи Римського, ці події прискорили його виступ проти Орди.

Приводом до цього стало прагнення князя підкорити своїй владі Волохівські землі (область

■ Князь Данило Галицький.
Мозаїка

■ Корона Данила
Галицького

■ Татари-монголи під стінами Володимира.
Художник В. Максимов

■ Пам'ятник Данилу Галицькому (Львів)

у верхів'ях Південного Бугу, Тетерева, Случа), що увійшли до складу Орди після навали. У 1254—1255 рр. війська Данила Галицького вторглися до Болохівської землі й захопили її. Також була зроблена спроба підкорити своїй владі Київ.

Тим часом в Орді відбулася зміна влади. Після смерті Батия новим ханом став Берке, який у відповідь на дії Данила вислав проти нього намісника Куремсу. Однак його війська не змогли здолати опір міст Володимира і Луцька. Куремса був змушений відступити в Степ. Це був перший успіх руських князів у боротьбі з монголами.

Улітку 1258 р. хан Берке спрямував до Галицько-Волинської держави величезне військо на чолі з досвідченим полководцем Бурундаєм, який вирішив діяти шляхом залякування. Він запросив Данила і Василька на знак підтвердження своїх зобов'язань перед Ордою взяти участь у спільному поході проти Литви. Брати, не маючи реальної можливості вчинити опір, погодилися.

Похід на Литву був проведений монголами з особливою жорстокістю і справив гнітюче враження на населення Русі, Литви та Польщі. Після демонстрації сили Бурундай заявив: «Якщо Ви мої мирники (союзники), розкидайте городи свої всі». Протистояти новій навалі було неможливо, і на знак покори довелося розібрати укріплення Данилова, Стіжка, Львова, Кам'янця, Луцька, а укріплення Володимира були спалені. Лише залога Холма відмовилася коритися вимогам татар і відбила всі їхні спроби захопити місто. Розлючений Бурундай спрямував свій гнів на Польщу, де вчинив жахливе розорення.

■ Данило
Галицький
приймає по-
слів. Художник
П. Андрусів

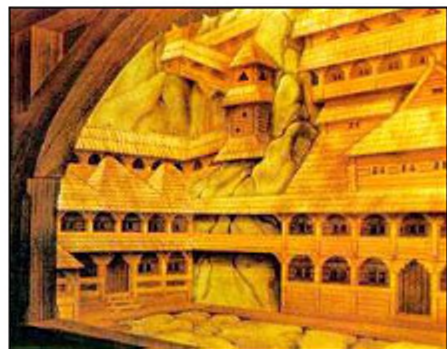

Бурундаєві дії завдали непоправного удару Галицько-Волинській державі й зруйнували всі плани Данила, якому довелося починати все спочатку. Однак роки і рани, отримані в боях, давалися взнаки: князь часто хворів і вже не міг так дієво, як раніше, втілювати в життя свої плани. У 1264 р. він помер. В історію Данило увійшов під прізвиськом Галицький, оскільки вся його діяльність здебільшого була пов'язана з Галичиною.

Данило Галицький був одним із найвідоміших князів, що відзначилися своїми здібностями в політиці, війсьній справі, управлінні державою. В умовах ворожого оточення, не маючи достатньої опори, він зміг приборкати боярську опозицію, відновити єдність і відстояти незалежність держави, що дісталася йому в спадок, а також протистояти такому могутньому ворогу, як монголо-татари. Літописець дав влучну характеристику діяльності Данила: «[Був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив... і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком».

3 Лев Данилович і Володимир Василькович. Оскільки Данило управляв державою разом із братом, то після його смерті правителем Галицько-Волинської держави став **Василько** (1264—1270 рр.). Проте володіння, що перебували під безпосереднім правлінням Данила, були розділені між трьома його синами — **Левом**, **Мстиславом** та **Шварном**. Лев Данилович отримав Галич і Перемишль, Мстислав — Теробовлянщину, Шварно — Белз, Холм, Дорогочин, Чорну Русь та Червенські міста. Після смерті Василька Волинь успадкував його син **Володимир Василькович**. Проте обидві гілки Романовичів вели спільну зовнішню політику, особливо щодо Литви, Польщі та Золотої Орди.

■ Наскельна фортеця Тустань у Карпатах. Реконструкція М. Рожка і сучасний вигляд

Серед усіх Романовичів найбільш енергійним і рішучим правителем вважається князь **Лев** (1264—1308). Він був одним із найпомітніших політиків тогочасної Східної Європи. Однак князь не завжди діяв виважено, послідовно і в інтересах держави, через що дістав прізвисько Шалений.

Більшу частину свого тривалого правління Лев Данилович провів у майже безперервних війнах із сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою, ятвягами.

У 1279 р. Лев втрутився в боротьбу за володіння Краківською землею (Малопольщею), де після смерті князя не залишилося наступника. Однак, не маючи підтримки серед місцевої знаті, Лев зазнав поразки. Єдиним більш-менш значним успіхом князя було відвоювання в Угорщині частини Закарпаття з центром у Мукачевому.

За роки безладного князювання Лева його володіння занепали. У літописах немає жодної згадки про його діяльність із господарської розбудови своїх земель.

Повною протилежністю Лева був волинський князь **Володимир Василькович** (1269—1289 рр.). Своє невеличке князівство він зробив процвітаючим. Розвивалися міста, торгівля і ремесла. За сприяння князя велось будівництво церков, монастирів, поширювалося літописання. І не випадково, що від початку XIV ст. центр Галицько-Волинської Русі перемістився до Володимира-Волинського.

У тогочасному світі Володимира шанували як мудрого і справедливого правителя. У зовнішній політиці він віддавав перевагу

дипломатії, але не уникав і війн, якщо інакше налагодити справу було неможливо.

Під 1279 р. у літописі вміщена така розповідь: «При- слали ятвяги своїх послів до Володимира, таке кажу- чи: "Пане наш князю Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, сподіваючись на Бога і на твоє здоров'я. Пане, не помори нас [голодом], допоможи нам прогудуватися". Володимир прислухався до бла- гань і послав їм жита, хоча і в його володіннях було сутужно з хлібом». Значення цієї події важко пере- оцінити, адже близько трьох століть Русь і ятвяги воювали між собою. А тепер ятвязькі князі в тяжку хвилину звертаються по допомогу до князя тієї зем- лі, яка найбільше потерпала від їхніх набігів.

Володимир був одним із небагатьох князів, про якого літопис залишив словесний портрет: «Цей благородний князь Володимир був високий на зріст, широкий у плечах, гарний обличчям, волосся мав кучеряве. Бороду він стриг; руки й ноги в нього були гарні, голос низький. Він тлумачив книжне писання, тому що був вели- кий філософ, лагідний, смиренний, незлобний, правдивий».

Після смерті Володимира його землі за заповітом успадкував Мстислав Данилович. Він приєднав Волинське князівство до свого Луцько- го і тим самим зосередив у своїх руках великий господарський і воєнний потенціал. Це перетво- рило його на стримуючу силу для запального Ле- ва, який був змушений рахуватися з інтересами брата.

Мстислав проявив себе як миролюбний і розважливий політик. Його поважали сусідні правителі, а мазовецький князь навіть визнав себе васалом Мстислава.

4

Правління Юрія I. Загибель Андрія і Лева II.

Останні десятиліття правління Романови- чів важко відтворити через брак джерел, а ті,

■ Князь Лев I Данилович

■ Печатка Юрія I Львовича

■ Князь Юрій I Львович

що існують, дають суперечливі відомості. Навіть дати правління князів не збігаються.

Після смерті Мстислава і Лева більшу частину Галичини і Волині успадкував Юрій I Львович (1301—1308 (1314—1315) рр.).

Юнацтво Юрія минуло в постійних походах і війнах, у яких він брав участь разом зі своїм батьком. Проте роки свого самостійного правління він провів переважно в мирі. Юрій переніс свою столицю з Холма до Володимира, тим самим знову з'єднавши Волинь і Галич, але то вже було зовсім інше Галицько-Волинське князівство, ніж за часів Данила Галицького. Юрій був змушений поступитися Литві Дорогочиним та Берестям, Польщі — Західною Галичиною та Люблінном.

Проте, скориставшись послабленням Золотої Орди, унаслідок міжусобної боротьби відновив владу над Пониззям, розширивши його кордони аж до гирла Дністра і Південного Бугу, та звільнився від зверхності монголів. Він установив дружні відносини з Польщею та Тевтонським орденом.

Юрій I домігся утворення окремої Галицької православної митрополії (1303 р.), зміцнивши свою владу та незалежність князівства. Галицька митрополія включала в себе Галицький, Волинський, Луцький, Перемишльський, Турівський, Холмський єпископати, тобто охоплювала більшість заселеної української території.

Такий крок Юрія I був продиктований подією, яка сталася в 1299 р., коли митрополит київський і всієї Русі перебрався до Московської землі. Першим митрополитом галицьким був, ймовірно, грек Нифонт, а другим — українець Петро, який згодом під тиском константинопольського патріарха перебрався до Володимира-на-Клязьмі.

Як свідчить польський хроніст Ян Длугош, Юрій був «людиною спритною і шляхетною, щедрою для духовних осіб. У його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту».

Після смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинською землею вступили його сини Андрій та Лев II (1308—1323 рр.), що титулувалися як «божою милістю князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії». Свою політику брати спрямували на боротьбу за остаточне звільнення від влади Орди та загарбницьких зазіхань литовського князя Гедиміна. Для реалізації своїх планів князі підтримували союзницькі відносини з Польщею та Тевтонським орденом. Між 1316—1320 рр. та в 1323 р. брати змогли відбити напади татар, а також

стримали наступ литовців. Проте під час одного з боїв за невідомих обставин вони загинули, тим самим закінчивши рід Романовичів.

Претендентів на спадщину загиблих не бракувало. Між 1324—1325 рр. в ролі галицького і волинського правителів згадуються двоє братів-князів із Силезії, пібито запрошених боярами, а на початку 1325 р. княжий престол посів обраний волинськими боярами Болеслав Тройденівич, син мазовецького князя і сестри покійних Романовичів Марії Юріївни.

Висновки. За період від другої половини XIII до початку XIV ст. Галицько-Волинське князівство пройшло шлях від найвищого піднесення за часів правління Данила Галицького до занепаду, коли стало об'єктом зазіхань сусідніх держав.

17 серпня 1245 р.	битва під Ярославом.
1253 р.	коронування Данила Галицького.
1254—1259 рр.	походи монголів під проводом Куремси і Бурундая.
1301—1308 рр.	правління Юрія I Львовича.
1303 р.	створення окремої Галицької православної митрополії.
1323 р.	загибель князів Андрія I Лева II, останніх із династії Романовичів.

Запитання і завдання

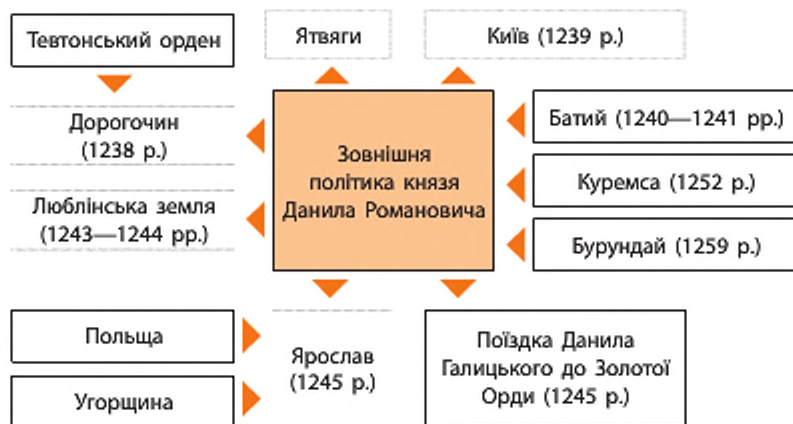
1. Які держави прагнули загарбати землі Галицько-Волинського князівства?
  2. Хто переміг у битві під Ярославом?
  3. Коли відбулася подорож Данила Галицького до Орди?
  4. Назвіть найважливіші перемоги Данила Галицького.
  5. Чим завершилися походи монголо-татар під проводом Куремси і Бурундая на землі Галицько-Волинського князівства?
  6. Яку внутрішню політику проводив Юрій I Львович?
  7. Яким було становище Галицько-Волинської держави після Батиевої навали?
  8. Як склалися відносини Данила Галицького із Золотою Ордою?
  9. Охарактеризуйте зовнішню політику Данила Галицького. Чому він прийняв королівську корону від Папи Римського?
  10. Чому занепадо Галицько-Волинське князівство?
- ✦ **11.** Поясніть слова Данила Галицького: «О, лихіше лиха честь татарська!»
- 12.** Складіть хронологію правління князів Галицько-Волинського князівства з династії Романовичів.
- ★ **13.** Чи можна назвати Данила Галицького успішним князем? Свою відповідь аргументуйте. **14.** Розгляньте картину на с. 147 підручника і складіть ймовірний діалог князя Данила з послами.

Практичне заняття «Зовнішня політика князя Данила Романовича»

- ✓ Мета:** визначити основні напрямки зовнішньої політики Данила Галицького, її успіхи і невдачі.

Хід заняття

1. Ознайомтеся з представленим матеріалом (§ 16, пункт 3; § 17—18, пункти 7, 8).
2. *Робота в групах.* Проаналізуйте схему.

■ Зовнішня політика Данила Галицького

- 1) Із якими державами Данило Галицький підтримував зв'язки?
  - 2) У якому напрямку зовнішньої політики Данило Галицький проявляв найбільшу активність? Чим це було зумовлено?
  - 3) Як пов'язані між собою дві події: поїздка Данила Галицького до Золотої Орди та його коронування в місті Дорогочин?
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

§ 19. Загибель Галицько-Волинського князівства

✓ Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: яким було правління останнього галицько-волинського князя; якими були причини загибелі Галицько-Волинського князівства; чим відзначилося правління князя Любарта на Волині; яке історичне значення має Галицько-Волинське князівство в історії України та Європи.

- 1. За часів правління якого князя Галицько-Волинське князівство досягло розквіту? 2. Яку внутрішню і зовнішню політику проводив Данило Галицький? 3. Назвіть нащадків Данила Галицького. 4. Чому на початок XIV ст. Галицько-Волинське князівство занепало?

1 Правління Юрія II Болеслава. Болеслав Тройденевич посів галицько-волинський престол у 14-річному віці. Він прийняв православ'я і став останнім самостійним володарем князівства під ім'ям Юрій II Болеслав (1325—1340 рр.).

Незважаючи на своє польське походження, князь здійснював активну антипольську політику. Для боротьби з Польщею він уклав союз із Литвою, одружившись із дочкою литовського князя Гедиміна Євфимією. Другий напрям своєї політики він вбачав у протидії татарам, для чого уклав союз із Тевтонським орденом. За його правління було остаточно втрачено землі Берестейщини, Підляшшя та Познзя.

Хоча в зовнішній політиці князя були певні успіхи, міцної опори серед місцевої знаті його правління не знайшло. Князю докоряли за надмірну підтримку городян-іноземців — чехів та німців, поблажливість щодо католицького духовенства, а також утиски в правах волинської верхівки.

Щоб усунути від влади свавільних бояр, Юрій II намагався реформувати систему управління князівством. Так, до боярської ради були включені лише ті бояри, що без-

■ Юрій II Болеслав

■ Реконструкція руїн замку в Галичі XIII—XVII ст. Сучасний вигляд

■ Львів. Літографія

посередньо служили князеві. Владу на місцях він передав своїм відданим намісникам (палатинам), які зосередили у своїх руках адміністративну, судову і військову владу.

Юрій II знову відновив Галицьку православну митрополію. Митрополитом став Теодор.

Однак боротьба з боярами коштувала Юрію II життя. У 1340 р. його було отруєно.

6 квітня 1340 р. князь Юрій прибув до Володимира. Наступного дня, у п'ятницю, володимирський тисяцький Юрій Лисий справив на честь князя бенкет. Під час цього бенкету хтось підсипав до княжої чаші з вином отруту. Вона виявилася настільки сильною, що князь відразу помер. Організаторів і виконавців злочину так і не знайшли.

2

Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за землі Галицько-Волинського князівства. Раптова смерть Юрія II не дала новій династії можливості утвердитися в Галицько-Волинському князівстві, і ці землі стали здобиччю сусідніх держав. Ще в 1339 р. Польща й Угорщина домовилися про спільні дії проти Галицько-Волинської держави. Смерть князя стала сигналом до вторгнення.

За деякими свідченнями, Юрій II Болеслав перед смертю визнав своїм наступником польського короля Казимира III (1333—1370 рр.). Припускають, що вже за кілька днів після смерті галицько-волинського правителя Казимир III оволодів Львовом, проте втримати його не зміг через опір жителів міста. До того ж бояри на чолі з Дмитром

■ Польські рицарі (1228—1333 рр.)

■ Король Казимир III Великий

Дядьком (Дедком) звернулися по допомогу до татар. У результаті досягнутого компромісу Казимир III був змушений визнати владу місцевого боярина Дмитра Дедька. Під титулом управителя (або старости) Руської землі він діяв незалежно від волинського князя Любарта, визнаючи себе васалом одночасно трьох сусідніх володарів — Любарта, Казимира III і тогочасного короля Угорщини Людовіка (Лайоша) Великого. Проте дипломатичний талант галицького самозванця ненадовго втримав незалежність Галичини. Після його смерті в 1344—1345 рр. Казимир III відділив від територій, контрольованих Дядьком, Сяноцьку землю, а 1349 р. здійснив масштабний похід, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Наступного року місто Володимир, Берестейщину і Белзьку та Холмську землі захопив волинський князь Любарт, який мав більше підстав на володарювання в Галицько-Волинській державі. Проте поляки перейшли в новий наступ і змогли відвоювати деякі землі. Зрештою в 1352 р. між Польщею і Литвою було укладене перемир'я: Галичина відійшла до Польщі, а Волинь із містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм та Берестейщиною — до Литви. Такий поділ був скріплений «Вічним миром» 1366 р., у результаті якого територія Польської держави збільшилася в півтора рази. Проте боротьба за Галичину не припинилася.

На захоплених землях польська влада відразу почала перетворювати українські землі на звичайну провінцію з польським правом і адміністративною системою. Одночасно з цим польський уряд силою насаджував католицизм та перешкоджав розвитку православної релігії. Уже в 1361 р. було утворено католицьке архієпископство з центром у Львові. У 1374 р. константинопольський патріарх лік-

■ Хрещення Литви (1387 р.). Художник Я. Матейко

відував Галицьку православну митрополію. Наприкінці XIV ст. її було відновлено, але на початку XV ст. знову ліквідовано.

Із листа папи Бенедикта XII до краківського римо-католицького єпископа (1341 р.)

Із поданого до нас прохання цього короля (Казимира III, 1341 р.) ми нещодавно довідалися, що коли схизматський (православний) народ русинів за допомогою отрути вбив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного родича згаданого короля, а також деяких інших християн, які були слухняними цьому князеві за його життя, тоді король, вражений цим злочином і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав зі своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди...

Виконуючи його доручення, король уклав договір із цим старостою (Дмитром Дядьком), який засвідчив присягою, що збереже за старостою і народом усі їхні обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він тим самим згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги. Дбаючи про спасіння душі згаданого короля і маючи до тебе особливе довір'я в Бозі, ми доручаємо апостольською грамотою, щоб ти нашою владою звільнив короля від присяги дотримуватися хибного договору, призначивши йому відповідну спасенну покітву.

- ❓ 1. Чим католицька церква обумовлює втручання польського короля у справи Галичини? 2. У чому ви вбачаєте справжню мету польського втручання? 3. Яку мету ставив Казимир III, укладаючи угоду з Дмитром Дядьком? 4. Чому Казимир III відмовився від угоди з Дядьком? 5. Як до цієї ситуації поставився папа римський?

Після смерті Казимира III Польща за династичною угодою була змушена передати Галичину Угорщині. У складі Угорщини «Королівство Галицьке» стало власним володінням короля Людовіка (Лайоша) Угорського, яке він передав своєму племінникові — силезькому князю Владиславу Опольському. «Королівство Галицьке» стало васально залежним від Угорщини. Проте Владислав, що правив у Галичині в 1372—1378, 1385—1387 рр., прагнув позбутися залежності від Угорщини. Він створив власний апарат управління, карбував власну монету з гербом і навіть титулувався «самодержцем Русі». Для реалізації своїх планів Владислав спирався не на місцеве українське населення, а на переселенців — поляків, німців, угорців; активно насаджував католицизм. Така політика робила його владу хиткою, що дало змогу Польщі після смерті Людовіка в 1387 р. знову захопити Галичину. Загарбання сприяло те, що королевою Польщі було обрано молодшу дочку Людовіка Ядвігу. Чоловіком Ядвіги і королем Польщі став, за умовою Кревської унії (1385 р.), литовський князь Ягайло. Підписуючи унію, Ягайло зобов'язувався «навік приєднати всі свої землі, литовські й руські, до Корони Польської». Таким чином, Галичина майже на 400 років перейшла під владу Польщі.

3 Волинь за правління Любарта. Любарт Гедимінович (? — 1385) — син великого князя литовського Гедиміна. Прийняв православну віру й одружився з дочкою галицького і володимиро-волинського князя Андрія Юрійовича Анною-Буче. Завдяки цьому династичному шлюбу після смерті братів Андрія та Лева Юрійовичів отримав Східну Волинь із Луцьком як зять померлого і переселився на ці землі.

Після смерті Юрія II Болеслава Любарт став першим претендентом на Галицьке князівство. (Він був дядьком Болеслава за жіночою лінією.) Проте, як уже зазначалося, польський король Казимир III Великий відразу захопив Перемишльську землю, а потім оволодів і Львовом. Від цього моменту в Любарта Гедиміновича виникла майже сорокарічна суперечка з Казимиром III за спадщину галицько-волинських князів. Боротьба велася з перемінним успіхом. Так, у 1349 р. Казимир III зайняв Волинь. Але після того як він розпустив військо, Любарт разом зі своїм братом Кейстутотом, що мав в уділ Берестейську землю, витіснив усі військові гарнізони поляків із Волинських, Холмських і Белзьких земель. Потім він увірвався у Львівську землю й спустошив польську прикордонну область.

■ Любарт

■ «Стовпи Гедиміна» — герб Гедиміновичів

■ Князь Кейстут

Проте війна на цьому не закінчилася. У 1352 р. Проте після вдалих походів Казимира III на Волинь Волязьку волость отримав Юрій Наримунтович, Холмщину — Юрій Данилович, Берестейську — Кейстут, Кобринську — Ольгерд.

Любарт намагався зберегти самостійність Волині, але це було важко. За «Вічним миром» 1366 р. Любартові залишався лише Луцьк. Решту земель Волині отримав Олександр Коріятович як намісник польського короля.

Однак Любарт не бажав коритися ситуації. Скориставшись смертю Казимира III та присутністю на його похороні Олександра Коріятовича, він легко захопив Володимир і зруйнував польський замок. У 1382 р. після запеклої боротьби Любарт повернув собі й Галичину. Проте вже після смерті Любарта Галичину знову здобули поляки.

Незважаючи на тяжкі війни й великі невдачі, доба Любарта мала особливе значення для Волині. Любарт разом зі своїм братом Кейстутом були найсильнішими з литовських удільних князів і постійними радниками Ольгерда. Любарт дбав про розвиток торгівлі, був засновником оборонного мурованого замку в Луцьку, зводив церкви, побудував місто Любар. А найголовніше — за його князювання Волинь залишалася руською (українською) землею за суттю.

4 Історичне значення Галицько-Волинської держави. Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно велику роль в історії української державності. Після занепаду Києва саме Галицько-Волинське князівство упродовж століття після монгольської навали забезпечувало наступність і безперервність розвитку державницьких традицій на українських землях. Воно перетворилося на центр політичного та економічного життя, який забезпечував високий розвиток українських земель.

Зв'язки з Центральною та Західною Європою сприяли долученню українських земель до західної культури, зберігаючи при цьому власну культурну традицію, що мала значний візантійський вплив.

Висновки. Після припинення в Галицько-Волинському князівстві династії Романовичів почало швидко занепадати і саме князівство. Головними причинами цього були боярське свавілля та агресія сусідніх держав — Польщі, Угорщини та Литви. Отруєння Юрія II Болеслава не дало утвердитися новій династії.

Зі смертю князя між Польщею, Угорщиною та Литвою розгорілася запекла боротьба за галицько-волинську спадщину. Зрештою Галичину загарбала Польща, а Волинь — Литва.

У складі Литви Волинь під владою князя Любарта зберігала свій руський (український) характер, у той час як у Галичині він нещадно викорінювався.

1325—1340 рр.	правління Юрія II Болеслава.
1325—1385 рр.	правління Любарта Гедиміновича на Волині.
1349 р.	захоплення Галичини польським королем Казимиром III.
1366 р.	«Вічний мир» між Литвою й Польщею. Поділ галицько-волинської спадщини між двома державами — Польщею (Галичина) та Литвою (Волинь).
1385 р.	Кревська унія.
1387 р.	остаточне встановлення польської влади в Галичині.

Запитання і завдання

1. Хто був останнім князем Галицько-Волинського князівства? Яких заходів він вживав для зміцнення своєї влади? 2. Які країни претендували на землі Галицько-Волинського князівства? 3. Яким був результат боротьби за галицько-волинську спадщину? 4. Хто такий Владислав Опольський? 5. У якому році Польща остаточно закріпила за собою Галичину? 6. У чому полягала суперечливість політики Юрія II Болеслава? 7. Яку дату можна вважати кінцем існування Галицько-Волинської держави? 8. Яким був результат правління князя Любарта Гедиміновича на Волині? 9. Яку політику проводила Польща на загарбаних землях Галичини?

- ✦ 10. Складіть план розповіді за темою «Загибель Галицько-Волинського князівства».
- ✦ 11. Визначте причини загибелі Галицько-Волинської держави.
- ★ 12. Чи мало Галицько-Волинське князівство шанс за тих умов зберегти свою незалежність? Свою відповідь обґрунтуйте.

§ 20. Культура Галицько-Волинської держави

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: якими були особливості культури Галицько-Волинського князівства; у чому проявилися особливості галицько-волинського літописання; які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва Галицько-Волинського князівства збереглися до нашого часу.

- 1. Назвіть основні джерела культури Київської Русі. 2. У чому полягають особливості літописання на Русі? 3. Назвіть визначні архітектурні пам'ятки Київської Русі.

1 Особливості розвитку культури Галицько-Волинського князівства. Культура Галицько-Волинського князівства є складовою частиною культури Русі. При цьому вона має власні самобутні риси та оригінальність. Навіть після монгольської навали впродовж століття Галицько-Волинська Русь не відставала у своєму культурному розвитку від сусідніх держав, а в деяких випадках стала батьківщиною творчих здобутків, що збагатили всю тогочасну східноєвропейську культуру.

Культура Галицько-Волинського князівства була відкритою для впливів західної і східної культур, але при цьому не втрачала своєї східнослов'янської специфіки.

Великий вплив на культуру регіону мала православна церква, яка, попри політичні негаразди, зберігала основні культурні традиції.

Культура Галицько-Волинського князівства стала однією зі складових частин формування української культури.

Незважаючи на те що риси культури Галицької та Волинської земель мають відмінності, їхній розвиток відбувався одночасно, а процеси були тотожними. Це дає змогу вченим розглядати культуру Галицько-Волинського князівства як цілісне явище.

2 Освіта. У Галицькій і Волинській землях освіта продовжувала традиції Київської Русі. При церквах, особливо при монастирях, єпископських кафедрах існували школи. До них приймали хлопчиків із семи років. Пройшовши курс навчання, вони працювали писарчуками в князівській або єпископській канцелярії, ставали священниками або продовжували справу батьків. Поширеним було й домашнє навчання, особливо для дітей бояр, що мешкали в заміських садибах.

У Галицькій і Волинській землях також діяли бібліотеки при монастирях і князівських палатах, де можна було поглибити свої

■ Макет давнього Галича

знання. Існують відомості про велику книгозбірню князя Володимира Васильковича. Знайдені предмети для письма, написи (графіті) на стінах церков, бересті, речах, зброї та знаряддях праці (мітки) засвідчують, що серед ремісників, купців, бояр і дружинників була поширена грамотність. Бронзові та кістяні писала для писання на воскових таблицях археологи знайшли у Звенигородці, Перемишлі, Галичі, Бересті (Бресті), берестяні грамоти — у Звенигородці та Бересті. Збереглися й пергаментні грамоти князів.

Про значне поширення освіти, принаймні серед заможних верств населення Галицько-Волинського князівства, опосередковано свідчать пам'ятки давньоруської писемності XII—XIII ст. У жодному літописі, крім Галицько-Волинського, неможливо знайти такої кількості згадок про писців, князівські канцелярії, архіви, грамоти, заповіти, купчі тощо.

3 Література і літописання. Літописання в Галицько-Волинському князівстві мало свої особливості. Одні дослідники вважають, що воно було продовженням традицій київських літописців, інші стверджують, що тут існувала зовсім інша традиція: написання окремих повістей, своєрідних світських житій князя, які згодом були об'єднані в єдиний твір.

Найбільш ранньою літописною пам'яткою краю є «Повість про осліплення Василька», написана 1097 р. невідомим автором. У ній розповідається про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого осліпив волинський князь.

Найяскравішою пам'яткою літописання Галицько-Волинського князівства є «Галицько-Волинський літопис». Він був знайдений у 1809 р. видатним російським істориком М. Карамзіним.

■ Успенський собор у Галичі

■ Церква Святого Пантелеймона
поблизу Галича

Крім художньої самобутності, літопис вирізняється своїм глибоким змістом. Літописці, яких, на думку вчених, було щонайменше п'ятеро, уміло передають події тогочасної епохи.

Твір складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: Літопису Данила Галицького (оповідає про події 1205—1258 рр.) і Волинського літопису (1258—1290 рр.). Літопис містить окремі повісті, що були об'єднані укладачами у більш пізній час. Центральною темою літопису є життя князя Данила Галицького.

Ця праця дає широкую картину подій і сусідніх земель: Угорщини, Польщі, Литви, інших руських князівств, Золотої Орди. Відомості літопису — майже єдине джерело, яке дає змогу відтворити основні події в Мазовецькому князівстві та Литві цього періоду.

Волинська частина літопису відзначається особливо високими літературними якостями, емоційністю та ліризмом викладу. Тут багато уваги приділено розвитку культури на землях Галичини та Волині.

Ідейно літопис був спрямований проти боярського свавілля і прославляв руську зброю і Руську землю.

Літопис також є цінним джерелом для вивчення давньоукраїнської мови, адже він містить багато характерних для неї слів, зворотів, прислів'їв.

4 Архітектура. Галицькі та волинські міста налічували багато кам'яних споруд: храмів, князівських палаців, замків, укріплених дворів бояр. Спочатку мурованими були лише храми і князівські палати.

Перші муровані храми в Галичині та Волині з'являються досить рано — від кінця IX — початку X ст., що було зумовлено впли-

вом чеської архітектури. На жаль, переважна більшість храмів кінця IX—XIII ст. назавжди втрачена.

У XII—XIII ст. сформувалися волинська і галицька архітектурні школи. На волинських будівничих відчутний вплив справила Київська школа, а галицькі архітектори використовували як традиції Київської Русі, так і надбання західноєвропейських майстрів.

До нашого часу зберігся Успенський собор у Володимирі-Волинському. Він був збудований у 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславича. Ця шестистовпна однокупольна будівля має простий, але водночас величний вигляд.

Його сучасник — Успенський собор у Галичі, збудований Ярославом Осмомислом (1157 р.), — зберігся до нашого часу лише у вигляді руїн. Це був чотиристовпний однокупольний храм, оточений галереями і прикрашений білокам'яною різьбою. Він є яскравим виразником галицької архітектурної школи, яка багато запозичувала з поширеного у Європі романського стилю.

У Галичі будували не з цегли, а з місцевого каменю, використовуючи різні породи алебастру і вапняку. На території міста археологи знайшли близько 30 кам'яних будівель. До особливостей галицької архітектури належить також спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, із рослинними та геометричними орнаментами.

На місці давнього Галича (тепер тут розташоване село Кринос) до нашого часу зберігся храм Святого Пантелеймона (XII—XIII ст.), який також належить до галицької архітектурної школи.

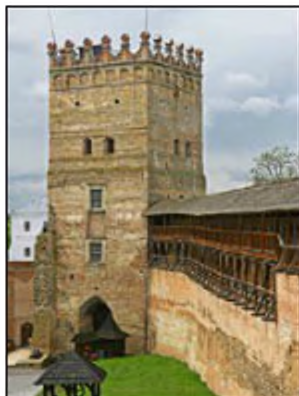
Про багатства й архітектурні особливості галицько-волинських храмів дає уявлення опис церкви Іоанна Златоуста в Холмі (XIII ст.).

■ Кам'янецька вежа

■ Руїни вежі у Стовп'є

■ В'їзна вежа Луцького замку   ■ Луцький замок. Сучасний вигляд

Опис церкви Іоанна Златоуста в Холмі (за «Галицько-Волинським літописом»)

Збудував він церкву Святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; у кожному куті — арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом (вітражами — *Авт.*); при вході до вітваря стояли два стовпи з цілого каменю, а над ними — склепіння і купол, прикрашений золотими зірками на лазурі. Підлога всередині була відлита з міді й чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало... Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені умільцем Овдієм... Скульптурні прикраси були пофарбовані всіма кольорами і золотом. Зовнішні фрески були надзвичайно гарні... Ікони дивовижні... Він (Данило — *Авт.*) прикрасив ікони, що привіз із Києва, коштовним камінням і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші були відлиті тут...

- ❓ 1. Які архітектурні особливості мала церква? 2. Які елементи церкви свідчать про вплив західноєвропейського мистецтва?

У Галичі, Звенигородці, Луцьку та деяких інших містах археологи знайшли руїни князівських палаців. У XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві велось активне будівництво міст і фортець. Так, на Волині поряд із Холмом були збудовані укріплені міста Данилів, Кременець, Угровськ, у Галичині — Ярослав, Сяник. Усі вони мали оборонні споруди, які були не в змозі здолати навіть монгольські війська з їхньою облоговою технікою.

Від кінця XIII ст. на Волині під впливом західноєвропейської оборонної архітектури починається будівництво нового типу оборон-

них споруд — мурованих «башт-стовпів». До сьогодні такі башти збереглися в околицях міста Холм (село Стовп'є) та в місті Віла Вежа (колишній Кам'янець). Ці «стовпи» були баштами-донжонами. У XIV ст. розгорнулося будівництво кам'яних замків, першим серед яких був замок у Луцьку. Його почали зводити наприкінці XIII ст.

5 Образотворче мистецтво. Мистецька культура Галицько-Волинського князівства представлена монументальним живописом (фресками) та іконами.

Фресковий живопис продовжував київські традиції. Ними були розписані головні храми Волині й Галича. Проте він не набув значного поширення — починаючи з останньої чверті XII ст. будуються храми, у яких не було фресок. До таких споруд, наприклад, належить собор у Луцьку.

Водночас фрески значною мірою поширюються в князівських палатах. Існують літописні свідчення, що ними були прикрашені палати Ярослава Осмомисла. Усі вони мали світські мотиви.

У XIII — на початку XIV ст. на Волині велось інтенсивне храмове будівництво, що супроводжувалося відновленням традицій створення фресок, але ними вкривають лише вівтарну частину храмів.

До нашого часу майже не збереглося значних фрагментів фресок, за винятком розпису Вірменського собору у Львові, що датуються XIV—XV ст.

■ Король Владислав II Ягайло схиляється перед Пресвятою Дівою Марією. Фреска в каплиці Святої Трійці в Любліні

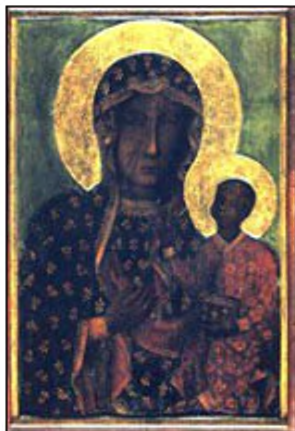
Високий рівень монументального живопису часів Галицько-Волинського князівства засвідчує те, що в XIV—XV ст. майстри виконували монументальні розписи в Польщі, які збереглися в Сандомирі (30-ті рр. XIII ст.), Кракові — каплиця Святого Хреста на Вавелі (1470 р.), Вислиці — костюл (XIV ст.). Фрески замкової капели в Любліні на замовлення короля Ягайла виконувала група живописців, яку очолював майстер Андрій із Волині.

При оформленні храмів на Галичині та Волині акцент робився на іконах, які утворювали цілі ансамблі.

Спочатку храми прикрашалися двома великими за розмірами іконами, що нагадували фресковий розпис. Згодом їхня кількість

■ Ікона Волинської Богоматері

■ Ченстоховська ікона Богоматері

збільшується. Утворюється **іконостас** — особлива перегородка, що закриває вівтарну частину і складається з кількох рядів ікон.

Ікони, що були поширені в Галичині та на Волині, мали візантійське чи київське походження. Згодом на Волині та Галичині постали власні школи іконопису. Його розквіт припадає на другу половину XIII — XIV ст. Особливістю іконопису цього періоду є те, що він розвивався без жорсткого контролю з боку церкви чи влади. Митці, відповідно, намагалися відшукати вираження сюжету, іноді порушуючи канони. Зображення на іконах мають легку об'ємність, чим суттєво відрізняються від візантійських зразків.

Найстарішою іконою, що збереглася в Галичині, є фрагмент візантійської ікони «Менологія» (кінець XII — початок XIII ст.). Вона була знайдена в 1930 р. в церкві Святого Миколая в Тур'ї поблизу Старого Самбора, але до науковців потрапила лише в 1983 р. На ній зображені фігури святих підкреслено видовжених пропорцій із малими головами. Одяг святих зображений у темних тонах. Серед них виділяється постать великомученика Георгія.

До найкращих зразків галицько-волинського іконопису цього періоду належить чудодійна ікона Волинської Богоматері («Богородиця Одигітрія» з Покровської церкви в Луцьку, початок XIV ст.). Вона вражає глядача особливою суворістю образів Богоматері і малого Ісуса, якої не було в іконах попереднього періоду. Свідченням проникнення елементів народного мистецтва є сорочка Ісуса, прикрашена вишитими квіточками.

Ще одним шедевром іконопису є шанована в Польщі Ченстоховська ікона Богоматері (XIV ст.), що була написана в Галичині.

У Галицько-Волинських землях у цей період набуває поширення **скульптура**. Цей вид мистецтва розвивався у формі рельєфу, яким

прикрашали храми. Яскравим зразком скульптури цієї доби є шиферний рельєф XIII ст., який зображує Святого Дмитрія. Зараз він зберігається в Кам'янець-Подільському музеї. Під час розкопок руїн Успенського собору в Галичі було знайдено рельєфне зображення дракона, із пащі якого виростає пишна гілка. Щедро прикрашені рельєфами також церкви Святого Пантелеймона в Галичі та Іоанна Златоуста в Холмі. Їхнім творцем був «великий хитрець Авдій». Це перше ім'я майстра скульптури, яке знає історія українського мистецтва.

Мистецтво Галицько-Волинського князівства представлене і книжковою мініатюрою, розквіт якої припадає на XIII ст. Нечисленні збережені мініатюри рукописів належать виключно до високопрофесійних зразків. Найдавнішим ілюстрованим рукописом галицько-волинської традиції, що зберігся до нашого часу, є Добрилове Євангеліє (1164 р.), у якому містяться чотири мініатюри євангелістів на тлі обладнання книгописної майстерні.

Виразно виділяються мініатюри Євангелія XIII ст. (невідоме походження). Вони щедро декоровані промальованими дрібними деталями. Проте переважна більшість рукописів, що збереглися, мають значно скромніше оздоблення.

На території Галицько-Волинського князівства археологи виявили багато скарбів з усілякими ювелірними прикрасами. Ці знахідки свідчать про високу майстерність галицько-волинських ювелірів, які добре знали різні технічні прийоми: лиття, кування, карбування, позолоту, інкрустацію тощо.

Висновки. Культура Галицько-Волинського князівства мала значні здобутки, залишивши по собі зразки, які вражають майстерністю й досконалістю. Як складова культури Русі, вона мала певні відмінності, що були спричинені місцевими умовами й культурними впливами сусідів.

■ Кам'яна ікона Святого Дмитрія

■ Юрій Змієборець. Ікона

1157 р.	будівництво Успенського собору в Галичі.
1160 р.	будівництво Успенського собору у Володимирі-Волинському.
Кінець XIII ст.	будівництво мурованих «башт-стовпів» на Волині.
Кінець XIII — початок XIV ст.	розквіт мистецтва іконопису.

Запитання і завдання

1. Назвіть особливості розвитку культури Галицько-Волинського князівства.
2. Де в Галицько-Волинському князівстві можна було здобути освіту?
3. Події якого періоду історії охоплює «Галицько-Волинський літопис»?
4. Якою була ідейна спрямованість «Галицько-Волинського літопису»?
5. Назвіть найвідоміші архітектурні пам'ятки Галицько-Волинського князівства. Які з них збереглися до наших днів?
6. Які жанри образотворчого мистецтва були поширені в Галицько-Волинському князівстві?
7. Назвіть найвідоміші зразки пам'яток образотворчого мистецтва Галицько-Волинського князівства.
8. З'ясуйте особливості літописання в Галицько-Волинському князівстві.
9. Визначте риси архітектури Галицько-Волинського князівства.
10. Які види монументального мистецтва були поширені за тієї доби? Поясніть, чому.
- ★ 11. Складіть план розповіді за темою «Мистецтво Галицько-Волинського князівства».
12. Визначте відмінності культури Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
- ★ 13. У чому виявлялася самобутність культури Галицько-Волинського князівства? Обґрунтуйте свою відповідь.

Узагальнення за розділом «Галицько-Волинська держава»

1. Назвіть імена князів Галицько-Волинського князівства і вкажіть роки їхнього правління.
2. Визначте хронологічну послідовність ключових подій історії Галицько-Волинського князівства.
3. Поясніть значення понять і термінів: боярське свавілля, монголо-татари, Золота Орда, золотоординське ярмо, орда, ярлик, баскак, улус.
4. Складіть історичний портрет одного з князів: Романа Мстиславича, Данила Галицького, Лева Даниловича, Юрія I Львовича (за вибором).

5. Чи можна стверджувати, що правління Данила Галицького було добою розквіту Галицько-Волинського князівства? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Хто з галицько-волинських князів прийняв титул короля? Якою була мета цього заходу? Чи була вона досягнута?
7. Виконайте завдання за історичною картою.
  - 1) Покажіть держави, із якими межувало Галицько-Волинське князівство.
  - 2) Покажіть на карті межі князівства: а) у період його найвищого піднесення; б) після навали Батия.
  - 3) Покажіть міста, які в різні часи були головними резиденціями (столицями) галицько-волинських князів.
  - 4) Покажіть, де відбулося коронування Данила Галицького.
  - 5) Покажіть міста, у яких відбулися вирішальні битви в історії Галицько-Волинського князівства.
  - 6) Покажіть межу, за якою були поділені землі Галицько-Волинського князівства між Польщею та Литвою.
8. Чому між країнами-сусідами велася така гостра боротьба за галицько-волинську спадщину?
9. Заповніть таблицю «Причини загибелі Галицько-Волинського князівства» у зошиті. Зробіть відповідні висновки.

Об'єктивні причини	Суб'єктивні причини

10. Дайте докладний опис однієї з пам'яток культури Галицько-Волинського князівства.
12. Вчені вважають, що Галицько-Волинське князівство стало спадкоємцем Київської Русі. Аргументуйте цю думку.
11. Заповніть таблицю «Культура Галицько-Волинського князівства» у зошиті.

Галузь	Основні досягнення
Освіта	
Література, літописання	
Архітектура	
Образотворче мистецтво	

Тематичне оцінювання за розділом «Галицько-Волинська держава»

1. Галицьке та Волинське князівства були об'єднані в єдину державу
А 1111 р. Б 1185 р.
В 1199 р. Г 1240 р.
2. Яке місто було захоплене і розорене монголами в 1240 р.
А Чернігів Б Переяслав
В Київ Г Галич
3. Що стало передумовою тимчасової втрати в 1205 р. державної єдності Галицько-Волинського князівства?
А агресія Угорського та Польського королівств
Б монгольська навала на землі Південно-Західної Русі
В змова галицьких бояр на чолі з боярином Володиславом Кормільчицем
Г загибель князя Романа Мстиславича у битві під Завихостом
4. Унаслідок Ярославської битви (1245 р.) князь Данило Романович
А позбувся політичної залежності від ханів Золотої Орди
Б зламав опір галицького боярства та остаточно утвердився при владі
В зупинив просування тевтонських рицарів-хрестоносців на руські землі
Г поширив свою владу на Волинь і відновив єдність держави свого батька
5. У період правління якого князя Галицько-Волинська держава потрапила в залежність від Золотої Орди?
А Роман Мстиславич
Б Данило Романович
В Ярослав Осмомисл
Г Мстислав Володимирович
6. Чим було зумовлене руйнування Данилом Галицьким укріплень частини міст у Галичині та на Волині?
А поразкою у боротьбі з монголами
Б боротьбою з боярською опозицією
В успіхами у боротьбі з Угорщиною та Польщею
Г зміцненням королівської влади

7. У битві на річці Калка в 1223 р. союзниками руських князів були
  - А монголи
  - Б печеніги
  - В половці
  - Г хозари
8. Про якого князя ідеться в уривку із джерела?

«І оддав він Київ у руки [восводи] Дмитрові [щоб] удержати [город] проти іноплеменних народів, безбожних татар (монголів)...»

  - А Роман Мстиславич
  - Б Ярослав Осмомисл
  - В Данило Галицький
  - Г Володимир Мономах
9. У якому році відбулась подія, описана в уривку із джерела?

«Данило вийшов з військом із Холма та на третій день став у Галичі... увійшов у свій город... та прийняв стіл свого батька, та проголосив перемогу...»

  - А 1199 р.
  - Б 1205 р.
  - В 1238 р.
  - Г 1245 р.
10. Який київський храм став останнім центром опору киян під час облоги міста монгольськими військами хана Батия в 1240 р.?
  - А Софійський собор
  - Б Десятинна церква
  - В Успенський собор
  - Г Михайлівський Золотоверхий собор
11. Установіть відповідність між подіями та іменами князів.

1 ініціював Любецький з'їзд князів	А Володимир Мономах
2 утворив Галицько-Волинську державу	Б Ярослав Осмомисл
3 визнав зверхність Золотої Орди	В Роман Мстиславич
4 заснував Галицьку православну митрополію	Г Данило Романович
	Д Юрій І Львович
12. Установіть послідовність подій.
  - А перша згадка назви «Україна» в писемних джерелах
  - Б захоплення Києва монголами на чолі з ханом Батисом
  - В Любецький з'їзд князів
  - Г коронування Данила Галицького

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV — XV СТ.)

§ 21—22. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

✓ **Опрацювавши ці параграфи, ви дізнаєтесь:** яким чином більшість українських земель потрапила до складу Великого князівства Литовського; яку політику здійснювали литовські князі й Польща щодо українських земель; як були ліквідовані удільні князівства на українських землях і був придушений опір місцевих князів.

- 1. У якому році припинило існування Галицько-Волинське князівство? 2. Хто був останнім князем Галицько-Волинського князівства? 3. Які країни поділили між собою галицько-волинську спадщину?

■ Хрещення Міндовга. XVII ст.

1 **Утворення Литовської держави та її політика щодо українських земель.** У той час як більшість руських князівств потрапили під монгольське панування, на північно-західних кордонах колишньої Київської Русі постала Литовська держава.

Початок існування держави був покладений князем Рінгольдом, який у першій чверті XIII ст. об'єднав під своєю владою декілька литовських племен. Син Рінгольда Міндовг продовжив політику батька з розширення своїх володінь. Саме з його правлінням і пов'язують створення Великого князівства Литовського. Столицею своїх володінь Міндовг обрав місто Новогрудок (Новгородок).

На середину XIII ст. Міндовг підкорив своїй владі землі Чорної Русі (Гродно, Слонів та ін.) і частину Вілої, а також примусив визнати свою владу полоцьких, вітебських і мінських князів. У 1242 і 1249 рр. Міндовг

завдав поразок монголам, що посилило й зміцнило його авторитет. Важливою подією стало хрещення князя у 1246 р. за православним обрядом. На цей крок Міндовга підштовхнуло те, що основу економічної і військової могутності князівства складали колишні руські князівства (білоруські землі).

Назва «Литва», на думку деяких учених, походить від слов'янського слова «лити». Спочатку слово «литва» могло позначати злиття трьох річок, тим більше, що на території сучасної Литви в річку Німан впадають річки Вілія, Ганча, Меречанка та ін. Сучасні литовські вчені пов'язують назву своєї країни з межайтським (межайти — одне з литовських племен) словом «летува», що означає «свобода», «вільний край».

- Українські землі у другій половині XIV ст.

■ Князь Гедимін

■ Герб Великого князівства Литовського

■ Князь Ольгерд

У 1248—1249 рр. Міндовг об'єднав під своєю владою всі землі Литви. Його активна політика викликала опір із боку Данила Галицького. Між двома правителями спалахнула тривала війна. Однак із часом вони встановили союзницькі відносини, скріпивши династичним шлюбом своїх дітей. Згодом, як вам уже відомо, син Данила **Шварно** став литовським князем. Дві держави перетворилися для Європи на своєрідний щит від монгольських набігів.

Після смерті Шварна до влади в Литві повернулася литовська династія.

Особливо швидко зростає Литва за правління князя **Гедиміна** (1316—1341 рр.), який завершив розпочате Міндовгом приєднання білоруських земель, а також захопив частину північноукраїнських. Гедимін заснував нову столицю князівства Вільно. Подальше просування Литви на південь стримувалося Галицько-Волинською державою. Тільки після її загибелі Литва стала швидко приєднувати до своїх володінь українські землі. Першим вагомим здобутком Литви стала Волинь, де почав князувати син Гедиміна **Любарт**.

Подальше просування литовців на південь відбулося за правління великого князя **Ольгерда** (1345—1377 рр.), сина Гедиміна. Наприкінці 1361 — на початку 1362 р. він оволодів Києвом та навколишніми землями, потім Чернігово-Сіверщиною та більшою частиною Переяславщини. У походах Ольгерду активно допомагала місцева знать, яка радше воліла бачити над собою литовську зверхність, ніж монгольську. Успішне просування литовців до узбережжя Чорного моря неминуче викликало опір монгольських темників, що володіли Поділлям і причорноморськими степами. Вирішальна битва відбулася в 1362 р. (за іншими відомостями — у 1363 р.) поблизу річки **Сині Води** (тепер, як вважає більшість учених, це річка Синюха, що впадає в Південний Буг, неподалік сучасного міста Новоархангельськ). Здобувши перемогу, Ольгерд остаточно витіснив ординців із Поділля.

- Тракайський замок — резиденція литовських князів

Результатом успішного походу Ольгерда було включення до складу Великого князівства Литовського більшості українських земель — Київщини з Переяславщиною, Поділля і Чернігово-Сіверщини.

Швидкий перехід українських земель під владу Литви пояснюється тим, що литовські князі дотримувалися православ'я, культура Русі мала на них великий вплив. Литовці фактично не змінювали існуючих відносин, не порушували традицій, які склалися на цих землях. Зберігалася віра, мова, судочинство. Литовці діяли за принципом: «Ми старовини не рушимо і новини не вводимо». До того ж колишні руські князівства не мали реальної сили, яка б могла протистояти литовському просуванню.

Між Ольгердом і монголами існувала домовленість про їхнє панування на південноруських землях, але, незважаючи на це, їх приєднання до Великого князівства Литовського дало Ольгердові можливість претендувати й на іншу давньоруську спадщину. На цьому шляху його головним супротивником було Московське князівство. Конфлікт між двома державами, що прагнули об'єднати під своєю владою давньоруську спадщину, спалахнув у 1368 р. і тривав аж до 1537 р.

2 Відродження удільних князівств на українських землях та їхня ліквідація. Після включення українських земель до складу Великого князівства Литовського Ольгерд відновив удільний устрій. На чолі князівств стояли представники литовських династій Гедиміновичів і Ольгердовичів. Удільні князівства перебували у васальній залежності від великого князя й зобов'язувалися «служити вірно», виплачувати щорічну данину і в разі потреби надавати своє військо.

■ Князь Ольгерд
у битві на Синіх Во-
дах (1362 р.) Худож-
ник А. Орленов

Проте невдовзі влада великого князя стає обтяжливою для удільних князів, і вони починають проявляти ознаки самостійного життя. Такі прагнення стали особливо помітними після смерті Ольгерда в ході боротьби за литовський великокняжий престол.

Унія — об'єднання, союз. Тут: об'єднання на певних умовах двох держав під зверхністю одного монарха.

У той самий час постало питання про збереження цілісності Великого князівства Литовського. Ядро своїх володінь Ольгерд заповів своєму старшому синові від другої дружини — Ягайлу. Він також отримав

верховенство над усіма Гедиміновичами й Ольгердовичами.

Розуміючи непевність свого становища, Ягайло вирішив скористатися підтримкою Польщі, яка, у свою чергу, потребувала допомоги Литви в боротьбі з Тевтонським орденом. Зрештою в 1385 р. між двома країнами було укладено **Кревську унію**, згідно з якою Литва мала прийняти католицизм і назавжди приєднати до Польщі свої литовські та руські землі. Отже, об'єднавшись із Польщею, Велике князівство Литовське втратило свою незалежність. У 1386 р. великий князь Ягайло хрестився за католицьким обрядом під ім'ям Владислава, одружився з польською королевою Ядвігою та став королем Польщі, а одночасно й великим князем литовським.

Ставши королем, Ягайло активно взявся за реалізацію умов унії. Почалося хрещення литовців за католицьким обрядом, а литовці-католики отримали такі самі привілеї, як і польська верхівка. Удільні князі були приведені до присяги нового короля. Їхня васальна залежність від Ягайла проявлялася у сплаті щорічної данини та необхідності надавати військову допомогу господарю. У всіх інших

■ Грюнвальдська битва. Художник Я. Матейко

питаннях вони мали повну свободу. Так, київський князь Володимир Ольгердович навіть карбував власну монету.

Проте Кревською унією були невдоволені деякі литовські князі, на чолі яких став Вітовт. Вони виступили за збереження самостійності Литви. Їхня збройна боротьба змусила Ягайла в 1392 р. визнати Вітовта намісником Литви, і він фактично став литовським князем. Кревська унія була скасована.

Однак київський князь Володимир, новгород-сіверський князь Дмитро Корибут і подільський князь Федір Коріятович відмовилися визнати владу Вітовта. Спалахнула збройна боротьба, під час якої Вітовт розпочав ліквідацію удільних князівств. До кінця 90-х рр. XIV ст. всі найбільші удільні князівства були ліквідовані, а князі замінені на намісників Вітовта. Такі дії Вітовта сприяли централізації та зміцненню незалежності Великого князівства Литовського.

Владу Вітовта підтримувала українська знать, що виступала проти покатоличення та бачила в ньому того правителя, який може протистояти зазіханням Московського князівства і нападам монголів. Проте планам Вітовта щодо перетворення Великого князівства Литовського на самостійну могутню державу не судилося здійснитися. Улітку 1399 р. в битві на річці Ворскла він зазнав поразки від татар і був змушений шукати порозуміння з Ягайлом.

Битва на річці Ворскла мала ще один трагічний наслідок для українських земель: під час збройної сутички загинуло понад 500 нащадків Рюриковичів, що значно послабило українську знать.

■ Битва на річці Ворскла

■ Городельська унія

18 січня 1401 р. у Вільно було укладено унію, згідно з якою Велике князівство Литовське визнавало васальну залежність від Польщі. Усі українські й литовські землі після смерті Вітовта мали перейти під владу польського короля.

Уклавши Віленську унію, Вітовт із новим завзяттям узявся за зміцнення свого князівства. Він досяг успіху у війні з Московською державою, приєднавши до себе частину її володінь. У Новгороді Вітовт привів до влади своїх прихильників, а Рязанське і Тверське князівства визнали васальну залежність від нього. Упорядкувавши таким чином свої східні кордони, Вітовт разом із Польщею взяв активну участь у боротьбі з Тевтонським орденом, яка завершилася Грюнвальдською битвою (1410 р.).

Після перемоги над Тевтонським орденом, що став васалом Польщі, знову з'явилися надії на незалежність Великого князівства Литовського. Новий розподіл сил був закріплений **Городельською унією 1413 р.** Вона визнавала незалежність Литви і після смерті Вітовта, але під зверхністю польського короля. Також унія підтверджувала привілейоване становище католиків: тільки вони могли обіймати вищі посади в державі. Ці положення викликали обурення православної знаті й спричинили внутрішній конфлікт у Литві, що вибухне невдовзі після смерті Вітовта.

Могутність Вітовта спонукала європейських володарів до укладення союзу з ним. У 1429 р. імператор Священної Римської імперії запропонував коронувати Вітовта, що підтримали й інші європейські правителі. Коронація була призначена на 8 вересня 1430 р. Про-

те у потрібний час корона не прибула до Вільно, оскільки була перехоплена і знищена поляками, які не бажали розриву унії. Коронування довелося відкласти, а 27 жовтня 1430 р. Вітовт несподівано помер. Деякі історики припускаються думки, що його було отруєно.

3 «Велике князівство Руське». Вількомирська битва та її наслідки. Після смерті Вітовта білоруська, українська та частина литовської знаті без згоди польського короля обрали князем Великого князівства Литовського **Свидригайла Ольгердовича** (1430—1432 рр.). Ці дії поставили під загрозу подальше існування польсько-литовської унії. Польща відразу розпочала війну. Її військо вдерлося на Волинь і Поділля, однак запеклий опір населення, а також союз, укладений Свидригайлом із Тевтонським орденом і гуситами, завадили полякам оволодіти цими землями. Проте утриматися при владі Свидригайло не зміг. Литовська католицька знать, що боялася втратити свої привілеї, вчинила заколот і посадила на великокняжий престол брата Вітовта **Сигізмунда Кейстутовича**. Свидригайло ледь урятувався втечею. Сигізмунд відразу відновив Віленську унію 1401 р., але поширити владу на все Велике князівство Литовське не зміг. Берестейщина, Підляшшя, Полоцька, Вітебська, Смоленська землі, Сіверщина, Київщина, Волинь та Східне Поділля визнали своїм володарем Свидригайла й об'єдналися у «Велике князівство Руське».

Спираючись на підтримку цих земель, Свидригайло розпочав успішний наступ проти Сигізмунда. Занепокоєні таким розвитком подій Сигізмунд і Ягайло внесли деякі зміни до угоди про унію. У 1432 і 1434 рр. були видані акти, які зрівнювали в правах католицьку і православну знать. Однак православним надалі заборонялося обіймати найвищі посади в державі. Ці поступки дещо зменшили кількість прихильників Свидригайла, який і без того втрачав підтримку своєю непослідовністю і жорстокістю.

■ Князь Свидригайло

■ Імператор Сигізмунд.
Художник А. Дюрер

Вирішальною в боротьбі за великокняжий престол стала битва, що відбулася 1 вересня 1435 р. на річці Швянті неподалік міста **Вількомир** (зараз місто Укмерге в Литві). У цій битві Свидригайло та його прихильники зазнали цілковитої поразки, й ідея створення незалежного «Великого князівства Руського» так і не була втілена в життя. До кінця 1438 р. Сигізмунд оволодів усією територією Великого князівства Литовського.

Сигізмунд здобув перемогу завдяки Польщі, але незабаром його стала обтяжувати її зверхність, і він розпочинає політику, спрямовану на зміцнення незалежності Великого князівства Литовського. У своїй політиці Сигізмунд спирався на дрібних землевласників, рицарів, а не на удільних князів, владу яких він обмежував. Це викликало змову серед українських і білоруських князів, які вбили Сигізмунда. Новим великим князем литовська знать обрала молодшого сина Ягайла — **Казимира**, проте реальна влада зосередилася в руках литовської знаті на чолі з **Яном Гаштольдом**. У відповідь на ці події на українських землях спалахнуло повстання, яке вдалося приборкати завдяки поступкам православної знаті.

Проголошення великим князем Казимира, а не правлячого польського короля Владислава III означало фактичний розрив польсько-литовської унії. Хоча в 1447 р. Казимир став польським королем після загибелі Владислава III у битві з турками під Варною, Велике князівство Литовське зберегло свою незалежність. Крім того, прийнятий того самого року **Віленський привілей** надавав додаткові права католицькій і православної знаті. Зокрема, як і англійська Велика хартія вольностей 1215 р., він гарантував недоторканність особи від арешту й ув'язнення без вироку суду.

4

Київське і Волинське удільні князівства. Щоб запобігти новим виступам українських удільних князів, після проголошення Казимира великим князем були відновлені Київське і Волинське удільні князівства. Волинське князівство віддали Свидригайлові, який правив ним до кінця життя (помер 1452 р.), після чого воно було ліквідоване.

У Київському удільному князівстві була відновлена династія Ольгердовичів. Князем став син Володимира Ольгердовича **Олександр (Оелько) Володимирович** (1441—1454 рр.).

Період князювання Оелька та його сина **Семена** (1455—1470 рр.) характеризується спробою відновлення могутності Київської держави. Крім зміцнення влади Оельковичі прагнули розширити свої володіння. Так, під їхньою владою опинилися Київщина, Пере-

яславщина, Брацлавщина (Східне Поділля), частина Чернігівщини. Омельковичі сприяли освоєнню степових просторів (Дике Поле) на південь від своїх володінь, ведучи запеклу боротьбу з татарами.

Київські князі переймалися проблемами не лише власних володінь, а й претендували на великокняжий престол.

У 1458 р. Семен Омелькович домогся створення окремої Київської православної митрополії. Ця подія остаточно розділила українську й московську православні церкви.

Зростання могутності Київського князівства та його майже самотійне існування занепокоїло великого князя литовського. Після смерті Семена Омельковича наприкінці 1470 р. він скасував князівство. Брат Семена Михайло Омелькович не був допущений до Києва, а його намісником призначено Мартіна Гаштольда.

Польський середньовічний хроніст Ян Длугош про причини ліквідації Київського князівства

Литовські пани дуже хотіли, щоб це князівство [Київське] знову було повернене на звичайну провінцію великого князівства, як і інші руські князівства, і вимагали то від короля, щоб він тут призначив намісником Мартіна Гаштольда.

Про ліквідацію литовською владою Київського князівства (із «Додатка до Іпатівського літопису»)

Року 1471. Упокоївся Семен Омелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Семенового сина Мартіна, а посадив воєводу з Литви Мартіна Гаштольда, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; однак будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи.

- ?** 1. Як причини ліквідації Київського удільного князівства називає Ян Длугош? 2. Як пояснює літопис неприйняття киянами литовського воєводи? 3. Чи була ліквідація удільних князівств закономірним явищем?

Мартіну Гаштольду довелося силою утверджувати свою владу в Києві, жителі якого не бажали бачити його своїм намісником.

Таким чином, на початок 70-х рр. XV ст. на українських землях було остаточно ліквідовано удільний устрій і поширене воєводське управління.

5 Виступи руської православної знаті наприкінці XV — на початку XVI ст. Із ліквідацією Волинського і Київського удільних князівств литовська знать зміцніла настільки, що могла вже не зва-

жати на інтереси руської православної знаті. Однак це не влаштувало провідників руської православної знаті, які намагалися відновити її колишній вплив та становище. Одним із проявів цього стала змова 1481 р., коли молодші нащадки Олельковичів, що були позбавлені своїх уділів, намагалися відділити свої колишні володіння від Великого князівства Литовського і приєднати їх до Московського князівства. Проте змову було викрито, а змовників страчено.

Ця подія виразно засвідчила, що руська православна знать була усунута від влади, а гору у Великому князівстві Литовському взяла литовська католицька знать.

Після смерті великого князя литовського і короля польсько-го Казимира IV Ягеллончика в 1492 р. спадкоємцем став його син

Олександр (1492—1506 рр.). Новий великий князь продовжив політику, спрямовану на зміцнення при владі католиків. Литовська католицька знать виступала за незалежність Литви і проти унії з Польщею, вбачаючи в польській знаті своїх конкурентів. Із напружених відносин між Литвою і Польщею відразу скористалася Московська держава, яка, уклавши союз із Кримським ханством, почала наступ на Литву. Московська держава остаточно підкорила Твер і Новгород, що тяжіли до Литви, захопила майже всю Чернігово-Сіверщину. Верхівські князі, нащадки Рюриковичів, перейшли на службу до московського князя. У цей самий час українські землі почали потерпати від набігів кримських татар.

Таким чином, до занепаду руської православної знаті додалося й розорення українських земель.

Останнім виступом руської православної знаті стало повстання 1508 р. під проводом князя **Михайла Глинського**, яке охопило Турівську і Київську землі. Однак інші князі не підтримали повстання і М. Глинський утік до Москви. Вирішальну роль у придушенні виступу Глинського відіграв князь **Костянтин Іванович Острозький**.

■ Герб Глинських

У молоді роки Михайло Глинський, прийнявши католицтво, виїхав за кордон, де навчався при дворах європейських монархів (імператора Священної Римської імперії, курфюрста Саксонії та ін.). Він здобув добру освіту, досконало опанував воєнне мистецтво, а після повернення на батьківщину став найвпливовішою особою при дворі великого князя литовського Олександра. Його брати Іван та Василь стали воєводами, відповідно, київським і берестейським. Зі зростанням впливу князя збільшувалися його земельні володіння. Однак після смерті Олександра за нового великого князя Сигізмунда він потрапив у немилість і втратив усі свої посади. Його землі стали об'єктом зазіхання інших князів. Розуміючи хиткість свого становища, Глинський навчався на повстання.

Польське панування на українських землях наприкінці XIV — у XV ст. Із приєднанням Галичини польська експансія на українські землі не припинилася. Наступним об'єктом зазіхань стало Поділля.

Після відвоювання литовцями Подільської землі в татар утворилося Подільське князівство, володарями якого стали князі Коріятовичі. За правління Федора Коріятовича князівство домоглося майже цілковитої самостійності. Як уже згадувалося, у 1392 р. він відмовився визнати владу великого князя литовського Вітовта, однак, не зумівши втримати свої володіння в боротьбі з Вітовтом, був змушений тікати до Угорщини. Подільське князівство було ліквідоване, проте Вітовту довелося відразу боронити Поділля від поляків.

Поляки, які не бажали посилення влади Вітовта, вторглися на Поділля, однак відразу оволодіти ним не змогли. Лише після запеклої боротьби Вітовт змушений був поступитися західною частиною краю (на захід від річки Мурафи) з містами Кам'янець, Смотрич, Бокота, Скала та Червоноград. Проте вже 1395 р. Західне Поділля було повернуте литовцям. На цьому боротьба за ці землі не скінчилася. Скориставшись усобицею в Литві, у 1430 р. польське військо знову вторглося на Поділля. Цього разу поляки зустріли сильний опір місцевого населення, очолюваного князями Федьком Несвізьким, Олександром Носом та Івашком Рогатиським. Поляки зазнали поразки, але саме в цей час між великим литовським князем Свидригайлом і Федьком спалахнув конфлікт, у результаті якого останній перейшов на бік Польщі й допоміг полякам захопити Західне Поділля.

Щоб закріпитися на приєднаних українських землях, поляками у 1434 р. в Галичині було створене Руське воєводство, а в Західному Поділлі — Подільське воєводство.

На загарбаних українських землях політика Польщі докорінно відрізнялася від литовської. Поляки навіть не намагалися знайти спільну мову з місцевою елітою, а відразу запроваджували польську систему управління, передаючи її виключно в руки поляків. Крім того, польські землевласники отримували маєтки, а в міста запрошувалися німецькі, єврейські та вірменські переселенці, яким надавалися всілякі пільги і привілеї. Така політика призвела до втрати містами українського характеру, українці були витіснені з ремесла й торгівлі.

У Львові українські православні міщани перетворилися на найбільш безправну групу населення міста. Їм заборонялося продавати тканини, горілку та інші товари, жити в місті поза межами визначеного кварталу — Руської вулиці. Усі ділові документи в місті мали вестися винятково латиною або польською мовою.

Також на українських землях була запроваджена польська система судочинства, яка мала становий характер. Тобто кожен стап мав власний судовий орган. Шляхта підлягала земському суду, міщани — магістрату, а решта — старостинському.

Утвердження польського панування супроводжувалося наступом католицької церкви на православну. Для боротьби з православними католики вживали багатьох заходів. На цих землях створювалася власна церковна організація: у Володимирі, Галичі, Перемишлі, Кам'янці, Холмі було засновано єпископства, а в 1412 р. у Львові — архієпископство. Заборонялося будувати нові православні храми, у той час як старі закривалися. На православних священників був накладений податок, а католицькі його не сплачували. Православним також заборонялося справляти обряди, свята, обіймати державні посади. На них накладався комплекс меншовартості й неповноцінності.

Таким чином, установлення польського панування супроводжувалося полонізацією й покатоличенням українського населення.

І Висновки. У XIV ст. більшість українських земель опинилися у складі Великого князівства Литовського. Спочатку політика литовських князів не була обтяжливою для місцевого населення, оскільки ті не руйнували їхніх традицій і не запроваджували нового.

► Литовські князі сприяли звільненню українських земель від монголо-татар. Битва на Синіх Водах (1362 р.) фактично поклала край монгольському пануванню. Це дає вченим підставу говорити про Литовсько-Руську державу.

► Значне розширення кордонів Великого князівства Литовського викликало конфлікти із сусідами, які також прагнули володіти землями колишньої Русі. Крім того, католицька церква наполегливо намагалася поширити свій вплив на Схід. Наприкінці XIV ст. відбулося зближення Литви та Польщі, що привело до укладення між ними в 1385 р. Кревської унії.

► Зближення з Польщею спричинило внутрішній конфлікт у Великому князівстві Литовському, який перетворився на відкрите збройне протистояння між прихильниками православ'я і старих удільних традицій, з одного боку, та прихильниками зближення з Польщею, католицизму та зміцнення централізації Литви, із другого.

► Вількомирська битва 1435 р. визначила подальший шлях розвитку Великого князівства Литовського в бік зближення з Польщею.

► У 1452 і 1470 рр. були ліквідовані Волинське і Київське удільні князівства, руська православна знать остаточно втратила свій вплив. Усі її спроби відновити старі порядки вже не мали успіху.

► Поступово на українських землях установлювалося польсько-литовське панування, що супроводжувалося витісненням православної церкви католицькою, запровадженням нових порядків.

1362 р.	битва на Синіх Водах.
1385 р.	Кревська унія.
90-ті рр. XIV ст.	ліквідація удільних князівств на українських землях.
1401 р.	Віленська унія.
1410 р.	Грюнвальдська битва.
1413 р.	Городельська унія.
1434 р.	створення поляками Руського воєводства в Галичині й Подільського воєводства в Західному Поділлі.
1 вересня 1435 р.	битва під Вількомиром.
1452 і 1470 рр.	ліквідація Волинського і Київського удільних князівств.
1458 р.	створення окремої Київської православної митрополії.
1481 р.	змова князів Олельковичів.
1508 р.	повстання М. Глинського.

Запитання і завдання

1. У результаті якої битви українські землі були звільнені від монгольського панування? 2. Під час правління якого литовського князя більшість українських земель увійшли до складу Великого князівства Литовського? 3. Чому наприкінці XIV ст. на українських землях були ліквідовані удільні князівства? 4. Між якими державами й коли була укладена Кревська унія? 5. Які землі об'єдналися у «Велике князівство Руське»? 6. Хто переміг у битві під Вількомиром 1 вересня 1435 р.? 7. Чим були зумовлені виступи православної знаті наприкінці XV — на початку XVI ст. проти Литви? 8. Які наслідки мало для Литви приєднання значної частини земель колишньої Київської Русі? 9. Дайте характеристику внутрішньої та зовнішньої політики литовського князя Вітовта. 10. Чому всі виступи православної знаті у Великому князівстві Литовському завершилися поразкою? 11. Розгляньте малюнок на с. 176 підручника. Який момент битви відображено на картині: початок, кульмінацію, завершення? Як ви це визначили? Якими були наслідки битви?

★ 12. Складіть хронологію ключових подій перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського. 13. Поясніть принцип литовської еліти, якого вона дотримувалася в XIV ст.: «Ми старовини не рушимо і новини не вводимо». 14. Складіть розгорнутий план за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського».

★ 15. З'ясуйте роль литовської доби в історії України.

§ 23. Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Кримського ханства та Османської імперії

✓ Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: за яких обставин українські землі опинилися під владою Угорщини, Молдавії, Московії, Кримського ханства та Османської імперії; яку політику проводили ці держави щодо українських земель; які наслідки мали татарсько-турецькі набіги на українські землі.

- 1. Коли припинило своє існування Галицько-Волинське князівство? 2. До складу якої держави в XIV ст. увійшла більшість українських земель? 3. Яку політику проводила Польща на загарбаних українських землях?

1 Закарпаття у складі Угорщини. Угорські племена, що переселилися наприкінці IX — на початку X ст. до Паннонії (сучасна Угорщина) — Придунайської низовини, зіткнулися тут із місцевим слов'янським населенням, що мешкало переважно в передгір'ях Карпат.

Q Як оповідає угорський хроніст початку XII ст. Анонім у своєму творі «Про діяння мадярів», коли угорські племена на чолі з вождем (ханом) Алмошем (Арпадом) пройшли через Верецький перевал і рушили далі на захід, то під містом Гунгом (Ужгород) зустріли опір слов'янського князя Лаборця, що залежав від болгарського царя. Після чотириденної облоги міста князь був змушений відійти до фортеці Земплін, однак під час відступу його військо наздогнали угорці. Після кривавої битви поранений князь потрапив у полон і був повішений на березі річки, що згодом стала називатися Лаборець. Образ князя міцно вкоренився в народній творчості населення Закарпаття. Він став національним символом, підтвердженням слов'янського характеру населення краю.

■ Легендарне місце загибелі Лаборця — річка Лаборець поблизу міста Міхалівце

■ Хан Арпад на чолі племен угрів переходить Карпати

Боротьба угорців за підкорення слов'янського населення Закарпаття розтяглася на століття. За часів розквіту Київської Русі та Галицько-Волинського князівства край неодноразово входив до їхнього складу. З ослабленням Галицько-Волинського князівства Закарпаття остаточно приєдналося до Угорщини, де було поділене на окремі територіально-адміністративні одиниці — **комітати**. Їх очолювали призначені королем із-поміж угорських панів намісники — **ішпани** (жупани), що здійснювали адміністративну, військову і судову владу. Землі, особливо в низинних районах Закарпаття, роздавалися угорським землевласникам, а в міста переселялися угорці, німці, євреї. Слов'янське населення витіснялося в гори або піддавалося мадяризації.

Помітний слід в історії краю залишив подільський князь **Федір Коріатович**, який був змушений тікати від гніву великого литовського князя Вітовта. Федір отримав від угорського короля місто Мукачеве та став намісником Березького комітату. Прихід Коріатовича із 40 тисячами подільських селян, як стверджують писемні джерела, зміцнив становище слов'янських народів у населенні краю. Федір Коріатович виступав проти запровадження кріпацтва і мадяризації. Із його ім'ям пов'язаний бурхливий розвиток краю: значно зросло місто Мукачеве та Берегове, виникло багато нових поселень. Був добудований Мукачівський замок, саме місто було обнесене захисним валом, а поряд, на Чернечій горі, був заснований православний монастир Святого Миколая, що діє й дотепер. Згодом у Мукачевому виникло православне єпископство. Саме завдяки православній вірі більшість закарпатських українців зберегли рідну мову, культуру, усвідомили свою національну належність.

2 Доля Буковини. Буковина як історико-географічний регіон сформувалася в XIV ст. Зараз північна частина Буковини входить до складу нашої держави (Чернівецька область), а південна — до складу Румунії. Назву краю дали букові ліси, що густо вкривали його в минулому. За часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства Буковина була невід'ємною її частиною.

Після монгольської навали край потрапив у залежність від Золотої Орди. Північна його частина стала називатися **Шипинська земля**, якою управляли ординці. Від середини XIV ст. Буковина опиняється під владою Угорщини, а південна частина краю активно заселяється волохами (румуними).

У середині XIV ст. спалахнула боротьба волоського та молдавського населення за створення власної держави, яка завершилася проголошенням у 1359 р. незалежного Молдавського князівства. Шипинська земля увійшла до складу князівства як автономне утворення, що зберігало свій статус до середини XV ст.

Українська мова та культура справляли значний вплив на духовне життя молдавського суспільства. До середини XVII ст. офіційною діловою мовою тут була давньоукраїнська, якою писали літописи та літературні твори. Великих землевласників, як і на українських землях, називали боярами.

У XIV—XV ст. Шипинська земля починає швидко розвиватися в господарському відношенні, зростає кількість населення. Міста Хотин і Чернівці стають важливими осередками ремесла й торгівлі. У Хотині проходять найбільші в Молдавському князівстві ярмарки.

Свідчення очевидця про Хотинський ярмарок

...Вивозиться багато биків, м'ясом яких значною мірою харчується не лише населення Угорщини і Русі, а й поляки, німці, навіть Італія, головним чином місто Венеція.

- ?** 1. Яка галузь господарства Буковини була найбільш розвинутою? 2. Із якими державами підтримувалися торговельні відносини?

Після ліквідації автономії в XV ст. Шипинська земля була перейменована в Буковину. Уперше назва «Буковина» зустрічається в грамоті молдавського господаря (князя) Романа I від 30 березня 1392 р. Від другої половини XV ст. Молдавії довелося вести жорстоку боротьбу за незалежність від Османської імперії, володіння якої наблизилися до кордонів князівства. Спочатку Молдавія (а в її скла-

■ Хотинська фортеця

■ Руїни княжого замку 1374 р. в Сучаві

ді й Буковина) була змушена визнати васальну залежність від турків, а згодом у 1514 р. безпосередньо увійшла до складу Османської імперії, у залежності від якої перебувала до 1775 р.

3 **Українські землі у складі Московської держави.** Остаточна ліквідація на українських землях удільних князівств у складі Великого князівства Литовського та наступ католицької церкви відбувалися одночасно з піднесенням Московської держави, яка звільнилася від монголо-татарського панування й була єдиною незалежною православною державою після падіння під ударами турків Константинополя (1453 р.). Ці обставини дали можливість московським великим князям вступити в боротьбу з Великим князівством Литовським за давньоруську спадщину. Вони заявляли, що саме Москва є спадкоємицею Київської Русі. Великий князь московський Іван III почав титулуватися «Государем і великим князем усієї Русі», а в 1489 р. вперше зауважив великому князеві литовському й королю польському: «Наші города, і волості, і землі, і води король за собою держить».

Така позиція московського правителя вкрай загострила відносини між Москвою й Литвою та спричинила майже безперервну низку війн початку XVI ст. (1500—1503, 1507—1509, 1512—1522 рр.). У результаті, спираючись на підтримку удільних чернігово-сіверських князів, що були переважно нащадками Рюриковичів, Московія збільшила свої володіння за рахунок Чернігово-Стародубського і Новгород-Сіверського князівств. Усіх, хто був невдоволений цим приєднанням, московські воєводи стратили або захопили в полон. Новоприєднані землі були поділені на повіти на чолі з воєводами.

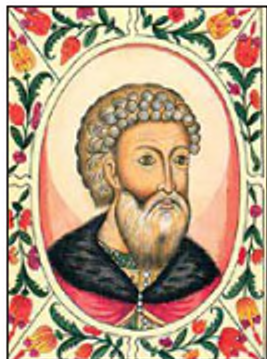
Удільні князі, що перейшли до Московії, отримали службу й володіння від великого московського князя. У 1523 р. Новгород-Сіверське князівство було ліквідоване.

4 Кримське ханство. Монгольська павала та захоплення степових просторів Причорномор'я та Криму суттєво змінили склад населення цих земель. Панівною етнічною групою стали монголи, що змішались з половцями та іншими місцевими етнічними групами, до яких переважно стали застосовувати назву «татари».

Північне Причорномор'я та Крим у складі Золотої Орди утворювали окремих улус. Від кінця XIII ст. монгольські хани дедалі частіше обирали Крим для постійного проживання. Одним із таких місць було місто Солхат (тепер Старий Крим).

Утвердження монголів на кримських землях згодом привело й до поширення там ісламу. Брат Батия золотоординський хан Берке (1209—1266) особисто прийняв іслам і розповсюджував його серед підданих. У другій чверті XV ст. Золота Орда розпалася, і на її територіях виникло кілька самостійних держав: Велика Орда, Астраханське, Казанське, Сибірське ханства, Ногай і Кримське ханство.

Виникнення Кримського ханства пов'язане з ім'ям хана Хаджі-Гірея (1428—1466 рр.).

■ Великий князь московський Іван III

Походження **Хаджі-Гірея** остаточно не з'ясовано. На думку деяких істориків, його справжнє ім'я — Даулет-Бірді. Він був сином кримського хана Таш-Тимура (кінець XIV ст.). Інші стверджують, що Хаджі-Гірей був представником двох могутніх кримських родів Ширинів і Баринів. У юнацькі роки жив при дворі литовського князя Вітовта, який і допоміг йому утвердитися на престолі.

Хаджі-Гірей зміг, спираючись на Литву, відстояти незалежність свого ханства від зазіхань хана Великої Орди. Це сталося, за різними джерелами, у 1449 або 1455 р. Після смерті Хаджі-Гірея у результаті міжусобиці влада перейшла до його молодшого сина Менлі-Гірея (1468—1514 рр.).

Кримські хани зберігали формальну зверхність над українськими землями у складі Великого князівства Литовського та видавали великому князю ярлик на княжіння на цих землях. Останній був виданий у 1472 р.

■ Менглі-Гірей на прийомі в султана

Проте влада Менглі-Гірея була хиткою. На ханський престол претендували представники інших знатних родів. Менглі-Гірей був позбавлений влади й ув'язнений. Бунтівний бей Емінех звернувся по допомогу до турецького султана Мехмеда II. Останній, скориставшись із цього, у 1475 р. оволодів усім південним узбережжям Криму та фортецею Азов у гирлі річки Дон.

Менглі-Гірей, що опинився на волі, був змушений визнати зверхність султана, а Кримське ханство від 1478 р. стало васалом Османської імперії.

У Кримському ханстві склалася своєрідна система управління, яка частково була запозичена з ісламських країн. На чолі держави стояв хан — «Великий хан Великої Орди та престолу Криму і степів Кіпчаку». Хан як спадкоємець Мехмеда користувався правом верховного володіння землею. Частина землі була в безпосередній власності хана, яку він міг передати в спадок. Крім цього, хану належали всі соляні озера, а також необроблені землі. Основну частину прибутку хана складали надходження від торгівлі трофеями та невільниками, що були захоплені в полон під час походів.

i

Другим та третім за значенням після хана були офіційно оголошений спадкоємець — калга-султан та нурредін-султан. Вони обидва мали значні володіння, а їхня влада відрізнялася від ханської лише тим, що вони не могли карбувати власну монету.

Особливе місце в управлінні ханством посідав великий бей — «очі та вуха хана». Він командував особистою гвардією, стежив за порядком у столиці — Бахчисараї, затверджував усі судові справи.

За зовнішню безпеку ханства й відносини з ордами, що кочували за межами Криму, відповідав ор-бек.

Усі найважливіші питання в житті ханства (війни та миру, витрат на утримання ханського двору тощо) вирішувалися на державній раді — дивані, до якої входили найвищі посадовці ханства.

Важливу роль в управлінні ханством відігравав релігійний лідер — муфтії, який завідував судами, церковними володіннями, освітою.

■ Бахчисарайський палац. Сучасний вигляд

i

Більшість населення ханства складали вільні люди. Основу господарства становило скотарство (коні, велика рогата худоба, вівці). У гірській частині Криму також було розвинуте землеробство. Тут вирощували злакові, городні культури; поширювалися виноградарство й садівництво. Стрімко розвивалося ремесло: гончарство, килимарство, виготовлення мідного й олов'яного посуду, зброї тощо.

У період становлення ханства відбувалося формування самобутньої кримськотатарської культури. На її розвиток значною мірою вплинули спадщина народів, що населяли півострів до приходу татар, та ісламська культура. Центрами формування культури стали резиденції ханів: спочатку це був Солхан, згодом — Кирк-Ор, а на початку XVI ст. — Бахчисарай.

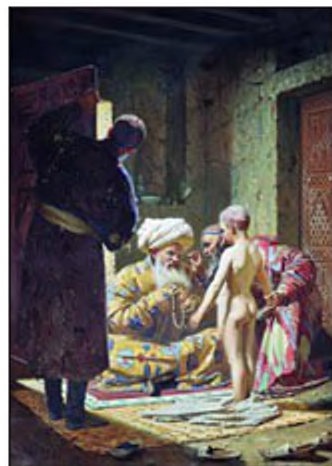
До найдавніших архітектурних пам'яток ханства належать купольні усипальні правителів, впливових людей і духовних лідерів — дюрбе. Вони будувалися з тесаного каменю, скріпленого міцним вапняним розчином. Найдавніше дюрбе розташоване у Чуфут-Кале. Найбільш відомим дюрбе XV ст. Ескі-дюрбе, що розташоване в межах сучасного Бахчисараю.

Значне місце в архітектурі ханства відводиться мечетям. Однією з перших була велика мечеть — шестистовпна базиліка під дво-схилим дахом, закладена 1314 р. в Солхаті на честь хана Узбека. Її дерев'яне перекриття підтримується зсередини двома білокам'яними аркадами, що поділяють мечеть на три нефи. Головний вхід із півночі виділений порталом, який прикрашає майстерне різьблення по каменю. Храм добре зберігся до наших днів.

Поєднуючи архітектурні форми Візантії та Сходу, використовуючи місцеві будівельні матеріали, зодчий створив у Криму витончену та гармонійну архітектурну споруду.

■ Кримський лучник

■ Продаж дитини-невільника. Художник В. Верещагін

Ранні мечеті будували без мінаретів, але всередині вже був **мембер** — трибуна зі сходами і майданчиком для імама (правителя).

Важливими архітектурними й інженерними спорудами були колодязі, які забезпечували жителів півострова водою в умовах посушливого клімату. Один із таких колодязів зберігся в Чуфут-Кале.

У XVI ст. починається розбудова Бахчисарайського палацу, який став перлиною культури кримських татар.

Для культури Кримського ханства характерне широке використання різьблення по каменю і дереву, які були головною окрасою споруди.

5 Татарсько-турецькі набіги на українські землі. Дике Поле. Після розпаду Золотої Орди, яку литовські князі вважали одним із головних ворогів, вони втратили інтерес до союзу з Кримом. Цією ситуацією скористався Іван III: після наполегливих домагань він зміг схилити Менглі-Гірея до союзу, який був спрямований як проти Великої Орди, так і проти Великого князівства Литовського. Завдяки цьому союзу Менглі-Гірей завдав остаточної поразки Великій Орді, захопивши й знищивши в 1502 р. місто Сарай.

Цей московсько-татарський союз трагічно позначився на долі українського народу. Для українських земель Кримське ханство виявилось дуже небезпечним сусідом. Протягом наступних десятиліть воно перетворилося на головне джерело постачання рабів на невільничі ринки чорноморського узбережжя.

Перший великий напад кримських татар на українські землі відбувся 1474 р. У результаті були значною мірою пограбовані Поділля й Галичина. Через декілька років чергового вторгнення зазнало Східне Поділля.

Особливо спустошливим був похід татар 1482 р. на Київ.

Київський воєвода Іван Ходкевич надто пізно дізнався про наближення татар і не встиг організувати оборону міста. Київ був пограбований і спалений. Крім того, Менглі-Гірей узяв багато полонених, серед яких були воєвода та Ігумен Києво-Печерської лаври. Також татари знищили 11 прикордонних міст. На знак дотримання своїх союзницьких зобов'язань кримський хан надіслав Івану III золоту чашу й таріль із пограбованого Софійського собору.

У цей самий період на кордоні українських земель з'явилися й турки, які в 1476 р. спустошили Буковину, а в 1498 р. — Галичину, де взяли в полон близько 100 тис. осіб. За першими походами відбулися й інші. Один із найбільших стався 1500 р., у результаті якого був зібраний 50-тисячний ясир.

Від часу утворення Кримського ханства до кінця XV ст. на українські землі було вчинено понад 40 нападів (здебільшого на Волинь), окремі з яких мали характер великих військових походів. Унаслідок цього було частково або повністю спустошено деякі міста та регіони, захоплено в полон 220 тис. осіб (при загальній кількості населення українських земель близько 3,7 млн осіб). У XVI ст. зафіксовано 69 нападів протягом 63 років (на Поділля, Волинь, Руське і Велзьке воєводства, Лівобережну Україну). Втрати населення становили 353 тис. осіб. Загалом протягом другої половини XV — XVI ст. було здійснено близько 110 великих татаро-турецьких набігів, у результаті яких українські землі на південь від Києва були майже знелюднені й спустошені. Ці землі дістали назву Дике Поле, або просто Поле.

Через нищівні татаро-турецькі набіги постало питання захисту південних кордонів володінь Литви та Польщі. Однак Вільно й Краків виявилися неготовими вжити рішучих заходів для припинення набігів. Населенню українських земель довелося майже самостійно вирішувати це складне завдання. Опір українського населення став одним із важливих чинників формування українського козацтва — нової верстви суспільства, перша згадка про яку в писемних джерелах з'явилася під 1492 р. (деякі історики називають 1489 р.).

Ясир — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час нападів на Велике князівство Литовське, Польщу, Московську державу.

Козак — слово тюркського походження, що означає вільна озброєна людина. Спочатку застосовувалося для назви жителів Дикого Поля, які на свій страх і ризик на цій території займалися різними промислами. Згодом стало позначати соціальний стан.

■ Фортеця Судак. Сучасний вигляд

6 Генуезькі колонії. Князівство Феодоро. У той час як монголи опановували степову частину Криму, у гірських районах і на південному узбережжі відбувалися бурхливі події.

За Німфейським договором між Візантією і Генуеєю (1261 р.) генуезці отримали виключне право на торгівлю в Чорному морі. Генуезці на місці стародавньої Феодосії заснували торговельну факторію Кафу, яка стає важливим торговельним пунктом між Сходом і Заходом. Також їм вдалося витіснити з Криму своїх суперників — венеціанців.

У генуезців склалися непрості відносини з монголами, а згодом і з кримськими татарами: періодично спалахували війни, після чого укладалися союзи. Поступово на початок XV ст. генуезці оволоділи всім південним узбережжям Криму від Кафи до Херсонеса. У Судаку та Чембало (нині Балаклава) вони збудували міцні фортеці. Укріплення Судака збереглися й до сьогодні.

Від XIV ст. Кафа стає центром торгівлі невольниками, яких кочівники захоплювали під час грабіжницьких набігів. На середину XV ст. місто стало одним із найбільших у світі, тут проживали 70 тис. осіб.

Поряд із генуезькими факторіями від кінця XII ст. в гірських районах Криму розвивалося князівство Феодоро. Його столицею було місто Феодоро, відоме також під назвою **Мангуп**. Феодорити змогли знайти спільну мову із монголами і мирно співіснувати. Розквіт князівства припадає на XV ст., період правління Олексія I та його сина Олексія II. Князівство мало розвинуте сільське господарство й ремесло, його населення складало 200 тис. осіб.

У 30-ті рр. XV ст. розпочалася боротьба з генуезцями за вихід князівства до морського узбережжя. Війна тривала з перемінним успіхом аж до підкорення Кафи й Мангупа турками в 1475 р. Оборона Мангупа тривала майже півроку. Захисникам міста допомагав загін молдавського господаря Стефана III Великого. При захопленні Мангупа турки втратили майже всіх яничар. Після падіння міста 15 тис. його мешканців було знищено або продано в рабство. Князь Олександр був захоплений і страчений турками в Константинополі (Стамбулі).

■ Кафа (Феодосія). Сучасний вигляд

Висновки. У другій половині XIV — XV ст. не всі українські землі опинилися у складі Литви та Польщі. Так, на Закарпаття остаточно поширилася влада угорського короля. Буковина під назвою Шипинська земля увійшла до складу Молдавського князівства, що постало в 1359 р. Чернігово-Сіверщина наприкінці XV ст. увійшла до складу Московської держави.

► У причорноморських степах і Криму сформувалася держава кримських татар — Кримське ханство, яке разом із Молдавським князівством потрапило у васальну залежність від Османської імперії.

► Наприкінці XV — на початку XVI ст. трагедією для українських земель стали татаро-турецькі набіги, які спустошили значні території України на південь від Києва.

**Кінець XII — 1475 р.
1359 р.**

Існування князівства Феодоро.
входження Шипинської землі до складу Молдавського князівства.

1392 р.

перша згадка назви «Буковина» в писемних джерелах.

Друга чверть XV ст.

виникнення Кримського ханства.

1474 р.

перший великий напад кримських татар на українські землі.

1478 р.

установлення васальної залежності Османської імперії над Кримським ханством.

**1500—1503, 1507—
1509, 1512—1522 рр.**

литовсько-московські війни початку XVI ст.

1503 р.

захоплення Чернігово-Сіверщини московським великим князем Іваном III.

Запитання і завдання

1. До складу яких держав потрапили українські землі в XIV—XVI ст.? 2. Хто такий князь Лаборець? 3. Якою є сучасна назва Шипинської землі? 4. Під яким роком уперше згадується назва Буковина? 5. Коли Московська держава захопила Чернігово-Сіверщину? 6. Як і коли утворилося Кримське ханство? 7. Визначте головну мету набігів кримських татар на українські землі. 8. Що таке Дике Поле? 9. Якою була роль Федора Коріятовича в історії Закарпаття? 10. Охарактеризуйте долю Буковини у складі Молдавії та Османської імперії. 11. До яких наслідків призвели татаро-турецькі набіги на українські землі? 12. Під впливом яких культур розвивалася культура Кримського ханства?

- ✦ 13. Складіть схему державного устрою Кримського ханства.
- ★ 14. Чим були обумовлені претензії Москви на спадщину Київської Русі?

§ 24. Соціальна структура населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: які зміни в соціальному устрої відбулися порівняно з попередньою добою; чим була зумовлена поява нових соціальних груп; хто такі шляхтичі; як розвивалося церковне життя на українських землях у XIV—XV ст.

- 1. Назвіть основні соціальні верстви (стани) суспільства Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. 2. Які з них були панівними? 3. У чому це виявлялося?

Соціальна структура суспільства. За своєю суттю тогочасне суспільство було феодальним. Для нього характерним був поділ на стани — великі соціально-правові групи людей, що відрізнялися між собою спадковим, закріпленням у законах становищем у суспільстві, певними правами, привілеями та обов'язками. Для станової організації суспільства, що зазвичай містить декілька станів, характерна ієрархічна будова (підпорядкованість одних станів іншим). Вона виявляється в нерівності становища (правах та обов'язках) і привілеях. Соціальна структура українського суспільства XIV—XV ст. була доволі розмаїтою. До основних станів належали шляхта (князі, пани, зем'яни, бояри), духовенство («церковні люди»), міщани (патриціат, бюргерство, плебс) і селянство (слуги, данники, тяглові).

■ Вихід бояринів. Художник А. Васнецов

Найвищим станом суспільства була шляхта. Її складали князі (найзаможніша титулована знать), які поділялися на «княжат головних» і «княжат-повітовників». Перші не підпорядковувалися місцевій владі, входили до великокнязівської ради, а у військові походи йшли зі своїми загонами під родовими гербами. Другі, навпаки, підпорядковувалися місцевій владі, не входили до великокняжої ради, а у військові походи йшли у складі повітового ополчення.

Шляхту також складали **пани** — заможна знать, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю роду, вотчинним (спадковим) землеволодінням і певними привілеями. Найбагатші пани разом із князями становили групу **магнатів** — найбільших землевласників.

Середня служила шляхта називалася **зем'янами**. Вона була залежною від князів і панів, а шляхетський статус і спадкове землеволодіння отримувала за військову (боярську) службу. Зем'яни виконували особисту кінну службу і надавали під час походу певну кількість кінних воїнів. **Бояри** були дрібними шляхтичами-службовцями, що виконували різноманітні доручення, та «панцирними слугами», які особисто відбували військову службу. Бояри походили від селян-слуг, володіли удільними землями, користуючись ними за умови виконання своєї служби.

Другий стан суспільства — **духовенство** — складали «церковні люди» — окремий привілейований стан українського суспільства. Вони не підлягали світському суду, а в разі потреби потрапляли під суд єпископів. Духовенство поділялося на верхівку (митрополит, єпископи, архієпископи та ін.) і рядових священнослужителів. Найбільшу частину складали парафіяльні священники.

До міщан входили **патриціат** — найзаможніша частина міщанства, що складалася з найбагатших і найвпливовіших купців, ремісників-майстрів, **бюргерство** — середня частина міщанства, яку складали цехові майстри та торговці середнього достатку, та **плебс** — дрібні ремісники, торговці та інші жителі міст.

До найбезправнішого стану суспільства — селян — належали: **слуги** — особисто вільні селяни, які перебували на службах, отримуючи за це земельні наділи й звільнення від повинностей; **данники** — особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники, які сплачували державі данину (чинш) натурою (товарами, продуктами тощо) або грошми; **тяглові** — селяни, які не мали власної землі й вели господарство на земельних ділянках, що належали державі або землевласникам. За користування землею вони відпрацьовували повинність зі своїм тяглом (робочою худобою). Були як особисто вільні, так і прикріплені до своїх наділів тяглові селяни.

2 **Панівні верстви населення та їхнє життя.** У Польському королівстві та Великому князівстві Литовському соціальна структура населення мала певні відмінності. Так, у Польщі всі панівні прошарки суспільства, тобто феодала, називалися шляхтою. Спершу це були рицарі, які перебували на державній військовій службі, отримуючи в користування земельну власність. У 1374 р. король Людовік Анжуйський, що одночасно був королем Польщі та Угорщини, ухвалив привілей, за яким їхні землеволодіння стали спадковими. Поступово шляхта стала панівною верствою в Польщі. Через свої представницькі органи (місцеві сеймики та загальний сейм) вона визначала політику держави.

У Великому князівстві Литовському панівна верства була більш розмаїтою. Тут поєднувалися елементи власне Литви, Київської Русі та Польщі. У другій половині XIV — на початку XVI ст. відбувається формування єдиної панівної верстви з єдиними правами, привілеями та обов'язками, яка стала називатися шляхтою.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польщі, Угорщині, Литві, на українських та білоруських землях, що в XIV—XVIII ст. входили до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського, а з 1569 р. — до Речі Посполитої. Належність до шляхетського стану забезпечувала людині широкі права й привілеї, що відрізняли її від інших верств суспільства.

Головним обов'язком шляхти була військова служба власним коштом і сплата невеликого грошового збору. За відбуття військової служби шляхта отримувала різні привілеї.

Шляхтич входив до шляхетської корпорації, що вирішувала різні питання життя повіту. Він міг бути обраним до повітових органів влади й сейму. Його життя цінувалося дорожче за будь-чье. Селянинові чи міщанину, винному в образі шляхтича, відрубували руку. Шляхта мала широкі привілеї в торгівлі та землекористуванні. Був вироблений своєрідний кодекс шляхетської честі. У суді слово шляхтича не потребувало доказу. Шляхтич, який скоїв злочин, підлягав шляхетському суду й позбавлявся привілеїв.

Виняткові політичні й особисті права виробили в шляхти високе почуття власної гідності й разом із тим зневажливе ставлення до представників нижчих верств суспільства.

Шляхетські привілеї були офіційно затверджені місцевою владою. Одночасно з наданням привілеїв запроваджувалися й певні обмеження на зростання кількості шляхти за рахунок переходу з інших станів.

Шляхта була неоднорідна за своїм майновим становищем. Умовно її поділяли на три основні групи — дрібна шляхта, середня шляхта й магнати. Дрібні шляхтичі мали від 1 до 50 селянських дворів, магнати — кілька або десятки тисяч.

До панівної верстви населення також належала частина духовенства — вищі ієрархи (митрополит, єпископи, ігумени тощо), спосіб життя і доходи яких не поступалися шляхетським. Крім того, більшість із них були вихідцями зі шляхетського стану.

3 **Князь Костянтин Острозький.** Особливе становище в тогочасному суспільстві й навіть серед панівної верстви посідали князі. Це були нащадки княжих родів Рюриковичів, Гедиміновичів, Ольгердовичів. Завдяки своєму походженню й багатству вони претендували на найвищі посади в державі. У їхніх володіннях діяло князівське право з власними податками й судом, вони мали своє військо. Проте централізація держави в Литві та формування єдиного шляхетського стану спричиняли занепад влади і впливу князів.

Наймогутнішим князівським родом були Острозькі. За родовими переказами, вони походили від князя Романа, сина Данила Галицького. Найвідомішим представником цього роду був князь Костянтин Острозький.

■ Костянтин Острозький

■ Битва під Оршею (1514 р.)

мішим представником родини Острозьких був Костянтин Іванович (приблизно 1463—1530 рр.) — великий гетьман литовський (головнокомандувач литовськими військами впродовж 26 років), каштелян віденський. Упродовж своєї служби він здобув такі міста, як Полонне, Луцьк, Здолбунів, Красилів, Чуднів та ін. Загалом у володінні гетьмана було понад 30 міст і містечок, а також щонайменше 500 сіл, йому належали більше ніж 40 тис. селян-чоловіків.

Костянтин Острозький був ревним захисником православної церкви від наступу католицизму, він організував захист українських земель системою міст і замків, здійснював походи проти татар. Як писав про нього російський історик М. Карамзін, Острозький був «братом росіян у церкві, але страшним ворогом на полі битви».

Найвідомішою перемогою князя Костянтина Івановича була *битва під Оршею 8 вересня 1514 р.* під час литовсько-московської війни 1512—1522 рр. У ході цього збройного протистояння він розгромив московське військо, кількість якого удвічі переважала литовське. У полон було взято понад 1,5 тис. знатних «москвитів»; загалом московське військо втратило близько 30 тис. осіб загиблими та полоненими.

Син Костянтина Івановича Костянтин й онук Василь теж на-полегливо відстоювали православ'я. Костянтину належить відкриття в Острозі друкарні й школи, яка вважається першим навчальним закладом вищого типу на українських землях. Тільки останній із родини Острозьких Януш Костянтинович відступився від батьківської віри й на початку XVII ст. прийняв католицизм.

До пожежі 1718 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври можна було побачити могильну плиту з таким написом: «Москву з татарами поклав, отримавши 63 перемоги над ними. Пригадай криваві води Рoci, Дніпра, Ольшанки, пригадай церкви, замки, монастирі, побудовані ним в Острозі та Вільно, пригадай лікарні й школи, які він заснував, Марсову академію для людей рицарського звання і поклонись Костянтину Івановичу Острозькому, найвищому гетьману Великого князівства Литовського».

1. Які заслуги князя зазначалися в написі? 2. Назвіть головних противників Литви наприкінці XV — на початку XVI ст.

4 Церковне життя в другій половині XIV — XV ст. Важливу роль у житті українського суспільства XIV—XV ст. відігравало духовенство, яке складало майже десяту частину населення. Православне духовенство поділялося на дві категорії: **біле** (парафіяльні священики) й **чорне** (ченці і черниці, вищі ієрархи).

Приєднання Галичини до Польщі призвело до насильницького насадження католицизму. Користуючись підтримкою польської влади, сюди рушили католицькі місіонери — домініканці й францисканці, закладаючи густу мережу своїх монастирів. Поряд з існуючими православними єпископствами створювалися католицькі, для ще не існуючої парафії. У 1375 р. Папа Римський задовольнив прохання польського уряду про заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства). Йому були підпорядковані Перемишльське, Холмське, Володимирсько-Луцьке, Кам'янецьке і Молдавське єпископства, хоча католиків у краї в цей час майже не було.

Наприкінці свого життя польський король Казимир III домігся від константинопольського патріарха згоди на створення окремої Галицької православної митрополії (1371 р.). Проте вона проіснувала лише до 1410 р., коли була підпорядкована київському митрополиту.

Проблема православної церкви турбувала й правителів Великого князівства Литовського. Після Кревської унії в Литві став поширюватися католицизм. Це викликало опір із боку православної церкви й руських князів. Вони підтримали Вітовта в боротьбі

з пропольськи налаштованим Ягайлом. Зміцнивши свою владу, Вітовт здійснив спроби вивести православну церкву на своїх землях із підпорядкування Московської митрополії. Перша спроба в 1406 р. виявилася невдалою. Друга спроба була здійснена в 1415 р., коли за наполяганням Вітовта в місті Новогрудка собор православних єпископів українських і білоруських земель обрав окремого київського («литовського») митрополита Григорія Цимблака. Проте після його смерті в 1420 р. Вітовт був змушений визнати зверхність над православними московського митрополита Фотія.

У XV ст. було зроблено спробу об'єднати католицьку та православну церкви. У 1439 р. на Вселенському соборі у Флоренції було укладено унію між Вселенським (константинопольським) патріархом та Папою Римським. Однак Флорентійську унію не визнали в московських та українсько-білоруських землях. Московське духовенство обрало своїм митрополитом Іону, що започаткувало автокефалію московської митрополії. Із захопленням турками в 1453 р. Константинополя вплив московського митрополита посилювався. Литовські правителі, не бажаючи залишати своїх численних православних підданих під впливом і зверхністю московського митрополита, в 1458 р. відновили Київську митрополію, яка остаточно відокремилася від Московської й була підпорядкована безпосередньо константинопольському патріархові. Київська митрополія керувала діяльністю десяти єпископств, розташованих на українських та білоруських землях: Київського, Чернігівського, Смоленського, Полоцького, Луцького, Володимирського, Турово-Пінського, Галицького, Холмського й Перемишльського. Митрополитом було обрано Григорія Волгарина.

Становище православного духовенства в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському мало як спільні, так і відмінні риси. В українських єпархіях Польщі православне духовенство, на відміну від католицького, обкладалося податками. Православних єпископів не допускали до сенату (верхньої палати польського сейму), відбувалася відверта торгівля церковними посадами, здійснювалися релігійні утиски православного населення.

У Литві ставлення до православних було терпимим, але католикам віддавалася перевага. Митрополічою та єпископськими кафедрами розпоряджався великий князь литовський. На державних землях він визначав, хто буде архімандритом або ігуменом у православному монастирі, а на приватних землях це робили князі й пани. Православна церква у складі Польщі й Литви перебувала в становищі другорядної і залежала від світської влади.

Висновки. На середину XVI ст. завершилося становлення шляхти як панівного стану суспільства на українських землях.

У цей період помітно погіршується становище українського селянства: зростають повинності й податки, відбувається поступовий процес закріпачення.

У другій половині XIV — XV ст. православна церква почала втрачати підтримку держави й занепадати.

У XIV—XV ст. розгорталася широка експансія католицької церкви, що підтримувалася правителями Польщі та Литви.

XIV — перша половина XVI ст.

1303—1347, 1371—1410 рр.

1375 р.

1415—1420, 1458—1596 рр.

1439 р.

1458 р.

1514 р.

формування шляхетського стану.

час існування Галицької православної митрополії.
заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства).

час існування Київської (Литовської) православної митрополії.

Флорентійська унія.

відновлення Київської православної митрополії.

битва під Оршею.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні стани суспільства на українських землях у XIV — першій половині XVI ст. 2. Хто належав до панівної верстви населення? 3. Які права та обов'язки мали шляхтичі? 4. Як відбувався процес формування шляхетського стану? 5. Які події сприяли поширенню католицизму на українських землях? 6. Назвіть особливості соціальної структури населення українських земель у XIV — першій половині XVI ст. 7. Чим була зумовлена складна релігійна ситуація на українських землях у XIV — першій половині XVI ст.? 8. Що спонукало правителів Литви та Польщі до створення окремих православних митрополій у своїх володіннях? 9. Як здійснювався наступ католицької церкви на українські землі?

10. Складіть розгорнутий план відповіді на запитання «Як відбувалося формування шляхетського стану?» 11. Заповніть порівняльну таблицю «Панівні прошарки населення українських земель» у зошиті.

Панівні прошарки суспільства	Київська Русь	Українські землі в XIV — першій половині XVI ст.

12. За якими ознаками зі шляхетського стану Литви та Польщі можна виділити «українську шляхту»?

§ 25. Господарський розвиток українських земель у другій половині XIV — XV ст.

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: які зміни відбулися в господарському розвитку українських земель; що таке магдебурзьке право; як розвивалися ремесла й торгівля на українських землях у XIV—XV ст.

- 1. Яку роль виконували міста в Київській Русі? 2. Які форми залежності селян існували в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві? 3. Охарактеризуйте розвиток ремесла та торгівлі за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

1 Сільське господарство. Життя селянина. Упродовж XIV—XV ст. у господарському житті населення українських земель продовжувало домінувати сільське господарство, яке мало переважно натуральний характер. Традиційними його видами були землеробство, тваринництво і промисли — рибальство й бортництво. Проте в цей час відбулося його помітне піднесення: запроваджувалася нова техніка, зокрема колісний плуг, соха з лемешем та сошником. Завдяки цьому селяни могли розорювати нові землі. Сіяли, як і раніше, ячмінь, жито, пшеницю. Значного поширення набуло городництво й садівництво. Бортництво заступило присадибне бджільництво. Продовжували розвиватися промисли, передусім ті, що займалися переробкою сільськогосподарських продуктів: млиновий (виготовлення різних сортів борошна, круп), винокурний (виготовлення горілки) та пов'язаний із ним корчмарський. Солеварінням займалися в Карпатах і на соляних озерах Північного Причорномор'я.

У період феодалізму полювання було привілеєм феодалів. Проте на Подніпров'ї ним займалися місцеві селяни та міщани, що приносило їм чималий дохід.

Зміни відбулися і в правовому становищі селян. У цілому воно залежало від правового устрою сіл: руського (українського) чи німецького (волоського). Переважна більшість сільського населення проживала в селах руського (українського) права. У XIV ст. більшість селян на українських землях були вільними й лише сплачували данину за користування землею, яка розподілялася ланами (волоками) по 16,8—21,4 га між селянськими дворищами. Дворище складалося з 5—10 хат (димів), у яких жила велика селянська родина. Податок — **подимне** — сплачували з кожного диму. Кілька дворів утворювали сільську общину (село), яку очолював **отаман**.

■ Селянська оселя. Музейна експозиція

■ Корчмарський промисел

Кілька сіл об'єднувалися у волость — **копу**, головою якої був **старець**. На зборах копи розглядалися всі важливі справи. Також діяв копний суд.

Крім того, за правовим становищем селяни поділялися на дві основні групи: «**похожих**» (вільних), які мали право відходити від феодала, та «**непохожих**» («отчичів»), позбавлених такого права. Протягом XIV — першої половини XVI ст. відбувався процес перетворення рабів, челяді, холопів (тобто рабів) на залежних селян. (Третій Литовський статут у 1588 р. перевів їх у стан «отчичів».)

Також селяни поділялися на різні категорії за майновим станом. До найзаможніших належали **служилі селяни** — слуги, які перебували на службах, за що отримували 1—2 волоки землі й звільнялися від інших повинностей. Вільними залишалися й **данники**, які сплачували данину державі натурою або грошми. **Тяглові селяни** за користування землею відпрацьовували повинність (оранка поля, засівання зерна, збирання врожаю та інші роботи) зі своїм тяглом (робочою худобою) на користь держави, а згодом і феодалів. Серед селян було чимало збіднілих: **сусідки** й **підсусідки**, що селилися при дворах заможних селян, **коморники**, які не мали свого житла й наймали комори, **городники** (загородники), що володіли тільки городями, та **халупники**, які мали тільки хати.

Селяни сплачували чимало податків і виконували різні повинності. Основним державним грошовим податком у Великому князівстві Литовському був податок на військові потреби. Селяни також відбували й державні повинності: споруджували й ремонтува-

■ Бойки

■ Буковинські гуцули

ли замки, зводили мости та греблі, прокладали й обслуговували шляхи тощо. Церкві віддавали десятину.

Селяни феодальних маєтків сплачували оброк продуктами чи грошима і відробляли панщину. У XV ст. панщина складала 14 днів на рік із лапу. У 1520 р. в Польщі встановлюється однокоронна панщина на тиждень, а в 1557 р. така сама встановлюється в Литві. У Закарпатті на цей час панщина складала вже два дні на тиждень. На Північній Буковині існувало близько 20 повинностей і податків.

Дещо відмінним було становище населення сіл, де діяли німецьке, або волоське, право. Кількість сіл, що користувалися німецьким правом, у XIV ст. швидко зростала за рахунок німецьких і польських переселенців. Ці переселенці (**осадники**) сплачували пану певну суму й здобували право утворити село й посаду війта, яка ставала спадковою і надавала йому ряд привілеїв: зосередження у своїх руках адміністративної і судової влади, володіння вдвічі більшою ділянкою землі тощо. Ці селяни сплачували лише оброк і не відробляли панщини. Села з німецьким правом не знали обштинної організації.

Від кінця XIV ст. на Галичині, а згодом і в інших районах набули поширення села з німецьким правом. Жителі цих сіл, об'єднані в громади, не відробляли панщини, займалися переважно вирощуванням худоби. Оброк і податок вони сплачували худобою, а судилися за стародавніми звичаями і правом.

Упродовж XIV—XV ст. відбулося помітне зростання великого феодального землеволодіння. Уже наприкінці XIV ст. на українських землях налічувалося кілька десятків **латифундій** — великих приватновласницьких земельних володінь із натуральним характером господарювання, у яких застосовувалася праця залежного населення. Основними джерелами зростання великого зем-

леводоління були великокнязівські дарування, захоплення общинних земель, купівля маєтків у їхніх власників, освоєння нових земель.

Переважаюча більшість територій перебувала у володінні великих магнатів: Острозьких, Чарторийських, Радзивіллів (Волинь), Ружинських, Заславських, Немиричів (Київщина, Поділля), Замойських, Потоцьких, Язловецьких (Брацлавщина та Поділля). Зосередження земель у руках магнатів обумовлювало їхній наступ на території та права селянських общин, що виявлялося в привласненні общинних земель, закабаленні селян, призначенні на виборні посади своїх намісників тощо.

Зростання великого феодального землеволодіння обумовлювало якісні зміни й у формах організації праці. У XIV—XV ст. у зв'язку зі зростанням попиту на продукти харчування (особливо на зерно і м'ясо) у Західній Європі відбувається інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, швидко зростає ринок сільськогосподарської продукції. За цих умов великі землевласники, реагуючи на потреби ринку, перетворюють свої господарства на **фільварки**.

Найбільшого поширення фільваркові господарства набули в Галичині, Західній Волині, Західному Поділлі, Київському Поліссі. На решті українських земель вони поширилися лише із середини XVI ст. Для існування фільварків було потрібно багато землі, тому феодалі почали відбирати її в селян, водночас збільшуючи панщину та запроваджуючи **кріпацтво**.

Починаючи від XV ст. селяни переводяться під судочинство феодалів. На початку XVI ст. вони вже не мали права скажитися на феодалів великому князеві чи королю. Майже припиняється діяльність копних судів. Водночас обмежується право селян на переселення (перехід). Так, у 30-х рр. XV ст. в Галичині було визначено певний час для переходів — тільки в дні Різдва за умови виплати панові викупу. Сейм 1496 р. постановив: протягом року залишити село мав право тільки один селянин. Сейм 1503 р. видав ухвалу, що селяни не можуть переселятися без дозволу панів, що означало втрату ними особистої свободи. На українських землях у складі Великого князів-

---

Фільварки — багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали чимало рис натурального господарства.

Кріпацтво — це система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

■ Повстання під проводом Мухи. Художник І. Їжакевич

■ Марш опришків. Художник В. Скоцилас

ства Литовського процес закріпачення відбувався дещо повільніше. Це було зумовлено набігами татар і нестачею робочих рук.

Остаточне закріпачення селян відбулося на території Польщі в 1573 р., а на землях Великого князівства Литовського в 1588 р., що було законодавчо закріплено в сеймовому законі й Литовському статуті.

Загалом упродовж XIV—XV ст. відбулося загальне погіршення становища селян на українських землях.

2

Соціальні виступи. Злам традиційного життя селянина, загальне погіршення становища населення спричиняли невдоволення, а іноді й народний опір. Селяни та міщани піднімали стихійні повстання, псували майно феодалів тощо. Поширеним явищем були втечі. Багато селян залишали свої села, прямуючи на південь і схід, та оселялися на межі Дикого Поля. Там не було визиску з боку феодалів, але постійну небезпеку становили татари.

Уперше народний опір набув масового характеру в 1431—1434 рр. на Західному Поділлі, де в цей час насаджувалися польські порядки. Селяни в околицях Хмельника та Брацлава піднялися на повстання.

На Західному Прикарпатті (Сяноцька й Перемишльська земля) в першій третині XV ст. зароджується рух **фурів** — знедолених, які об'єднувалися в невеликі загони для боротьби проти панів.

У 1529 р. вперше згадуються **опришки** — народні месники, що діяли переважно в Карпатських горах. Вони нападали на шляхтичів, грабуючи їх, а захоплене добро роздавали скривдженим селянам.

■ Площа Ринок у Львові. Сучасний вигляд

Найбільший виступ населення відбувся в 1490—1492 рр., що охопив Галичину, Західне Поділля й Буковину.

Улітку 1490 р. 10 тис. селян, міщан і дрібних шляхтичів під керівництвом отамана Мухи (ім'я ватажка нам не відоме) захопили міста Сняток, Коломию, Галич та навколишні села. Повсталі розправлялися з феодалами, польськими урядовцями. Масштаби заволодіння владою, і проти повстанців вирушило велике військо, що складалося із загонів польського короля, шляхетського ополчення та тевтонських рицарів. Вирішальна битва відбулася під Рогатином, у якій повстанці зазнали поразки. Муха врятувався втечею, але невдовзі був схоплений та вивезений до краківської в'язниці, де й помер.

Навесні 1491 р. повстання очолив Андрій Боруля. Із загоном буковинських селян він виступив на Галичину. Восени його військо було розгромлено, а сам він ув'язнений. Улітку 1492 р. Боруля опинився на волі й знову очолив боротьбу, проте був схоплений біля Коломиї і страчений у Хотині разом зі своїми полоненими товаришами.

3 Міста та їхні жителі. Магдебурзьке право. У XIV—XV ст. став помітним процес урбанізації — зростання кількості й населення міст та посилення їхньої ролі в економічному та культурному житті суспільства. Поступово, але повільно відроджувалися міста, спустошені під час монгольської навали, з'являлися нові. У цей період українські міста зберігали феодально-аграрний характер. Міщани займалися землеробством, скотарством, промислами й частково ремеслом і торгівлею. При цьому вони перебували в залежності від магнатів і,

подібно до селян, відбували повинності, сплачували оброк натурою, інколи грошима. Населення багатьох міст у Подніпров'ї несло тільки військову повинність, що було пов'язано з нападами татар.

Правовою основою життя багатьох українських міст було *руське право*, що розвивалося з часів Київської Русі. Головною посадовою особою в місті був *війт*, який мав право приймати остаточне рішення в усіх судових справах, міг навіть засудити винуватця до страти. Війт керував роботою ради з 8—12 осіб.

У цей час починають активно розвиватися торгівля й ремесла, які поступово стають основними заняттями жителів міст. Міста перетворюються на осередки ремесла, промислів, торгівлі, культури, політичного життя.

Міста, залежно від розташування — на державній чи приватній землі, — поділялися на королівські (великокнязівські) й приватні. Як і в інших європейських країнах, міщани прагнули позбутися залежності від своїх власників або державних урядовців і здобути самоврядування. Від XIV ст. українські міста починають отримувати так зване **магдебурзьке право** на зразок того, що існувало в містах Німеччини. Магдебурзьке право визначало порядок виборів і функції органів самоврядування та суду, регулювало господарське життя міста, визначало покарання за різні злочини тощо. Першим магдебурзьке право отримало від галицько-волинського князя Юрія II місто Володимир-Волинський (у 1324 р.). У 1356 р. польський король Казимир III надав це право Львову. У 1499 р. магдебурзьке право отримав Київ.

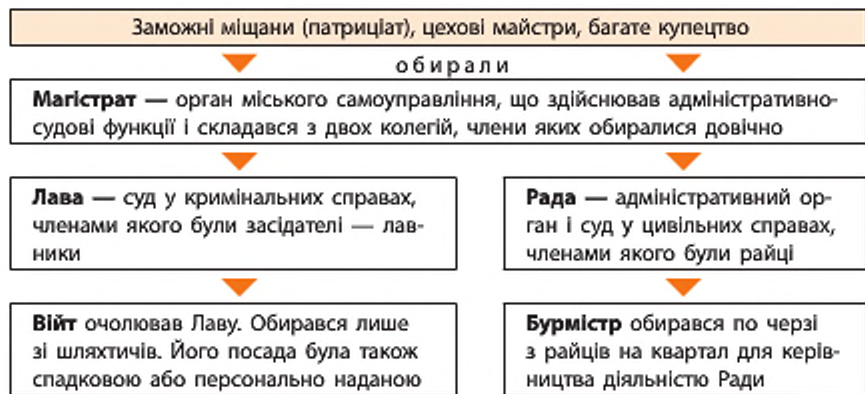
Магдебурзьке право походить від привілеїв 1188 р., які отримало німецьке місто Магдебург. Спочатку воно поширилося в Чехії, Польщі, Литві. Магдебурзьке право на українських землях запроваджували литовські князі. Уперше його положення було введено в XIV ст. в містах Галицько-Волинського князівства.

Міста, які отримували магдебурзьке право, звільнялися від управління й суду війтів, воевод чи старост або королівських (великокнязівських) намісників і запроваджували виборне самоврядування. Усі справи міського життя вирішував **виборний магістрат**, який формувався із заможних міщан. Вибори відбувалися раз на рік. Магістрат поділявся на Лаву, очолювану війтом, і Раду, очолювану бурмістром. Посаду війта міг обіймати лише шляхтич.

- Система самоврядування в українських містах, що мали магдебурзьке право

Спочатку магдебурзьке право поширювалося переважно на католиків, унаслідок чого православні українці усувалися від управління містом. Незважаючи на це, магдебурзьке право мало позитивне значення для розвитку українських міст.

4 Ремесла й торгівля. У період XIV—XV ст. відродилися та продовжували розвиватися ремесла й торгівля, які зазнали значного нищення від монгольської навали. Зростала кількість ремісничих спеціальностей, вироблялися нові товари. На кінець XV ст. налічувалося вже понад 200 ремісничих спеціальностей (за часів Київської Русі — 70).

Для захисту власних інтересів і регулювання виробництва міські ремісники певних спеціальностей об'єднувалися в особливі організації — **цехи**, діяльність яких визначалася цеховими статутами. Цех мав право здійснювати судову владу над своїми членами, обкладав їх податками, а в разі потреби створював власне ополчення для «оборони міста». Цехи очолювали виборні посадові особи — **цехмістри**. Ремісники були зобов'язані випускати якісну продукцію та

■ Ратуша міста Коломия.
Сучасний вигляд

■ Чумаки. Художник І. Айвазовський

збувати її за однаковою ціною. Конкуренція між членами цеху не допускалася. Тих ремісників, які не входили до складу цеху, називали **партачами**. Цехи намагалися витіснити партачів за межі міст.

Перші цехи на українських землях виникли наприкінці XIV ст. на Галичині й Закарпатті, а від кінця XV ст. цеховий устрій поширився на ремісників міст Волині, Київщини і Західного Поділля. Оскільки цехова організація була запозичена з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли ставати лише католики. Унаслідок цього православні українці позбавлялися права бути членами цехів.

У XIV ст. у Львові проживали 10 тис. осіб, із яких 500 були ремісниками. Вони об'єднувалися в 14 цехів. Згодом кількість цехів зросла до 35. Зберігся реєстр цехів міста першої половини XIV ст. Кожен цех мав свій порядковий номер згідно з послідовністю їх заснування. У реєстрі поданий такий перелік цехів: купці, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі й сідельники, солодовники (пивовари), грабарі, кушніри. Ремісники рідкісних спеціальностей у цехи не об'єднувалися.

У торгівлі теж з'являються нові явища. Так, купці для спільного захисту своїх інтересів і взаємодопомогі об'єднували в **гільдії**. У XV ст. набули поширення ярмарки, які постійно існували у Львові, Києві, Галичі, Луцьку та інших містах. Ярмарки були першою ознакою становлення ринку. Саме в цей час на українських землях розпочалися активні торговельні відносини. Після захоплення турками Константинополя (1453 р.) держави, які були традиційними споживачами візантійського зерна (Італія, Франція та ін.), переорієнтували свою

торгівлю. Основним перевалочним пунктом зернового експорту стало місто Гданськ на Балтійському морі. Це сприяло істотному пожвавленню виробництва зернових у Польщі та на українських землях.

Повідомлення литовського дипломата Михайла Литвина про розвиток торгівлі в Києві (середина XVI ст.)

Київ дуже багатий на іноземні товари, бо нема шляху більш звичного, як давня, давно прокладена і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту, міста Кафи, через ворота Таврики (Перекоп), на Таванську переправу на Дніпрі, а звідти степом у Київ; цією дорогою відправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії і Сирії на північ у Московію, Псков, Новгород, Швецію і Данію всі східні товари, а саме: дорогі камені, шовк і шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець і інші прянощі. Цією дорогою часто йдуть іноземні купці: вони створюють загони, іноді в тисячу осіб, які називаються караванами, і супроводять обози, що складаються з численних навантажених возів і нав'ючених верблюдів...

При проході каравану значні прибутки здобувають київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники і шинкарі...

У непоказних київських хатах зустрічається не тільки достаток, але й величезна кількість плодів, овочів, меду, м'яса, риби; крім того, унаслідок вищезазначених причин вони так переповнені дорогим шовковим одягом, коштовним камінням, соболіним та іншим хутром, а також прянощами, що мені самому доводилося бачити шовк, який обходився дешевше, ніж льон у Вільні, і перець, дешевший за сіль.

- ?** 1. Із якими країнами українські землі були пов'язані торговельними шляхами? 2. Які товари проходили торговельними шляхами України? 3. Як торгівля впливала на розвиток Києва?

Зростання ціни на худобу в західноєвропейських країнах також активізувало її розведення на продаж. На ярмарках у Львові, Луцьку, Галичі та інших містах волів продавали тисячами, а потім переганяли їх далі на захід. У цей час воли навіть виконували функцію грошей.

Проте торгівля відбувалася в умовах численних обмежень. Для неї існували спеціальні торговельні дні, також вона здійснювалася під час великих ярмарків, які влаштовувалися лише кілька разів на рік. Купецькі каравани могли рухатися лише визначеними в королівських та князівських указах шляхами. Від 1343 р. відома «татарська дорога», що вела з Німеччини в Орду через Краків, Львів, Кам'янець, Київ. На той час це був фактично єдиний торговельний шлях Європи, що поєднував її зі Сходом. Інший важливий шлях міжнародної торгівлі проходив від Кафи (тепер Феодосія) через Київ до Москви і Новгорода.

І Висновки. У господарському розвитку українських земель XIV — першої половини XVI ст. відбулися певні помітні зрушення. Удосконалюється техніка обробітки землі, освоюються нові землі. Поряд із цим набувають розвитку й нові форми господарювання.

► У результаті зростання попиту на продукти сільського господарства у Західній Європі на українських землях поширюється фільваркове господарство. Великі землевласники намагаються отримати якомога більше прибутків за рахунок посилення визиску селян. Починає формуватися кріпацтво.

► Порушення споконвічних традицій і загальне погіршення становища викликало опір селянства. Найбільшим виступом селян XIV—XV ст. стали повстання 1490—1492 рр., які мали соціальний і визвольний характер.

► Починаючи від кінця XIV ст. найбільшим українським містам надавалося магдебурзьке право, яке регулювало їхнє життя. Також відбувалися зміни і в становищі жителів міст.

► У ремеслі зростає спеціалізація, поширюються західноєвропейські форми організації ремісничого виробництва — цехи. Торгівля теж зазнає змін: купці починають об'єднуватися в гільдії, набувають поширення ярмарки.

1324 р.	надання магдебурзького права Володимир-Волинському.
1356 р.	надання магдебурзького права Львову.
1374 р.	надання магдебурзького права Кам'янцю-Подільському.
1490—1492 рр.	селянські повстання в Прикарпатті під проводом Мухи й Андрія Борулі.
1499 р.	надання магдебурзького права Києву.
1520, 1557 рр.	законодавче встановлення панщини в Польщі та Литві.

? **Запитання і завдання**

1. Які нові явища в розвитку сільського господарства з'явилися в XIV — першій половині XVI ст.?
2. Які галузі сільського господарства набули розвитку в XIV — першій половині XVI ст.?
3. Якими промислами займалися українські селяни й міщани?
4. Що таке фільварок? Чим була зумовлена поява фільварків?
5. Як відбувався процес закріпачення українських селян?
6. Яким було становище кріпаків?
7. Назвіть основні соціальні виступи українських селян XV ст.
8. Якою була мета створення цеху?
9. Яке місто на українських землях першим отримало магдебурзьке право?
10. Які торговельні шляхи

проходили українськими землями? **12.** До яких наслідків призвела поява фільварків? **13.** З'ясуйте причини поразок виступів селян. **14.** Охарактеризуйте становище українських міщан у Великому князівстві Литовському та Польщі в XIV — першій половині XVI ст. Чому міщани так прагнули отримати магдебурзьке право для свого міста? **15.** Що нового з'явилося в розвитку торгівлі на українських землях у XIV—XV ст.?

- ✦ **15.** Складіть розгорнутий план розповіді за темою «Господарський розвиток українських земель у другій половині XIV — XV ст.».
- ✦ **16.** Чому в Західній Європі розвиток господарства й ринкових відносин зумовив ліквідацію панщини, а на українських землях усе сталося навпаки?

§ 26. Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст.

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як розвивалася культура українських земель і якими були її особливості в другій половині XIV — XV ст.; які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва тієї доби збереглися до нашого часу; чому серед архітектурних споруд тієї доби домінують замки й фортеці.

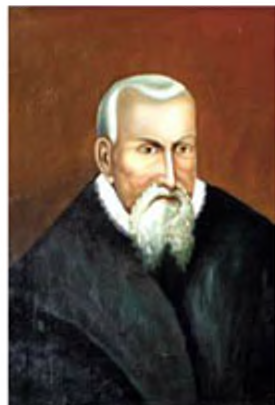
- ▶ **1.** Якими були основні риси культури Галицько-Волинського князівства? Чи наслідувала вона культуру Київської Русі? **2.** У чому полягали особливості релігійної ситуації на українських землях у другій половині XIV — XV ст.? **3.** Назвіть видатні архітектурні пам'ятки часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

1 **Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV — XV ст.** Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст. розвивалась у суперечливих умовах. Безпосередній вплив на неї мали політичні, суспільні та господарські відносини.

Так, українські землі потрапили під владу іноземних держав — Польщі, Угорщини, Литви, Османської імперії та Московської держави. У кожній із них умови розвитку культури були різними. До позитивних наслідків цього процесу можна віднести те, що культура українських земель стала відкритою для зовнішнього впливу. Так, через Польщу сюди проникли ідеї гуманізму та Відродження. Проте українська культура не запозичувала якісь ідеї повністю, а поєдну-

■ Покутська кераміка
XIX ст.

■ Юрій Дрогобич

вала різні елементи культурних впливів на основі давньоруської спадщини. У результаті створювалися справжні шедеври світового рівня, що мали чітко визначене національне забарвлення. Також українці, у яких не було власної вищої школи, отримали можливість навчатися в європейських університетах, долучаючись до загальноєвропейського культурно-освітнього розвитку.

У другій половині XIV — XV ст. почалася активна експансія католицької церкви, особливо в Галичині та на Поділлі, що перетворило українські землі на арену протистояння між католиками й православними. Православна церква, що втрачала підтримку держави, могла спертися лише на власний народ.

Крім того, через Україну проходила межа між християнською й мусульманською цивілізаціями, що теж впливало на культурні процеси.

Руйнівними для українських культурних надбань були набіги татар та турків, які знищували архітектурні пам'ятки, книги, а головне — людей, що їх створювали. Водночас небезпека й завзята боротьба надихали нових митців на творчість. Удосконалювалися оборонні споруди, розвивалося воєнне мистецтво, створювалися літературні твори, складалися думи й пісні.

Таким чином, навіть за загальних несприятливих умов відбувався процес становлення та розвитку української культури, яка дедалі більше набувала рис самобутності.

2 Освіта. Юрій із Дрогобича. У XIV—XV ст. на українських землях продовжувала розвиватися освіта, яка, спираючись на давньоруську традицію, активно запозичувала західноєвропейський досвід. У цей період учителями залишалося духовенство, яке навчало дітей при церквах, монастирях, єпископських палатах. Заможні люди наймали дяків для домашнього навчання. Богослужебні книги (особливо «Псалтир» — книга релігійних пісень та молитов) використовувалися як підручники. Дітей навча-

ли читання, письма й церковного співу. Подальшу освіту бажаючи здобували самостійно. Насамперед вивчали грецьку та латинську мови.

Із XIV ст., за відсутності власних вищих навчальних закладів, українці починають здобувати освіту в європейських університетах — Краківському (упродовж XV—XVI ст. його закінчили 800 вихідців з українських земель), Паризькому, Падуанському, Болонському, Гейдельберзькому, Празькому та ін.

У цей період помітно активізувалася діяльність українських учених. Найвідомішим серед них вважається вчений-астроном (астролог), перший із відомих докторів медицини й філософії, ректор Болонського університету **Юрій Дрогобич (Котермак)** (бл. 1450—1494). Він був автором першої друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року» обсягом у 10 сторінок, що являє собою астрологічний прогноз на 1483 р.; написав сім трактатів, ряд віршованих промов і послань до Папи Римського. Усі вони були написані латиною, але незмінним залишався підпис автора: «Юрій із Дрогобича, русин».

3 Література. Літописання. Початок українського книгодрукування. У XIV—XV ст. продовжує розвиватися світська й церковна література. Книги, як і раніше, були рукописними. Основним центром книгописання залишався Київ. Із творів світської літератури привертає увагу збірник «Ізмарagd» (XIV—XV ст.), який містить близько 100 повчань на різну тематику: про книжну мудрість, повагу до вчителів, багатство й бідність, добродієність і гріхи тощо. Значного поширення в цей час набули перекладні повісті про Троянську війну та Александра Македонського.

Церковна література представлена перекладами давніших Євангелій, житій святих, проповідницьких творів. Найвідомішою книгою цього періоду є Київський Псалтир (переписаний

■ Франциск Скорина.
Гравюра

■ Біблія руська Франциска
Скорини (1517 р.)

■ Ніч на Івана Купала.
Художник
І. Соколов

у 1397 р. протодіяконом Спиридоном на замовлення смоленського єпископа Михайла), який ілюстрований майже 300 мініатюрами. Прикметною рисою книг цього періоду є те, що жива народна мова відіграє значно більшу роль, ніж раніше. Вплив народної мови досить помітний і в редакції 1489 р. збірки житій святих «Четї-мінеї», створеної на західноукраїнських землях.

Водночас продовжуються й традиції літописання. До старих центрів додаються нові: Холм, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Острог, Львів та ін. Найвизначнішими літописами того часу були: Короткий Київський літопис, що оповідає про події 1491—1515 рр., та «литовські», або «західноруські» літописи, відомі в багатьох редакціях.

Від середини XV ст. після винаходу Йогана Гутенберга у Європі набуває значного поширення книгодрукування. На українські землі стали потрапляти друковані книги латинською мовою з друкарень Лейпцига, Нюрнберга та інших міст.

Наприкінці XV ст. почалося друкування книг церковнослов'янською мовою. Першодрукарем вважається німець Швайпольт Фіоль, який у 1491 р. в Кракові надрукував кирилицею чотири книги для церковної служби в православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Пісна», «Тріодь Квітна».

У 1517—1519 рр. білоруський учений Франциск Скорина надрукував кирилицею в Празі «Псалтир» і Біблію. Вони мали значне поширення на українських землях навіть у рукописних копіях.

4

Усна народна творчість. Усна народна творчість продовжувала розвиватися на основі давніх традицій, що сягають часів до-

київської і Київської Русі, Галицько-Волинського князівства. Найбільшого поширення набула **обрядова поезія**, яка була тісно пов'язана з народним побутом і несли в собі магічні культові мотиви. Незважаючи на переслідування з боку церкви, зберігалися давні дохристиянські обряди, наприклад святкування Івана Купала. Особливо життєствердними були обряди поворічного циклу: колядування й щедрювання. Крім того, популярними залишалися веснянки, русальні пісні та обряди. Проте у давніх сюжетах починають з'являтися нові герої та відбиватися тогочасні події. У казках улюбленими героями були богатирі, що билися зі зміями.

У XV ст. зароджується епічна поезія — історичні пісні, балади та думи. Історичні пісні прославляли боротьбу героїв із татарами й турками.

Новим оригінальним жанром усної народної творчості стали **думи**. Вони виникли в козацькому середовищі. До найстаріших творів цього жанру належать «Плач невільників», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з міста Азова» та ін. Головна ідея дум — любов до Батьківщини та необхідність її захисту від ворогів. Вони виконувалися під музичний супровід на кобзі чи бандурі.

Думи мають своєрідну поетичну мову. У текстах часто вживаються метафори, порівняння, прийоми гіперболізації (перебільшення), образи-символи. Музичний стиль теж оригінальний: речитативна мелодія завжди підпорядковується тексту. Виконавці дум часто вдавалися до імпровізацій, тобто незмінними залишалися лише тема й головні елементи сюжету, а все інше вигадувалося під час виконання твору. Думи є важливим історичним джерелом історії та культури України, адже нерідко вони з документальною точністю й конкретністю відображають події нашого минулого.

■ Маруся Богуславка.
Художник Ф. Гуменюк

■ Кобзар

5 Архітектура й містобудування. Забудова більшості міст на українських землях склалася під впливом традицій Київської Русі. Один із польських мандрівників, що побував у Києві на початку XVI ст., зазначив, «що місто забудоване не так, як це в нашій батьківщині Польщі». У той самий час гість говорив, що Київ був добре забудований, хоча й дерев'яними спорудами: «...їдеш між дерев'яними будівлями і парканами, неначе у багатолюдному селі... Кожен двір має великий садок, город і багато будівель для худоби і людей».

Із поширенням магдебурзького права в плануванні українських міст з'являються нові риси, що були типовими для міст Західної Європи. У центральній частині міста відповідно до норм магдебурзького права розташовувалася прямокутна торговельня (ринкова) площа. У XIV—XV ст. середину ринку цілком забудовували. Тут була ратуша, торговельні лавки, міські ваги, інколи розміщувалися майстерні ремісників і житлові будинки. У містах, що були засновані пізніше, ринкову площу залишали незабудованою. Її оточували вузькі фасади мурованих будинків, що повинні були мати в ряд лише три вікна. У містах формувалася прямокутна сітка вулиць, головні з яких йшли до ринкової площі. Поряд із площею були розташовані головні храми.

Упродовж XIV—XV ст. на українських землях триває активне будівництво оборонних споруд. Так, споруджуються дерев'яні замки в Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах тощо. Київський замок, зведений за князювання Володимира Ольгердовича, витримав облогу військ монголо-татарського хана Едигея в 1416 р. Водночас зростала кількість мурованих оборонних замків і фортець, які є однією з провідних рис розвитку культури цього періоду. Вогнепальна зброя й нові способи ведення воєнних дій спричинили необхідність будувати укріплення з каменю або цегли. У цей час такі оборонні споруди будуються в Луцьку, Львові, Хотині, Кременці, Кам'янці-Подільському, Олеську, Білгороді-Дністровському та інших містах. Від початку XV ст. внаслідок постійних татарських нападів оборонне будівництво стає провідним. Найгустіша мережа замків постає на Поділлі та Волині.

Однією з найвизначніших пам'яток замкового будівництва в Україні є Верхній замок у Луцьку. Його будівництво почалося ще в XIII ст. Він був зведений на пагорбі в долині річки Стир із великоформатної цегли, що було типовим для волинської архітектурної школи. За мурами замку розташовувалися князівський та єпископський палади, собор, будинки шляхти. У замку були три прямокутні муровані вежі — Надбрамна, Стирова (Свидригайлова), Владича.

■ Церква в Сутківцях

■ Білгород-Дністровська фортеця

У будівництві храмів і монастирів також з'являється тенденція зводити їх одночасно як культові та оборонні споруди, обмуровуючи міцними стінами. До найбільш досконалих належить церква Покрова в селі Сутківці: центральне приміщення церкви було оточене чотирма баштами, що мали по два ряди бійниць. Навколо монастирів теж будували кам'яні стіни, перетворюючи їх на фортеці.

Під впливом західноєвропейської архітектури споруджували католицькі костели: кафедральні у Львові й Кам'янці-Подільському, Святого Миколая в Рогатині тощо.

6 Живопис і книжкова мініатюра. Образотворче мистецтво цієї доби продовжувало розвиватися на традиціях Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Однак у ньому з'явилося нове явище: живописці стали відходити від традиційних візантійських канонів іконографії, намагаючись передати реальні почуття людини. Загальна тенденція — глибше передати душевний стан людини, надати позам й обличчям виразності та індивідуальності. Майстри стали опановувати техніку світлотіньового моделювання, що свідчило про вплив західноєвропейського гуманізму. Живопис був широко представлений фресками та іконописом.

Фрескові розписи мали значне поширення до середини XVI ст. Найбільш відомими є фрескові розписи каплиці в Горянах під Ужгородом (фрески «Благовіщення», «Тамна вечерея», «Дари волхвів», «Втеча до Єгипту», «Свята Катерина»), Вірменської церкви у Львові, Бакотського монастиря на Поділлі. Відомі також розписи українськими майстрами храмів і палаців у Польщі. Так, розписи каплі-

■ Фреска «Дари волхвів»
з каплиці в Горянах

ці Святої Трійці в Любліні (1418 р.), які виконала група майстрів на чолі з Андрієм Русином, є великими за обсягом і розмальовані в три яруси. Не менш вражаючими є розписи каплиці Святого Хреста Вавельського замку в Кракові (1470 р.). Загалом порівняно з попередньою добою відомі імена багатьох тогочасних майстрів розпису: Гайль та Тимофій Дробіш із Перемишля, Іоанн, Андрій Русин, Максим Воробій зі Львова, Герман із Самбора та ін.

У писанні ікон продовжують розвиватися три центри: Київ, Волинь та Львів. Ікони, як і фрески, набувають нових рис під впливом ідей гуманізму. В іконах також з'являються зображення рослин, архітектурного оточення, предметів побуту. Іконописці для більш реалістичного зображення починають використовувати світлотінь і пряму перспективу. Від XV ст. набувають поширення ікони, намальовані на дошках. Кращими зразками іконописання є ікона Богородиці Одигітрії із села Красів, ікони Оплакування Христа із села Трушівці, Покров Богородиці із села Річиці, Святий Микола з Радружі тощо. Наприкінці XV — на початку XVI ст. набувають поширення ікони на сюжети Страшного Суду, у яких втілені народні уявлення про Рай і Пекло.

У XIV—XV ст. із розвитком рукописних книг продовжуються традиції книжкової мініатюри. Найбільш яскраво книжкова мініатюра тієї доби представлена в Київському Псалтирі, створеному в 1397 р., де розміщено 301 ілюстрацію. Вона характеризується сюжетним різноманіттям (від біблійних до побутових), виразністю та індивідуалізованістю облич, свіжістю кольорів. Зображення й колорит вражають своєю вишуканістю. Чудові ілюстрації містять також Київське Євангеліє (1393 р.), Луцьке Євангеліє (XVI ст.) тощо.

Висновки. У культурному розвитку України XIV—XV ст. відбувалися неоднозначні, суперечливі процеси, обумовлені різними історичними чинниками. Чинниками, які стримували культурний процес, були: падіння Візантійської імперії, що позбавило православ'я зовнішньої опори; відсутність власної державності; наступ католицької церкви; татарські напади. Проте позбавившись візантійського впливу, культура українських земель почала активно засвоювати надбання західноєвропейської культури.

► Піднесенню української культури сприяли технічний прогрес, вишикнення друкарства, розвиток в Україні гуманістичної думки під впливом європейського Відродження.

XIV—XV ст.

1397 р.

1450—1494 рр.

1483 р.

1491 р.

масове замкове будівництво.

Київський «Псалтир».

життя та діяльність Юрія Дрогобича (Котермака).

видання в Римі першої друкованої книги українського автора Ю. Дрогобича (Котермака) «Прогностична оцінка поточного 1483 року».

початок книгодрукування церковнослов'янською мовою Швай-польтом Фіоєм богослужбових книг «Октоїх» і «Часослов».

Запитання і завдання

1. У яких умовах розвивалася культура на українських землях у другій половині XIV — XV ст.? 2. Коли почалося українське книгодрукування? Кого вважають першодрукарем? 3. Де здобували вищу освіту українці в другій половині XIV — XV ст.? 4. Чим уславився Юрій Дрогобич? 5. Які нові жанри української народної творчості виникли в період XIV—XV ст.? 6. Якою є головна ідея дум? Як вони виконувалися? 7. Які жанри образотворчого мистецтва отримали подальший розвиток у XIV—XV ст.? 8. Чому серед пам'яток архітектури XIV—XV ст. домінують оборонні споруди? 9. Визначте риси культури українських земель XIV—XV ст., що сформувалися під впливом культури країн Заходу.

- ✦ 10. Використовуючи додатковий матеріал, підготуйте розповідь за темою «Замки й фортеці України».
- ✦ 11. Визначте основні риси розвитку культури на українських землях у другій половині XIV — XV ст.
- ★ 12. Які культурні традиції Київської Русі та Галицько-Волинського князівства позначилися на культурі українських земель XIV—XV ст.?

Практичне заняття «Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в XIV—XV ст.»

- **Мета:** з'ясувати структуру суспільства на українських землях у XIV—XV ст.; визначити основні риси повсякденного життя населення.

Хід роботи

1. Проаналізуйте соціальну структуру суспільства за таблицею.
  2. Що нового з'явилося у соціальній структурі порівняно з періодом Київської Русі?
  3. Представте презентації «Повсякденне життя населення України» (5—6 слайдів), підготовлені за однією з тем (на вибір): народження; весілля; похорони; їжа; одяг; роль жінки в суспільстві.
- Становий поділ українського суспільства в XIV—XV ст.

Стани		Особливості становища
Привілейований стан	Шляхта	Князі
		Пани
		Зем'яни
		Бояри
	Духовенство	Церковні люди

Стани		Особливості становища	
Непривілейований стан	Міщани	Патриціат	Найзаможніша частина населення міст, яка складалася з найбагатших і впливових купців і ремісників-майстрів
		Бюргерство	Середня за рівнем своєї заможності частина міського населення, до якої належали цехові майстри і більшість купецтва
		Плебс	Міське поспільство, що становило основу соціальної піраміди міста і складалося з дрібних ремісників і торговців
	Селяни	Слуги	Особисто вільні селяни, які перебували на службі, отримуючи за це земельні наділи і звільняючись від інших повинностей
		Данники	Особисто вільні та економічно незалежні селяни, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошима
		Тяглі	Селяни, які не мали власної землі й вели господарство на земельних ділянках, що належали державі або землевласникам; за користування землею вони були зобов'язані виконувати відробіткову повинність зі своїм тяглом (робочою худобою). Були як особисто вільними, так і прикріпленими до своїх наділів

4. *Робота в групах.* Розгляньте наведену ілюстрацію та обговоріть її в групі.
5. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

■ На святі в боярина

Узагальнення за розділом «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — XV ст.)»

1. Складіть хронологічну таблицю основних подій історії українських земель у складі Великого князівства Литовського.
2. Заповніть таблицю в зошиті. Визначте ключові події в історії українських земель XIV—XV ст. Дайте характеристику кожної із зазначених подій.

Подія	Дата	Характеристика

3. Поясніть значення понять і термінів: удільне князівство, громадянська війна, Литовсько-Руська держава, українська шляхта, магдебурзьке право, цехи, кріпацтво, магнат, унія, невільник, ясир, гетьман, господар, хан, султан, іконостас.
4. Порівняйте політику литовських князів Ольгерда, Вітовта та Свидригайла щодо українських земель.
5. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Покажіть держави, до складу яких увійшли українські землі. 2) З'ясуйте історико-географічні назви українських земель, що опинилися під владою Великого князівства Литовського. 3) Зазначте подію, яка стала поворотною в ліквідації монголо-татарського панування на українських землях. 4) Визначте землі, за які велася боротьба між Московською державою і Великим князівством Литовським. 5) Покажіть межі Кримського ханства. 6) Визначте напрямки походів кримських татар на українські землі.
6. Чому руська знать православного віросповідання в XIV ст. була лояльною до литовських князів, а в XV — на початку XVI ст. бунтувала проти них або переходила до служби іншому володарю?
7. Чому боротьба удільних князів на українських землях завершилася поразкою? Поясніть значення князівської верстви для збереження державотворчих традицій.
8. З'ясуйте історичне значення: 1) битви на Синіх Водах; 2) Грюнвальдської битви; 3) Кревської унії.
9. Порівняйте становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Угорщини.

Тематичне оцінювання за розділом «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — XV ст.)»

1. Боротьба Польщі і Литви за Галицько-Волинську спадщину завершилася
  - А поділом володінь князівства між двома державами
  - Б входженням усіх володінь князівства до складу Литви
  - В спустошенням і знелюдненням земель, перетворенням їх на Дике Поле
  - Г збереженням Галицько-Волинського князівства як васала Польщі
2. Юрій Дрогобич (Котермак) уславився:
  - А організацією звияжних воєнних походів князів
  - Б започаткуванням жанру полемічної літератури
  - В ініціюванням укладення Люблінської унії
  - Г науковою діяльністю в європейських університетах
3. Остаточна ліквідація Волинського і Київського князівств у 1452 і 1471 р. спричинила:
  - А поширення воєводського управління на українських землях
  - Б скасування магдебурзького права в українських містах
  - В запровадження кріпацтва на українських землях
  - Г входження українських земель до складу Польщі
4. За правління якого князя до складу Великого князівства Литовського було включено більшість українських земель?

А Гедиміна	Б Ольгерда
В Любарта	Г Вітовта
5. Які українські землі увійшли до складу Польського королівства раніше за інші?
  - А Галичина
  - Б Західне Поділля
  - В Волинь
  - Г Правобережжя
6. Наприкінці XV ст. Кримське ханство потрапило у васальну залежність від
  - А Османської імперії
  - Б Речі Посполитої
  - В Великого князівства Литовського
  - Г Австрійських Габсбургів

7. Фільварок — це форма господарювання**А** шляхти**Б** селян**В** міщан**Г** козаків**8. Князь Костянтин Іванович Острозький уславився як полководець у війнах із****А** кримськими татарами і Московським царством**Б** Польським королівством і Великим князівством Литовським**В** Угорським королівством і Молдавським князівством**Г** Османською імперією і Тевтонським орденом**9. У якому році укладено цитовану угоду?**

«...Вельмишановна пані, прийми князя Ягайла за сина та віддай йому в дружини свою дочку Ядвігу, королеву Польщі... Государ Ягайло, з усіма своїми ще не хрещеними братами, ближніми, що проживають на його землях, просить прийняти їх у католицьку віру... Обіцяє свої литовські і руські землі навік приєднати до королівства Польського».

А 1362 р.**Б** 1370 р.**В** 1385 р.**Г** 1392 р.**10. Хто вважається засновником Кримського ханства?****А** хаджі-Гірей**Б** Іслам-Гірей**В** Менглі-Гірей**Г** Давлет-Гірей**11. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.****1** шляхта**А** самоврядна громада вільних ремісників**2** кріпацтво**Б** однієї чи кількох спеціальностей**3** магістрат**В** назва органу міського самоврядування, що здійснював адміністративно-судові функції**4** цех**Г** система суспільних відносин, за якою землевласник мав право на особу, працю і майно залежних від нього селян**Д** привілейований панівний стан у Польщі, Литві, на українських та білоруських землях у XIV—XVII ст.**12. Установіть послідовність подій.****А** остаточна ліквідація Київського князівства**Б** укладення Кревської унії**В** утворення Кримського ханства**Г** перша згадка про козаків у писемних джерелах

Узагальнення до курсу «Середньовічна історія України та її внесок у загальноєвропейську спадщину»

1. Назвіть хронологічні межі середньовічної історії України. Свою відповідь обґрунтуйте.
2. На які періоди можна поділити середньовічну історію України? Що б ви поклали в основу запропонованої періодизації?
3. Заповніть таблицю «Основні цивілізаційні здобутки українського суспільства у IX—XV ст.» у зошиті.

Сфера	Здобутки
Державотворення	
Господарський розвиток	
Ремесло	
Церковне життя	
Духовний та освітній розвиток	
Військова справа	

4. Порівняйте процеси та явища європейської та української історії доби Середньовіччя.
5. Укажіть місце і роль державних утворень на території України для подальшого розвитку українського суспільства.
  - 1) Київська Русь
  - 2) Галицько-Волинська держава
  - 3) Велике князівство Литовське
  - 4) Королівство Польське
  - 5) Молдавське князівство
  - 6) Московська держава
  - 7) Золота Орда
  - 8) Кримське ханство
6. Складіть перелік із десяти подій, які були визначальними для середньовічної історії України.

ДОДАТОК

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою

Як скласти тези

1. Прочитайте текст.
2. Поділіть його на логічно завершені частини і дайте їм назву, тобто складіть план.
3. Знайдіть у тексті основні положення, які дають відповідь на запитання плану.

Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи цю оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи і логіку наведених доказів.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть його.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого ви складаєте повідомлення.
2. Доберіть літературу, за якою ви будете його готувати.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом напишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
5. Подумайте над тим, який ілюстративний матеріал доцільно використати.

Як скласти портрет історичного діяча

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча.
  - 1) Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли він народився?
  - 2) Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
  - 3) Як формувалися його погляди?
2. Особисті якості й риси характеру.
  - 1) Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
  - 2) Які з його особистих якостей вам подобаються, а які — ні?

3. Діяльність історичного діяча.

- 1) Охарактеризуйте основні справи його життя.
- 2) Які успіхи й невдачі були в його справах?
- 3) Які верстви населення підтримували його діяльність, а які — ні? Чому?
- 4) Хто був його друзями, а хто — ворогами? Чому?
- 5) Якими були наслідки його діяльності?
- 6) За що людство пам'ятає цю людину?

4. Яким є ваше особисте ставлення до історичного діяча?

- 1) Які почуття викликає у вас його діяльність?
- 2) Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.

- 1) Хто його автор?
- 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
- 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події істориком, законодавчий акт тощо)?

2. З'ясуйте, яке завдання до документа ви повинні виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, — пригадайте, що вам уже відомо про це).

3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.

4. Виконайте завдання до документа.

Як написати реферат

1. Уважно прочитайте тему реферату.

2. Опрацюйте літературу з цієї теми.

3. Складіть план реферату.

- 1) Вступ (поясніть важливість і актуальність обраної теми, зверніть увагу на те, що і як будете описувати).
- 2) Основна частина (розкрийте зміст реферату).
- 3) Заклучна частина (сформулюйте висновки, яких ви дійшли).
- 4) Список використаної літератури.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

Автономія — самоуправління певної частини території держави.

Анти — об'єднання, союз слов'янських племен, що згадується у візантійських джерелах VI ст. Займали територію між Дністром і Дніпром.

Археологія — наука, яка досліджує пам'ятки матеріальної культури.

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, який проводив облік населення й збирав данину.

Бояри — представники правлячого стану в Київській Русі, що займали панівне становище в управлінні державою (після князів), феодали-землевласники.

Варяги — 1) скандинавські воїни, що наймалися на службу до візантійських імператорів і київських князів; 2) назва балтійських (скандинавських і західнослов'янських) купців та воїнів; 3) назва скандинавських племен на Русі.

Велике переселення народів — умовна назва масових зрушень варварських племен (германських, слов'янських, сарматських та ін.) у напрямку Римської імперії та розселення на її території в IV—VII ст. Сприяли загибель Західної Римської імперії та появу варварських королівств.

Велике розселення слов'ян — складова Великого переселення народів; у результаті розселення слов'янських союзів племен у VI—VII ст. вони опанували терени Східної, Центральної та Південно-Східної Європи.

Верстви — те саме, що стани.

Вітраж — картина з кольорового скла у вікнах соборів і ратуш.

Віче — народні збори всього дорос-

лого вільного населення, що приймало рішення з важливих громадських і державних справ.

Влада — спроможність впливу на діяльність окремих осіб чи соціальних груп за допомогою певних засобів (авторитету, насилля, волі). Сутністю влади є відносини панування (керівництва) і підпорядкування.

Воєвода — воєначальник, правитель у слов'янських народів. На Русі відомий від X ст., спочатку як проводир варязьких дружин, згодом як командувач загонами княжих військ загального типу.

Вотчина — феодална земельна власність та пов'язані з нею права на залежних селян.

Господар — титул правителя Волоцького і Молдавського князівств.

Графіті — стародавні написи та малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посуді, стінах тощо.

Гривня — зливоч срібла вагою близько 160 грамів, який був грошовою й ваговою одиницею у X—XIV ст. Існувало декілька різновидів гривні: київська, чернігівська, новгородська, литовська.

Громада — об'єднання людей, які спільно володіють знаряддями праці та іншим майном. Особливістю цього об'єднання є часткове або повне самоврядування.

Держава — організація політичної влади в суспільстві. Ознаки держави: визначена територія, наявність апарату управління або правителів, існування права (норм поведінки, установлення державою), збирання податків (які витрачалися передусім на утримання апарату управління).

Десятина церковна — податок на утримання церкви, що дорівнював десятій частині прибутків населення.

Дике Поле — історична назва території між Доном, Верхньою Окою, лівими притоками Дніпра та Десни; необжиті ослим населенням степи.

Династія — низка правителів з одного й того самого роду, які змінюють один одного за правом успадкування влади.

Дипломатія — діяльність керівників держав та урядів, спрямована на досягнення цілей зовнішньої політики, захист інтересів держави й громадян у зарубіжних країнах; сукупність прийомів і методів проведення зовнішньої політики.

Дитинець — центральна укріплена частина міста, де розташовувалися князівська резиденція, житла знаті й духовенства, храми.

Дружина — озброєний загін найближчих соратників князя, його оточення.

Духовенство — служителі культу; верства суспільства, представники якої здійснюють релігійні обряди та служби. Зазвичай об'єднане в особливу ієрархічну спільноту.

Євангеліє — священна книга християн, життєпис Ісуса Христа, створений його учнями.

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

Житіє — розповідь про життя християнських святих з описанням чудес, зроблених в ім'я віри.

Закони — установлені державою чи звичаєм правила, обов'язкові для виконання.

Золота Орда — назва держави (1242 р. — початку XV ст.), що постала в причорноморських і прикаспійських степах у результаті західного походу монголо-татар. Данниками Золотої Орди були руські князівства. Розпалася в результаті міжусобної боротьби на Сибірське, Казанське, Кримське. Астраханське та інші ханства.

Золотоординське ярмо — традиційна назва системи експлуатації східнослов'янських земель у XIII—XV ст. монголо-татарськими завойовниками.

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади вищим.

Ікона — у православ'ї та католицизмі живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Христа, Богородиці, святих і подій зі Святого Письма, якому поклоняються віруючі.

Історія — наука, що вивчає розвиток людини й людського суспільства від часу їхньої появи до сьогодення.

Історія України — наука, яка є невід'ємною частиною всесвітньої історії. Вивчає розвиток людського суспільства на території нашої держави.

Історичні джерела — пам'ятки минулого, за допомогою яких можна вивчати історію людського суспільства. Джерела поділяються на усні, писемні, речові тощо. Історичні джерела вивчаються цілою низкою наук: археологією, нумізматикою, антропологією тощо.

Князівський з'їзд — збори великих князів для обговорення питань збереження суспільного миру, оборони країни, прийняття законів, принципів престолонаслідування тощо.

Князівство — державне утворення або територія на чолі з князем.

Князь — вождь, який спершу очолював ополчення племені; згодом став правителем держави.

Козак — слово тюркського походження, що означає вільна озброєна людина. Спочатку застосовувалося для назви жителів Дикого Поля, які на свій страх і ризик на цій території займалися різними промыслами. Згодом стало позначати соціальний стан.

Криза — небезпечно глибокий занепад.

Кріпацтво — система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

Магдебурзьке право — міське право, яке склалося в Німеччині та згодом поширилося на інші країни. За ним міста частково звільнялися від підпорядкування центральній адміністрації, владі феодалів і створювали органи самоврядування.

Міжусобиця — внутрішній розбрат, війна між окремими людьми чи суспільними групами в державі.

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного та закріплених на спеціальному розчині різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Митрополит — вище звання православних єпископів.

Монархія — одноосібна вища державна влада, що передається переважно спадково.

Монастир — місце проживання ченців, відділене стінами від зовнішнього світу.

Натуральне господарство — господарство, у якому продукти праці ви-

робляються не для продажу на ринку, а для власного споживання.

Неф — частина храмової будівлі, поздовжній простір між рядами колон або стовпів.

Панщина — обов'язкові роботи селянина на землі пана.

Патриціат — міська верхівка.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Дунаєм та Уралом.

Погост — адміністративно-господарський осередок, де княжі люди виконували князівські розпорядження, чинили суд, збирали данину та податки.

Політика — діяльність у сфері управління країною, врегулювання відносин між соціальними групами (внутрішня) та державами (зовнішня).

Політична роздробленість — послаблення й розпад держави, політичне піднесення окраїнних земель.

Половці — народність тюркського походження. Прийшли в Північне Причорномор'я з Північно-Західного Казахстану.

Прогрес — поступальний рух уперед, розвиток нового, перехід від нижчого етапу до вищого, досконалішого.

Релігія — світосприйняття людини, її погляд на дійсність, відповідна поведінка та дії, що спираються на віру в надприродні сили (богів, духів тощо).

Ремесло — поточне виготовлення певного різновиду предметів господарювання.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний строк, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу й судову гілки.

Реформа — поступове перетворення, поліпшення будь-чого.

Самодержавство — форма правління з необмеженою владою однієї особи.

Сейм — станово-представницький орган у Польщі, Литві та Чехії.

Слов'яни — велика група народів, що мають спільне походження, споріднені мови й культури та заселяють Східну, Центральну та Південно-Східну Європу.

Стани — великі групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами та обов'язками, місцем у суспільстві.

Статут — кодекс законів.

Степ — степові простори, що прилягали до Русі з півдня та сходу. По них постійно переміщувалися хвилі кочових народів, що рухалися з Азії в Європу і навпаки.

Суспільні відносини — зв'язки та взаємини між соціальними групами, станами й націями, а також усередині них у процесі економічної, соціальної, політичної та культурної діяльності.

Суспільство — сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, що зумовлені способом виробництва матеріальних і духовних благ.

Схизма — розкол усередині церкви.

Титул — почесне звання, пов'язане з тим чи іншим земельним володінням (герцог, граф, барон тощо).

Товар — продукт праці, що виробляється не для власного споживання, а на продаж.

Традиція — звичаї, порядки, правила поведінки, що склалися історично та передаються з покоління в покоління.

Тріумвірат — правління трьох осіб; союз трьох осіб для спільної діяльності.

Уділ — адміністративно-територіальна одиниця, якою управляв князь.

Улус — назва удільних володінь нащадків Чингізхана, які згодом стали самостійними державами.

Унія — об'єднання, союз.

Фільварки — багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали чимало рис натурального господарства.

Фреска — живописний твір, виконаний водяними фарбами на сирій штукатурці.

Хан — вища посада в Кримському ханстві та деяких інших східних країнах.

Хроніка — історичний твір, який містить щорічні й докладні записи подій, що відбуваються.

Церква — об'єднання, організація віруючих, яка керує їхнім релігійним життям.

Шляхта — привілейований суспільний стан у деяких державах (Польща, Литва, Чехія), представники якого мали «шляхетне» (рицарське) походження; суспільний стан, основним заняттям якого була військова служба, за що шляхтичі отримували землю та різні пільги.

Яничари — турецька піхота. Формувалася переважно з християн, які ще дітьми потрапили в полон.

Ярмарок — щорічний торг.

Ясир — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час нападів на Велике князівство Литовське, Польщу, Московську державу.

ЗМІСТ

Юні друзі!	3
§ 1. Вступ до середньовічної історії України	6
РОЗДІЛ I. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	
§ 2. Східні слов'яни у VI—IX ст.	9
§ 3. Київська держава за перших князів	18
§ 4. Київська Русь за князювання Ольги та Святослава	26
§ 5. Суспільно-політичний устрій та господарське життя Київської Русі в IX—X ст.	33
Практичне заняття «Князь Святослав та його походи»	38
Узагальнення за розділом «Виникнення та становлення Київської Русі»	40
Тематичне оцінювання за розділом «Виникнення та становлення Київської Русі»	41
РОЗДІЛ II. КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.	
§ 6. Київська Русь за правління князя Володимира Великого	43
§ 7. Київська Русь за правління князя Ярослава Мудрого	51
§ 8. Суспільний, політичний устрій та господарське життя Київської Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.	59
§ 9. Культура Київської Русі	69
Практичне заняття «Християнська релігія і церква в житті давньоруського суспільства»	76
Узагальнення за розділом «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.»	77
Тематичне оцінювання за розділом «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.»	78
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.	
§ 10. Київська Русь за правління Ярославичів	80
§ 11. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха та Мстислава Великого	86
§ 12—13. Причини роздробленості Київської Русі. Розвиток Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицького і Волинського князівств	94
§ 14—15. Культура Київської Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст.	107

Практичне заняття «Літописи та твори давньоруської літератури. «Повчання дітям», «Слово о полку Ігоревім» як історичні джерела»...	120
Узагальнення за розділом «Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.».....	121
Тематичне оцінювання за розділом «Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.»	122

РОЗДІЛ IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

§ 16. Утворення Галицько-Волинської держави.....	124
§ 17. Монгольська навала. Утворення Золотої Орди	132
§ 18. Галицько-Волинське князівство за князя Данила Галицького та його наступників	143
Практичне заняття «Зовнішня політика князя Данила Романовича»..	152
§ 19. Загибель Галицько-Волинського князівства	153
§ 20. Культура Галицько-Волинської держави	160
Узагальнення за розділом «Галицько-Волинська держава».....	168
Тематичне оцінювання за розділом «Галицько-Волинська держава»..	170

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV — XV СТ.)

§ 21—22. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.....	172
§ 23. Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Кримського ханства та Османської імперії.....	187
§ 24. Соціальна структура населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.....	197
§ 25. Господарський розвиток українських земель у другій половині XIV — XV ст.....	205
§ 26. Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст.....	217
Практичне заняття «Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в XIV — XV ст.»	226
Узагальнення за розділом «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — XV ст.)»..	228
Тематичне оцінювання за розділом «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — XV ст.)»	229
Узагальнення до курсу «Середньовічна історія України та її внесок у загальноєвропейську спадщину».....	231

ДОДАТОК	232
----------------------	-----

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ	234
--------------------------------	-----

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович

МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*

Технічний редактор *В. І. Труфен*

Коректор *Ю. О. Бесєда*

Формат 70×90/16. Гарнітура Шкільна. Ум. друк. арк. 17,5.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008. 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua